

De *nieuwe* Molenwereld

Een muldersleven
in Brabant
Pagina 4

Zelfzwichting
in Zeeland
Pagina 49

december
4
2019

De waarde van
het molenerf
Pagina 58

Discussie Bazelmans
afgesloten?
Pagina 82

Veranderend landschap en nieuwe vergezichten

In de afgelopen veertig jaar is het molenbestand in Nederland ingrijpend gewijzigd. Wie een provinciaal molenboek uit de jaren zeventig bekijkt, ziet het meteen. In die tijd had elke provincie zijn molenruïnes: kappen lagen open, en soms kon je letterlijk door het achtkant heen kijken. In Friesland stonden kleine poldermolenlentes op instorten. De tjascker was bijna uitgestorven. Veel molenaars verkeerden in de nadagen van hun werkzame leven en hadden de overall of stofjas nog aan.

In diezelfde boeken zien we de verandering. Veel molens werden intensief gerestaureerd, de eerste rompen werden weer tot bedrijfsvaardige molens getransformeerd en het bedrijf bij de laatste beroepsmolenaars van de oude generatie was bijna beëindigd. Bij de

toen gerestaureerde molens keerde zelden het wieksysteem terug dat de molen als laatste had. Ook verdwenen de later toegevoegde hulpapparatuur, motoren en diverse aanbouwen. De geschiedenis van tientallen jaren werd zo uitgewist.

Hoe anders is het nu. Het Nederlandse molenbestand staat er technische gezien zeer goed voor. De meeste molens zijn draai- en maalvaardig. Uiteraard zijn er voor het bedienen van de molen altijd nog uitdagingen te gaan, maar de molen als machine draait en werkt nog steeds. Er is een grote schare aan vrijwilligers die de molens gaande houden. Unesco heeft dat zelfs erkend. Het molenaarsambacht staat op de lijst van werelderfgoed. Het is een beetje vergelijkbaar met

de stoommachine die het nog steeds doet, goed onderhouden wordt door gelden uit vele bronnen en vrijwilligers die het beste met de machine voorhebben. Ze weten exact hoe de machine werkt en kennen alle technische details. Dat kan ook met betrekking tot de molens gezegd worden.

We zien ook dat naast de molen zelf het molenlandschap aan het veranderen is. We gaan de molen steeds meer zien als onderdeel van zijn omgeving. De molen staat niet voor niets op die plek. Hij is daarom niet vergelijkbaar met de zojuist genoemde locomotief die op elke plaats kon worden ingezet. De molen heeft ook (nog steeds) een functie. Omgeving en molen zijn op elkaar afgestemd en horen bij elkaar. De bewustwording en het nadenken

De nieuwe Molenwereld

Halfjaarlijks tijdschrift
voor molensliefhebbers en molenkenners
(en voor hen die dat willen worden)

Redactie:

Jan Scheirs
Loostraat 2
5081 VB Hilvarenbeek
E-mail: redactie@molenwereld.com

Ton Meesters
Zandoogjes 6
4814 SB Breda
E-mail: redactie@molenwereld.com

Verschijning:

juni en december

Uitgever:

Stichting Molenwereld
Benedenrijweg 521
2987 VA Ridderkerk
Tel.: 0180 411018
www.molenwereld.com

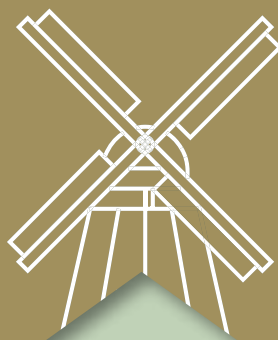
Uitgever:

Sjoerd Veerman
Zwanebloem 51
2954 NH Alblasserdam
Tel.: 06 23974997

Administratie:

Stichting Molenwereld
Gerard Barendse
Beatrixstraat 79
2685 BH Poeldijk
Tel.: 0174 245580
E-mail: adm@molenwereld.com

Colofon

Advertenties:

Johan Ottevanger
Molenviergang 2
2761 BK Zevenhuizen
E-mail: adv@molenwereld.com

Abonnementen:

Stichting Molenwereld
Benedenrijweg 521
2987 VA Ridderkerk
Tel.: 0180 411018
E-mail: adm@molenwereld.com
www.molenwereld.com

De abonnementsprijs bedraagt € 20,- per jaar en dient bij vooruitbetaling te worden voldaan. Abonnementen kunnen op ieder gewenst mo-

ment ingaan en worden automatisch verlengd, tenzij een abonnement uiterlijk op 31 oktober van het lopende abonnementsjaar schriftelijk wordt opgezegd.

De in het lopende abonnementsjaar (van januari t/m december) reeds verschenen nummers worden na ontvangst van het abonnementsgeld direct toegezonden, indien nog voorradig.

Prijs losse nummers: € 12,00 in Nederland
Overig Europa: € 13,00
(De prijzen zijn exclusief verzendkosten)

Donateurs van de Stichting Molenwereld ontvangen het blad gratis bij minimale donatie van € 62,50

Website:

www.molenwereld.com

Bankrelatie:

NL 16 RABO 0375 0308 67

KvK: 41174466, Rotterdam

Layout en druk:

Twigt Grafimedia, Moordrecht
www.twigt.nl

Realisatie website:

Red Vitamine, Rotterdam
www.redvitamine.nl

ISSN 2589 5451

©COPYRIGHT: Stichting Molenwereld.
Niets van deze uitgave mag worden veeveelvoudigd en/of openbaar gemaakt op welke wijze dan ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

over de omgeving, de bijbehorende bebouwing, alsmede het hebben van een toekomstvisie over de molen in een bredere context nemen de komende jaren toe. In de opleiding tot vrijwillig molenaar en in uitingen van de diverse molenorganisaties moet daar meer aandacht aan worden besteed. *De nieuwe Molenwereld* wil nadrukkelijk meekijken en aandacht besteden aan dat veranderende landschap en die nieuwe vergezichten. De redactie vraagt bewust auteurs om deze onderwerpen uit te diepen. Mochten lezers ideeën hebben hierover, dan nodigen wij ze gaarne uit om die met de redactie te delen.

In dit nummer wordt onder andere ingegaan op het vervolg van wat in molenland 'De discussie Bazelmans' is gaan heten. Hoe kijkt naamgever Jos Bazelmans terug op deze periode, maar ook wat vinden beleidsmakers, belangenbehartigende organisaties, molenmakers, adviseurs en enkele molenprominenten over hoe de praktijk is veranderd? Zijn er inderdaad nieuwe vergezichten ontstaan en wat zijn die vergezichten dan? Consensus over het onderwerp zullen we niet krijgen, maar het met elkaar blijvend van gedachten wisselen over dit onderwerp is van belang. Daarom besteden we in dit nummer ook aandacht aan de restauratie van de molen in Elkerzee. Ooit was de molen gedegeerde tot onderdeel van een horeca-uitspanning. Dankzij de visie van de nieuwe eigenaar kreeg de molen zijn zelfwichting weer terug, maar werden ook andere zaken hersteld, met respect voor de geschiedenis én de functie van de molen. In Zuid-Holland worden molenerven in kaart gebracht. Hoe zien ze eruit en wat moeten we doen om de erven te behouden en te bewaren? Het zijn slechts enkele onderwerpen die aangeven dat de molen meer is dan een machine.

We wensen de lezer veel leesgenot.

Redactie

Inhoud

Co Potters uit Dinther 4
Een leven op de molen en in de maalderij
Jan Scheirs

Claude Monet en molen De Bakker 12
Ron Courwenhoven

Boekbespreking 17
Jur Kingma,
Vernuftelingen en Koopliden in een Bijzonder Landschap
Ton Meesters

Herman Hagens, bevolgen watermolenautoriteit 19
Catalogiseren watermolens is behoud cultureel erfgoed
Peter van der Molen

Speuren langs het spoor 23
Erwin Esselink

Met het Molenfonds beslist de molenwereld eindelijk eens zelf 29
Christian Pfeiffer

Boekbespreking 34
Jan Maarten van de Griend,
De molen als werktuig
Jan Scheirs

De eerste stenen molens op het Paardenveld in Utrecht 36
Vincent Dirksen

De molen(s) van Terwolde deel 2 42
De molen van Kreeftenberg uit Deventer
Dick Zweers

De terugkeer van de zelfwichting in Zeeland 49
In Elkerzee werd de molen gerestaureerd naar de situatie van rond 1930
Michel Dellebeke

Boekbespreking 55
John Verpaalen,
Molens van de frontstreek
Ton Meesters

Column 57
WvdL

Het molenerf van de Zuid-Hollandse poldermolen 58
Ellen Steendam, Debby Gerritsen en Onno Helleman

Van wiekverbetering tot stroomopwekking 63
De Vereniging De Hollandsche Molen en de verbetering van windmolens
Jan Hofstra

Onzekere toekomst voor restant Reudinkmolen in Lochem 76
Erwin Esselink

Moesten molens altijd malen? 82
Tien jaar na "Bazelmans" deel 2
Willem Roose

Omslag voor:
Op de molen van Elkerzee keerde op de binnenroede de zelfwichting weer terug. Michel Dellebeke belicht de achtergronden van deze restauratie (foto Jeroen van Dijke, 5 oktober 2019).

Omslag achter:
De molen Rijn en Zon in Utrecht malend rond 1910 en nog op zijn oude locatie op het Paardenveld. De molen is gefotografeerd vanaf een bovenverdieping van een huis aan het begin van de Catharijnesingel (foto Utrechts Archief).

Co Potters uit Dinther

Een leven op de molen en in de maaldерij

Jan Scheirs

"Ik ben verplicht mulder geworden; anders was ik misschien archivaris geweest."

Dat zijn veelbetekenende woorden van Co Potters, in en bij wiens woning zowel de slaapkamer als het fietsenhok niet worden gebruikt waarvoor ze bedoeld zijn. Ze staan vol met materiaal dat Co, die op 15 februari van dit jaar zijn negentigste verjaardag vierde, verzamelde over zaken die hem interesseerden, zoals genealogie en plaatselijke geschiedenis, de Tweede Wereldoorlog, en wielrennen. Maar het belangrijkste materiaal, en ook het meest persoonlijke, verzamelde hij over de molens waar hij in zijn leven bij betrokken was. Dat waren de Kilsdonkse molen in het Brabantse dorp Dinther (een in 2009 vanuit bouwvallige en incomplete staat gerestoreerde watervluchtmolen) en de op 100 kilometer afstand gelegen windmolen van Wouw, in het westelijke deel van Noord-Brabant. Die twee molens, maar vooral de mensen die op die molens werkten en in de nabijheid ervan leefden, vormden de rode draad in Co's leven. "Ik heb letterlijk (zie *tekstkader*) een klap van de molen gehad, en misschien ook wel figuurlijk. Maar het zijn de mensen die mij hebben beïnvloed en die mijn karakter hebben bepaald." Indachtig de doelstelling van dit blad om niet alleen over de molens als bouwwerken te verhalen, maar ook over het vak en over de sociaal-economische omstandigheden (zie het voorwoord van de redactie in het vorige nummer), zochten wij Co op om zijn ervaringen op te tekenen. Dat deden we door met hem te praten en door te lezen in zijn mappen met handgeschreven herinneringen.

Jacobus ("Koke") Potters, een welgestelde boer uit West-Brabant, kocht in 1914 de stenen windmolen van Wouw van de weduwe van mulder Aerden ten behoeve van zijn drie zonen Adrianus,

Piet en Fons. De laatste twee werkten wel mee op de molen, maar Adrianus (Janus) werd in Wouw de eigenlijke mulder. Een vierde zoon, Jan, kocht in 1928 de Kilsdonkse molen in Dinther (nu Heeswijk-Dinther). Het bedrijf betrof toen enkel de windmolen van het oorspronkelijk door water en wind gedreven molencomplex. Het watermolengebouw, dat net zoals de windmolen na brand van oudere voorgangers in 1842 gebouwd was, werd al sinds het eind van de 19^e eeuw niet meer als dusdanig gebruikt. Het was destijds door de gemeente aangekocht om de waterdoorstroming van de Aa te verbeteren, en de raderen, de sluiswerken alsmede de oliemolenginrichting waren voor dat doel toen ook verwijderd. Vanaf die tijd tot in de jaren vijftig van de vorige eeuw deed het gebouw dienst als woning voor de achtereenvolgende muldersgezinnen. Jan Potters en zijn vrouw Leen Poltermans kregen in Dinther zeven kinderen. Co was de oudste en leek voorbestemd om zijn vader op te volgen. Maar in 1937 deed zich een gruwelijk ongeval voor, dat Co zich nog levendig herinnert.

Het ongeval

"Op zaterdag 3 oktober 1937 is mijn vader bij een draaiende molen naar boven gegaan. Ze waren iets aan het veranderen in de kap, want het kruierwerk werkte niet goed. De molen was een kettingkruier, maar het hout voor de staart die er korte tijd daarna aan zou komen, lag al klaar. Omdat de as topzwaar was, was die verzwaard met betonnen blokken die vast waren gezet met grote beugels. Daar is mijn vader door geraakt of tussen bekneld geraakt. Hij heeft daardoor een zware hoofdwond opgelopen, maar zag nog wel kans zelf naar beneden te komen; bij elke trap heeft hij stil gestaan, want daar lag flink wat bloed. Vanaf de laatste trap is hij op de meelzakken gevallen, waar een jongen die eikels geraapt had en die wilde laten malen (voor veevoer) hem gevonden heeft. Die rende het woonhuis in om ons moeder te halen. Maar het heeft nog lang geduurd voor er hulp kwam. Iemand uit de buurt moest op de fiets naar het dorp (3 kilometer), waarna de dokter op zijn motor aan kwam rijden, die vervolgens mijn vader naar

het ziekenhuis in Den Bosch heeft laten vervoeren. Ondertussen was door anderen collega-molenaar Harry van Eerd opgehaald om de molen stil te zetten. Drie dagen na het ongeval is mijn vader overleden. Bij de begrafenis op 9 oktober was er een enorme belangstelling, onder meer van tientallen mulders uit de omgeving. De kerk was te klein."

Ongevallen, met name het geraakt worden door het wiekenkruis of andere draaiende onderdelen, deden zich vroeger met regelmaat voor. Dat kon de mulder of zijn personeel betreffen, maar ook klanten die de molen bezochten. Krantenberichten uit die tijd getuigen daar helaas maar al te vaak van. Een navrante toevalligheid is in dit verband, dat het ongeluk in Dinther gebeurde, amper tien maanden nadat molenaar Toon Smolenaers in het naburige dorp Vorstenbosch eveneens door een ongeluk op de molen om het leven was gekomen. Smolenaers was buiten door het draaiende wiekenkruis geraakt, boven de inrijdeuren van de berg afgevallen en op de begane grond op de stenen terechtgekomen.

Weg van huis

De moeder van Co was ten tijde van het ongeval zwanger en bleef daarna met zeven jonge kinderen achter. De West-Brabantse familie zei: "Leen, dat kun jij niet mannen. Geef er maar een paar mee." Zo vertrokken Co en twee andere kinderen naar elders. Co kwam in het gezin van een tante in Wouw terecht en maakte de lagere school verder af in Heerle. Die periode in zijn leven is voor Co, door de scheiding van thuis en door het verblijf in een vreemde omgeving, geen gelukkige geweest. Moeder Leen zette het molenbedrijf in Dinther aanvankelijk voort met een knecht, Marinus Spierings, waarna die laatste van 1939 tot 1948 de molen ging huren. Direct na zijn lagerschooltijd, in 1942, werd Co naar "ome Janus" op de molen van Wouw gestuurd, met de bedoeling dat hij mulder zou worden. Wie dat destijds beslist heeft, is altijd

onduidelijk gebleven, maar de jonge mulder in spe werd niets gevraagd. Co werkte van zijn 13de tot zijn 18de op de molen en daar leerde hij het vak. In die tijd, die grotendeels met de oorlogsperiode samenviel, werd er enorm veel op de wind gemalen. De molen had een koppel blauwe stenen waarop bakkersmeel gemalen werd (voornamelijk tarwe, wat minder rogge), en een koppel kunststenen voor veevoer (rogge, haver en gerst). Er was op de

molen ook een buil waarmee tarwebloem gemaakt werd. Het roggemeel werd ongebuild gelaten. Alle graan kwam uit de streek, importen waren er nog helemaal niet. Er was ook motorische aandrijving op een van de stenen, maar Co vertelt dat een productie van 10 à 15 ton per week alleen met de wind goed haalbaar was. In de laatste oorlogswinter, toen het zuiden van het land al was bevrijd, er veel behoefte was aan meel maar de meelfabrieken

► Het jonge en nog incomplete molenaarsgezin Potters op de galerij van de Kijsdonkse molen: moeder Leen met Co links, en vader Jan met Lies rechts (foto uit 1933, collectie Ton Meesters).

Van deze foto, die gedateerd is in november 1937, bevindt zich slechts een fotokopie in de verzameling van de familie Potters. Eerst nu is duidelijk geworden in wat voor bijzondere omstandigheden deze opname gemaakt moet zijn. De molen is in scheefstand geplaatst en staat kennelijk voor langere tijd stil; de stormplanken (eindborden) van de twee hoogst reikende enden van het wiekenkruis zijn uitgenomen. Het is onmiskenbaar: de molen staat in de rouwstand vanwege het dodelijke ongeval dat mulder Jan Potters enkele weken eerder is overkomen (reproductie Jan Klerks).

niet konden leveren, toen werd de productie nog verder opgedreven. Het ging dag en nacht door, waarbij de pastoor (zeer uitzonderlijk) dispensatie verleende om ook op zondagen te mogen malen. De mulders alleen konden het werk toen niet aan, en anderen kwamen vaak helpen met luien, inschudden van het graan, zakken stapelen enzovoort. De productie die toen gehaald werd, was 40 ton per week. Nog steeds was

alle graan inlands graan, en Co herinnert zich dat dat vaak erg nat was, met als risico dat het meel aankoekte en de stenen dicht gingen zitten. Ook zaten er vaak scherven van granaten in het graan die dan, ondanks het gebruik van een zeef en magneten, tussen de stenen belandden. Het gevolg was dat de stenen heel vaak opengebroken moesten worden, wat overigens makkelijk ging, want men had pennetjeswerk. Wat het

scherpen van de molenstenen aanging, trof Co hierdoor wel een heel goede leerschool. Zijn taak was het om de kunststenen te onderhouden, waarvoor hij twee of drie stalen hamers (nog zonder Widia-bekken in die tijd) per scherpebeurt nodig had. Na het scherpen gingen de hamers steeds naar de smid voor het slijpen, harden en uithalen. De blauwe stenen overigens, die deed ome Janus zelf.

Op de molen in Wouw

- *Zeker weet hij het niet, maar het is waarschijnlijk in 1943 geweest dat Co geraakt werd door het draaiende wiekenkruis. Hij wilde tussen de roeden door lopen omdat hij dat ome Janus ook had zien doen. Hij had er echter geen rekening mee gehouden dat de binnen- en buitenroe niet in hetzelfde spoor liepen. Boven op de smalle molenberg was er ook maar weinig manoeuvreerruimte. Zo werd Co van de molenberg afgeslagen en belandde beneden in de struiken en het prikkeldraad. Hoofdwonden en gekneusde ribben waren het gevolg, en nadat de dokter hem had onderzocht, heeft hij nog zo'n zes dagen bij ome Janus thuis op bed gelegen. Achteraf heeft Co begrepen, dat men pas na die zes dagen zijn moeder van het ongeluk op de hoogte heeft gebracht. Men wilde haar een tweede vreselijk bericht, na het overlijden van haar man, besparen.*
- *Wanneer het wat minder druk was, vroeg ome Janus wel eens aan Co om in de kap enden te gaan tellen. Vanuit de kap kon men namelijk diverse molens in de omgeving zien, waaronder die van Roosendaal (Devillers), Moerstraten en Nispen. Janus Potters was ervan overtuigd dat zijn eigen molen, die op één roede Van-Rietkleppen had, het lichtste liep van allemaal. Wanneer Co dan weer beneden kwam en dat beeld niet kon bevestigen, draaide Janus zich om en mompelde: "Dan edde verkeerd geteld!"*

► De familie Potters in september 1939. Van links naar rechts: Maria, Kees, Lies, Co, moeder met Sjannie, Nellie en Ad (reproductie Jan Klerks).

Terug naar Dinther

In de zomer van 1948 ging Co, nadat hij nog een jaar op de molen van Toon van Heeswijk in Uden had gewerkt, als 19-jarige terug naar Dinther. Zijn moeder wilde het bedrijf daar onder de naam van "De Wed. J. Potters" zelfstandig voortzetten en Co werd als oudste zoon kostwinner van een groot gezin. Dat had nogal wat voeten in de aarde, want de huurder wilde aanvankelijk niet vertrekken. Toen dat eenmaal zover was, bleek de molen, hoewel compleet, geheel verwaarloosd te zijn en niet meer maalvaardig. Tussen 1950 en 1953 heeft de familie Potters, daarbij krachtig gesteund door technisch adviseur van De Hollandsche Molen A.J. de Koning en door de molenmakers de Gebr. Adriaens uit Weert, doorlopend pogingen ondernomen om de molen gerestaureerd te krijgen. De toenmalige gemeente Dinther zegde haar bijdrage in de kosten toe in de vorm van eikenbomen op stam (de gebroeders Adriaens in een brief: "Mijnheer de burgemeester, blijkbaar heeft uw gemeente meer hout dan geld."), en kennelijk zijn de stroeve onderlinge communicatie en misverstanden daarover een belangrijke oorzaak geweest dat het allemaal niet is doorgegaan. Op de achtergrond speelde ook een andere factor, in veel Brabantse dorpen destijds een algemeen verschijnsel, en dat was de dubbele pet die de wethouders op hadden. Zij waren rijke boeren die tevens bestuurder wa-

► De molen van Wouw, bij een onbekende gelegenheid gefotografeerd in 1940. Het is oorlog, wat te zien is aan de geblindeerde koplampen van de auto's. De molen werd gebouwd in 1811, op de plaats waar veel eerder al een standerdmolen stond. In 1936 was op de buitenroede het systeem Van Riet aangebracht. In West-Brabant waren nog twee andere molens van dit wiksysteem voorzien, namelijk die van Halsteren en Nispen. Opmerkelijk is dat de molen met twee volle zeilen draait, maar dat de eindborden zijn uitgenomen. "Dat gebeurde wel meer, omdat de molen dan regelmatig liep", aldus Co Potters. Op deze foto is het grootste deel van de molenberg nog aanwezig. Later zou molenaar Janus Potters die vervangen door pakhuizen (foto collectie Vereniging De Hollandsche Molen).

ren van de Boerenleenbank en van de Noord-Brabantsche Christelijke Boerenbond. De Boerenbond maalde ook zelf, en Co is ervan overtuigd dat de Dintherse bestuurders het helemaal niet erg vonden als concurrent Potters zou verdwijnen. Typerend is dat men nog wel herhaaldelijk aan Co is komen voorstellen om het eigen bedrijf op te geven en voor de Boerenbond te gaan malen. Moeder Potters heeft dat echter steeds afgehouden. Na al die mislukte pogingen werd de molen in

1954 onttakeld en later is ook het bovenste stuk van de romp afgebroken. Het maalderijbedrijf moest door Co, restauratie van de windmolen of niet, bij zijn komst naar Dinther wel opnieuw worden opgebouwd. Ten tijde van zijn vader als mulder werd er al gebruik gemaakt van een petroleummotor als hulpkracht. In 1935 werd die motor vervangen door een Deutz-Dieselmotor. Die motor was in een aanbouw bij de molen gelegen, op de plaats waar voorheen de waterraderen

draaiden. Met de motor konden de stenen in de windmolen worden aangedreven. In 1951 besloot Co echter een andere Diesel aan te schaffen, en ook een dubbele maalstoel waarmee hij voortaan wilde gaan malen. Die maalstoel kon tweedehands gekocht worden bij de boerenbond in Ruinerwold. Bekend Brabants molenmaker Hein van Aspert (uit het naburige Heeswijk) en Co zijn die maalstoel in Drenthe samen af gaan breken en hebben hem naar Dinther overgebracht. De stenen op die maalstoel waren kunststenen, en in die stenen heeft Co later zelf nog gaten gehakt, omdat de familie Potters in Wouw bij de ontwikkeling van dat type stenen betrokken was geweest en hij van de goede ervaringen daarmee op de hoogte was (zie tekstkader). De stenen in de molenromp kwamen hierdoor buiten gebruik en die heeft Co toen naar beneden laten vallen.

Maalstoel geregeld, en aandrijfkracht ook, maar waar plaatsen we alles?

Eerst hebben Co en zijn moeder (die de eigenaar van het bedrijf was) daarvoor nieuwbouw willen realiseren op een nog aan te kopen stukje grond.

Maar toen de grondverwerving niet doorging, heeft men een drastisch besluit genomen: de nieuwe maalderij-inrichting werd ondergebracht in het oude watermolengebouw. Het gebouw waarin het grote gezin van Potters sinds het vertrek van huurder Spierings ook weer woonde! De Diesel stond zo ongeveer "in de keuken", slechts daarvan gescheiden door een dunne muur. Die Diesel draaide zo'n 30 tot 40 uur per week, stonk verschrikkelijk en maakte een hels kabaal. Op een keer was de riem gebroken. De motor bleef doordraaien, waarbij de riem steeds met veel lawaai tegen de balken van de zoldering sloeg. Boeren uit de omgeving kwamen verontrust kijken wat er in huize Potters aan de hand was, en Co heeft zich toen met angst en beven en op handen en voeten een weg moeten zoeken naar de machine, om die af te zetten. "Tijdens het malen schudde het gebouw op zijn grondvesten. Als wij met zijn allen soep zaten te eten, dan rammelde alles eruit. Het was gewoon niet te doen", volgens Co. Aan die benarde omstandigheden voor het gezin kwam pas een einde in 1953, toen aan de overkant van de weg een nieuw woonhuis kon worden betrokken.

De Kilsdonkse molen op een ansichtkaart van omstreeks 1950. De molen is dan nog compleet (bezit zelfs nog zijn zeilen), maar de foto laat wel zien dat onderhoud lange tijd is uitgebleven. Het gezin Potters woonde toen nog in het voormalige watermolengebouw links. Het gebouwtje midden op de foto, tegen de molenromp aan, herbergde de Dieselmotor (foto collectie Vereniging De Hollandsche Molen).

Tot het molencomplex behoorden voorafgaand aan het herstel niet alleen de romp van de windmolen en het watermolengebouw, maar ook het (helaas gewijzigde) oude molenhuis links en de restanten van de molenwiel (foto G. Barbiers, collectie Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, objectnummer 336.359, januari 2001).

Het mengvoederbedrijf

Aanvankelijk deed Co in het maalderijbedrijf alles zelf. De boeren kwamen met hun maalgoed naar de molen toe, waar het graan tot (enkelvoudige) voeders werd vermalen. De boeren namen het meel ook weer mee terug, of Co bracht het thuis. Dat bezorgen deed Co met de transportfiets, waar

na het aanbrengen van een ander wiel met dikkere spaken 175 kg aan vracht op kon: drie zakken meel, en dan nog wat dozen met veekoeke erbovenop. Mensen die Co zo zagen fietsen en de leuksten wilden zijn, riepen dan tegen hem: "Mulder, klap eens in je handen." Maar het lachen verging hen snel. Co, die wist dat zijn goed

beladen fiets zelfs op een zandpad in het spoor bleef, liet dan het stuur los, klapte in zijn handen en fietste vrolijk verder, de toekijkers verbijsterd achterlatend. Na wat jaren, toen het bedrijf groeide, kwamen boerenzoons helpen en brachten de bestellingen met paard en wagen rond. Mengvoerders waren al vanaf de

Het gatenscherpsel

Co is ervan overtuigd dat Janus Potters in de jaren 50 de uitvinder van het gatenscherpsel is geweest. Daarbij waren er, het kerwenpatroon van een zwaaischerpsel volgend, rechthoekige en meer of minder diepe gaten aangebracht in het maalvlak van de steen; gaten die natuurlijk onderling door dammetjes van elkaar gescheiden bleven. Deze gaten werden aanvankelijk door de mulder zelf uitgehakt in de bodemsels van bestaande kunststenen. Het doel was om zodoende een "zelfscherpende" steen te krijgen, maar dat doel is nooit bereikt. Wel hoefde er veel minder dan voorheen gescherpt te worden, en in een tijd dat er nog volop met molenstenen werd gemalen zoals in dit artikel beschreven, betekende dat een enorme winst.

Een feit is dat er vanaf de tweede helft van de jaren 50 in het vakblad De Molenaar artikelen verschenen over dit scherpsel, en dat daarbij zowel de naam werd genoemd van Janus Potters als die van Willem de Regt, de bekende "molenuitvinder" uit Nieuw-Lekkerland die veel wist en schreef over molenstenen en motoren. De Regt en Potters waren bevriend. Een bus vol met molenaars kwam zelfs eens bij Potters kijken naar hoe de stenen waarin hij zelf de gaten had aangebracht bij hem werkten.

Piet van Bussel beschrijft in meerdere van zijn boeken dat Leo Scholten uit Oirschot, die als knecht werkte op de molen van Hubert van Bussel in Leut (B.), de uitvinder van het gatenscherpsel zou zijn geweest. Verschillende molensteenfabriekjes zouden de productie van die stenen vervolgens hebben overgenomen. Molensteenfabrikant J. Kuyken uit Hasselt (B.) adverteerde in 1956 als eerste met deze stenen, die hij "Permanent-molenstenen" noemde.

Hoe het nu echt met de uitvinding ervan zat, dat weten we niet. Wie het wel weet mag het zeggen. Of wie het weten wil, die zoek het uit!

vooorlogse jaren aan een opmars bezig, maar Co ging die pas maken omstreeks 1957. Men had in die tijd daarvoor een zogenaamde "Mengvergunning" nodig van het Ministerie van Landbouw. Om zo'n vergunning te verkrijgen moest er een bewijs van vakbekwaamheid overlegd worden, en daartoe volgde Co gedurende twee jaar op een middag per week een cursus die gegeven werd door leraren van de molenaarschool in Wageningen. Die leraren kwamen de cursus geven in Eindhoven voor wel 40 of 50 Brabantse mulderszonen, die allemaal het moderne pad van de mengvoederproductie op wilden.

Het dorp Dinther had in de jaren 50 al elektriciteit, maar dat gold alleen niet, vanwege de afgelegen ligging, voor de familie Potters en hun burens. Dat moet de voortgang van het bedrijf danig belemmerd hebben. Pas toen die elektriciteit in de jaren 60 wel verscheen, werd er gemoderniseerd door de aanschaf van een graandroger, hamermolen, silo's, nieuwe mengketels en uiteindelijk ook een heftruck en een eigen vrachtauto voor bulktransport. Inmiddels had broer Ad Potters ook zijn intrede in het bedrijf gedaan. Hij ging zich toeleggen op de brandstoffenhandel (gas en vooral kolen) maar hielp ook in maalterij mee. "Zo werd onze Ad mulder, en ik kolenboer", aldus Co. Vanaf de jaren 60 maalde men als vanouds rogge, haver en gerst, maar men maalde of verwerkte ook relatief nieuwe producten die als grondstoffen voor het mengvoeder gebruikt werden en die elders, los of in een zogenaamde premix, werden ingekocht: sorghum, miliet, Oekraïense mais, soja, maniok, tapioca, en dan ook nog maisgluten, zemelen, gries, mineralen en vitaminen. In 1994 is er door de leeftijd van de firmanten, maar ook, zoals op zoveel plaatsen elders, door gewijzigde maatschappelijke omstandigheden, een definitief einde gekomen aan het bedrijf van Potters in Dinther. Dit maakte de weg vrij voor de indrukwekkende reconstructie van het gehele molencomplex, die er uiteindelijk in de 21^e eeuw gekomen is. Co Potters zelf is overigens nog steeds actief op de Kilsdonkse molens. Hij komt er vaak, en hij vertelt dan met plezier aan zowel bezoekers als vrijwillige molenaars hoe het vroeger geweest is.

Ten tijde van het mengvoederbedrijf in 1972. Rechts staat Co, in het midden Ad, en geheel links staat Paul, de zoon van Ad (reproductie van een foto in familiebezit door Jan Klerks).

Over de vraag in welke toestand er nu sprake is van de grootste monumentale waarde, voor of na de reconstructie van de molenrestanten, daarover lopen de meningen uiteen (foto G. Barbiers, collectie Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, objectnummer 336.357, januari 2001).

Een bijzondere rol

Ter afsluiting is het goed aandacht te schenken aan een aspect van de molengeschiedenis dat uit de op schrift gestelde herinneringen van Co en uit zijn verhalen steeds opvallend naar voren komt. Dat is de belangrijke rol die vrouwen in het bedrijf hebben gespeeld.

Om te beginnen was dat Annie de Visser (1935 - 2010), de echtgenote van Co, met wie hij in 1960 huwde. Zij verzorgde niet alleen een tijd lang de boekhouding, maar gedurende de laatste jaren van het bedrijf was er veel werk, werden er extra arbeidskrachten ingehuurd, maar deed vooral Annie mee aan wat wij eerder als mannenwerk zouden bestempelen: het vulen en dichtstikken van de papieren zakken, gevolgd door het opstapelen daarvan op pallets. Voor twee zusters van Co gold eerder al iets soortgelijks: zij pakten als dat nodig was alle werk in de maalderij aan, waaronder ook hier het sjouwen met zakken. De aanwezigheid van een zakkenhefmachine kon dat zware werk niet voorkomen. Die zakken (normaal 50 kg) konden ook wel 80 kg wegen als er elders ingekochte gerst of mais in zat, maar berucht waren de jutezakken met tapioca die uit Azië afkomstig waren: 100 kg. Een van de zussen haalde ook nog haar vrachtwagenrijbewijs ten behoeve van het bedrijf.

En tenslotte was er Co zijn moeder, Leen Potters-Poldermans (1902- 1988). Deze sterke en verstandige vrouw werd voor het leven getekend toen zij op 35-jarige leeftijd haar man verloor en in een tijd met nauwelijks sociale voorzieningen haar grote gezin en het maalderijbedrijf de toekomst in moest loodsen. "Moeder was het middelpunt van de familie", zegt Co nu. "Er kwamen altijd veel mensen over de vloer, en zij stond voor iedereen klaar. Terwijl ze toch haar eigen mening zei, zonder veel omhaal, denk ik niet dat er iemand was die haar niet mocht." De moeder van Co, die besloot na het overlijden van haar echtgenoot niet meer te hertrouwen, was breed geïnteresseerd. Ze had en hield altijd belangstelling voor sport, politiek, en kunst, en ze bleef tot op hoge leeftijd maatschappelijk actief. Het was ongetwijfeld haar eigen ervaring die haar, als ze ooit een weduwe sprak, ertoe bracht dan te zeggen: "Wat ge ook doet, houd uw gezin bij elkaar."

De molen in Wouw bezit nog steeds gatenstenen. Het zijn echter niet meer de stenen waarin Janus Potters eigenhandig de gaten hakte. Dit koppel moet aangekocht zijn omstreeks 1972 en is waarschijnlijk gefabriceerd door de firma Reijer Rutgers te Wageningen (foto Marijn Kaufman, september 2016).

De Gebr. Adriaens (bij monde van Jan Adriaens) schreven in juni 1953 aan De Hollandsche Molen naar aanleiding van het geplande herstel van de molen: "Bij een bezoek dat ik onlangs aan Beugt (onder Dinther, JS) bracht vertelde de Wed. Potters me: 'Buiten mijn eigen bijdrage (in de herstelkosten, JS) begin ik nu te sparen voor het feest dat ik geven zal op de dag dat de molen weer draait en geopend wordt.' Ik heb haar gezegd dat ze hiervoor niet sparen moest. Zij hoeft op die dag niets te geven dan een kopje koffie met wittebrood. En die sterke drank dan bedoelt u? Die wordt betaald uit de opbrengt van de bomen die overblijven (aan de firma Adriaens zou de gemeente bomen schenken bij wijze van subsidie, JS), want op die dag moet gedronken worden. De Wed. Potters verdient het. 'Niet eerlijk' zult u zeggen. Toch wel, want het mooie doel, molens te behouden, waar wij samen voor mogen werken, heiligt alle, maar dan ook alle middelen."

Destijds werden de middelen helaas niet gevonden. Een halve eeuw later wel, maar in de tussentijd verdween er veel. De reconstructie van de molens heeft de gebouwelijke context kunnen terugbrengen, maar toont nog

slechts een beperkt aantal sporen van het bedrijf en van de mensen die hier geleefd en gewerkt hebben. Met de herinneringen van Co Potters als leidraad is het veel eenvoudiger geworden om ook van dat verleden in ieder geval de hoofdzaken te reconstrueren.

Bronnen:

- Historische en genealogische informatie, uitgezocht, opgeschreven en verteld door Co Potters.
- Jurgens, N. (2001). *Kilsdonkse Molen bij Beugt – bouwhistorische waarnemingen en conclusies*. Onuitgegeven rapport.
- Meesters, T. (2016). Bergkoren- en schorsmolen "De Arend" in Wouw en zijn molenaars Aerden en Potters. *De Meule* (uitgave van vereniging De Westbrabantse Molens), nr. 91, pp. 1 – 45.
- Van Bussel, P.W.E.A. (1981). *Korenmolens*, pp. 327 – 330, en Van Bussel, P.W.E.A. (1991). *De molens van Limburg*, p. 329. Beide boeken werden uitgegeven door Bura Boeken.
- Vink, E. (2011). Een molen uit twee delen. De geschiedenis van de Kilsdonkse molen. In: *De Kilsdonkse Molen. Een uniek monument aan de Brabantse Aa*, pp. 19 – 51. Waanders.

De foto aan het begin van dit artikel is van de hand van de auteur (juli 2019). ◻

Claude Monet en molen De Bakker

Ron Couwenhoven

Vrijdag 2 juni 1871 stapte Claude Monet, later wereldberoemd geworden als impressionistisch kunstschilder, met zijn vrouw Camille en zijn driejarige zoontje Jean, aan de Dam in Zaandam van het schip dat hen naar de stad had gebracht. Wat hij bij zijn aankomst direct zag, was het bijzondere molenpanorama op de Westerhem of het Westkattégat, zoals het eiland in de Voorzaan bij de stad altijd werd genoemd. Er stonden toen nog drie molens: de bovenkruier-balkenzagers De Bakker en De Rode Leeuw en de paltrok De Nootenboom of Het Vaandel, zoals hij aanvankelijk heette. Verder stond aan de Zuidijk, vlakbij de Hanenpadsluis, nog de verfmolen Het Oosterkattégat.

Het gezin liep naar hotel De Beurs met zijn markante groene gevel, dat op de Dam stond, en ook daarvandaan kon Monet de molens zien. De kunstschilder was met vrouw en kind Parijs ontvlucht toen de Frans-Pruisische oorlog in volle gang was en de Duitse troepen de hoofdstad naderden. Hij was naar Londen gegaan en van daaruit eind mei naar Zaandam vertrokken, waar hij maandenlang in hotel De Beurs woonde. Wie hem had aangeraden naar de stad aan de Zaan te gaan is niet bekend. Maar ongetwijfeld wist hij dat de Zaanstreek een spectaculair gebied was, want al eeuwenlang ging vrijwel elke buitenlandse bezoeker in Amsterdam naar de dorpen aan de Zaan om met eigen ogen het wonderbaarlijke schouwspel van honderden molens in bedrijf te zien. Het hoogtepunt lag met 641 molens in 1729. Daarvan waren er 214 zaagmolens, waarvan er liefst 172 in Zaandam stonden. Toen Monet 142 jaar later in Zaandam arriveerde, waren er nog zestig molens over in de stad. De Fransman was onder de indruk, want al op de dag van zijn aankomst schreef hij een brief aan

Het schilderij dat Claude Monet schilderde van de Voorzaan en de Westerhem in 1871 met de zaagmolens De Bakker, De Rode Leeuw en De Nootenboom, dat nu in het Zaans Museum te zien is en onderwerp van dit artikel is (collectie Zaans Museum, Zaandam).

zijn vriend Camille Pissaro, ook een kunstschilder, met wie hij in Londen was opgetrokken. Hij meldde: "Zaan-

De Westerhem in de Voorzaan anno 1693. De kaart werd getekend door landmeter Johannes Leupenius. De molens linksonder (noordzijde) zijn van links naar rechts De Bakker, De Rode Leeuw, De Witte Valk, De Jonge Kat en De Nootenboom. Op de westoever staan van noord naar zuid: De Vier Heemskinderen, De Zaaier of Witte Duif, De Blauwe Boer en De Pauw. Rechtsboven bovenkruier balkenzager Het Oosterkattégat, later olie- en verfmolen, aan de Zuidijk in Oostzaandam (collectie Ron Couwenhoven).

dam is wel bijzonder opmerkelijk en er is genoeg te schilderen voor een heel leven."

Toen hij op 8 oktober weer vertrok had hij 25 schilderijen in de streek gemaakt. Het molenpanorama op de Westerhem schilderde hij drie keer en één van die schilderijen werd vier jaar geleden door het Zaans Museum met hulp van een aantal fondsen en industriëlen aangekocht voor 1,2 miljoen euro. Op dit schilderij zien we de molens De Bakker, De Rode Leeuw en De Nootenboom op een herfstige dag in de zeilen malen op een oostenwind.

De molenlocatie was uniek, want alle molens die op de Westerhem werden gebouwd, stonden buitendijks. In de gloriejaren van de zaagmolens hadden er negen molens op dit eiland gestaan. Dit land stond onder invloed van eb en vloed, aangezien de Zaan in open verbinding stond met het IJ en de Zuiderzee. Het buitendijkse land in de havenkom van Zaandam was in 1637 ingedijkt, maar de zaagmolens

moesten buitendijks worden gebouwd, omdat zij anders hun balken niet konden aanvoeren. Het buitendijkse land was immers een poldertje zonder sluis geworden.

Het getij betekende dat er extra hoge funderingen moesten worden gemaakt, zodat de molens ook bij stormweer boven zeeniveau stonden. Daarom stonden De Bakker en De Rode Leeuw op hoge penanten. Van de negen zaagmolens waren er overigens slechts drie bovenkruiers. De andere waren allemaal paltrokmolens. Vermoedelijk stonden ze op hogere ringmuren dan gebruikelijk.

Van de molens die Claude Monet schilderde, zijn de startjaren van De Rode Leeuw en De Nootenboom bekend. Van De Rode Leeuw is geen windbrief overgeleverd, maar op 3 februari 1685 werd de "nieuwe balcksagersmoole, genaemt De Roode Leeuw" door Olphert Dirkse verzekerd tegen brandschade.

De Nootenboom was een verplaatste paltrok. Deze molen werd in 1719 in het Westzijderveld bij Zaandam gebouwd. De windbrief dateert van 3 februari van dat jaar. Toen op 6 april 1750 een tornado over de Zaanstreek trok, werd op de Westerhem de paltrok De Spinbol omgeblazen. De eigenaren van deze molen aarzelden niet, kochten De Vaandeldrager en lieten hem naar het erf van hun verwoeste molen brengen. Dat gebeurde op een bijzondere manier. Sijmon Jansz. Kraamer was er getuige van. In zijn dagboek noteerde hij: "De 13 maeij wiert een houtsaagersmoole genaemt De Vaendeldraager tot Westsaendam over de hooge seedijck tusse de moolens de paau en de beer doorgebracht door een jonge baas genaemt arent fijn."

De Pauw en De Jonge Beer stonden aan de westkant van de Zaanse haven. Exacte details over deze ongehoorde molenverplaatsing zijn er niet, maar het staat wel vast dat Fijn de kast van de molen geheel in tact liet tijdens de verplaatsing. Het was een technisch hoogstandje zoals nog nooit vertoond was. Op de Westerhem werd De Vaandeldrager omgedoopt tot Nootenboom.

De Bakker, die uiterst links op het schilderij van Monet staat, werd in 1787 gebouwd. Op 28 april van dat

Olieverfschilderij van De Bakker door een onbekende kunstenaar, kort na de herbouw in 1787 (collectie Zaanse Museum, Zaandam).

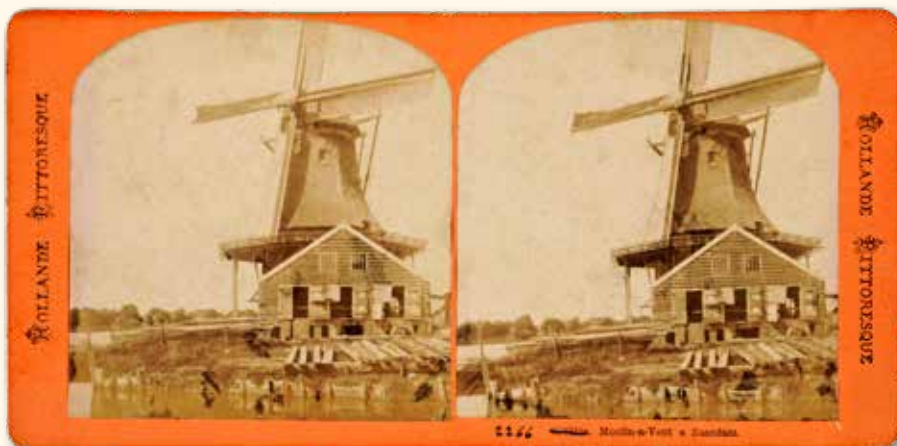
jaar had een felle brand een eind gemaakt aan zijn voorganger die ook De Bakker heette. Eigenaar Engel van de Stadt, die een goede vriend van Monet zou worden, aarzelde niet en liet meteen een nieuwe molen bouwen die hij ook weer De Bakker noemde.

Windrecht

Hoe deze zaagmolen aan zijn bijzondere naam kwam en wanneer hij werd gebouwd was tot voor kort onbekend. Maar inmiddels zijn ook deze laatste vraagtekens over de molen op het schilderij van Claude Monet opgehelderd. In het archief van de Grafelijkheidsrekenkamer van de Staten van Holland en West-Friesland, dat is ondergebracht in het Nationaal Archief in Den Haag, wordt de windbrief gemeld op 4 november 1649, op naam van Gerrit Claesz. in Oostzaandam. Hij moest een windpacht

van drie gulden per jaar betalen. Dat was de belasting voor het gebruik van de wind.

De wind behoorde aan de koning of aan degene die in zijn naam over een streek regeerde. Zo was het in de middeleeuwen, en dus moesten molenaars voor het 'recht om de wind te gebruiken' betalen. Deze belasting werd het windrecht, of ook wel windpacht, genoemd. Al op 8 april 1344 kochten bewoners van Drechterland, Wieringerland, Graft, Oterleek en andere dorpen dit windrecht af van graaf Willem van Henegouwen. In later jaren vervielen de windrechten aan koning Philips, tot hij in 1581 werd afgezworen, waarna de Staten van de diverse provincies in zijn plaats traden. Dit betekende dat het windrecht in Noord-Holland geregeld werd via de Staten van Holland en West-Friesland.

Stereofoto van De Bakker, gemaakt voor de buitenlandse markt (collectie Rijksmuseum RP-F-F11924, Amsterdam).

J.H. Wijsmuller schilderde De Bakker en De Rode Leeuw vlak voor De Bakker in 1878 naar Friesland werd verplaatst (collectie Martin Schaap).

Monet logeerde in Zaandam in hotel De Beurs op de Dam, recht tegenover De Westerhem, die hij drie keer schilderde. Van links naar rechts zien we molens De Bakker, De Rode Leeuw en De Nootenboom. De schuiten liggen afgemeerd aan de Dam in Zaandam (particuliere collectie).

Windbrieven

Windbrieven waren de bouwvergunningen voor molens, waarin de "geregtheid van de wint" werd vastgelegd. Vanaf 1451 werd een registratie bijgehouden. In het nu beschikbare overzicht zijn 1090 molens in het rechtsgebied van de Staten van Holland en West-Friesland opgenomen. Daarvan stonden er 554 in de Zaanstreek. Dat is nog maar een schijntje van het totaal, want alleen al in de Zaanstreek werden meer dan 1100 molens gebouwd.

In de acte werd de windpacht vastgelegd. Hoe deze werd bepaald is niet bekend, maar er zit veel variatie in de hoogte van de bedragen. De zwaarst aangeslagen molens waren de pelmolens, waarvoor over het algemeen 12 gulden per jaar moest worden betaald. Ook werd vrijwel altijd bepaald dat het erf van de molens van een omheining moest worden voorzien "op dat mens noch beesten beschadigt kunnen worden." Gebeurde dat toch dan was de molenbaas aansprakelijk voor de schade. Als de eigenaar van de windbrief of zijn opvolgers niet aan hun financiële verplichtingen met betrekking tot de belastingen voldeden, had de overheid het recht van aansluiting. In zo'n geval werd de molen in beslag genomen en publiek verkocht, waarna de molenbaas na aftrek van de achterstallige belasting het resterende bedrag ontving.

Verbandactes

Behalve dat een koopman die een molen liet bouwen een windbrief moest hebben, diende hij aan te tonen dat de plaatselijke regenten geen bezwaar hadden tegen de bouw. Daarvoor moest hij een zogenaamde verbandacte aanvragen, die dus altijd naast de windbrieven werd uitgegeven. De lokale regenten in de Zaanstreek legden in deze verbandactes nog eens de voorwaarden vast die de Staten van Holland en West-Friesland hadden opgelegd, en ook de datum waarop de windbrief was afgegeven. Maar ook werd heel vaak geregistreerd op welke dag de molen was gestart met malen. Dat was van belang omdat precies een jaar later voor het eerst windpacht moest worden betaald. Deze verbandactes zijn dus, wat de Zaanstreek betreft, van groot belang in verband met het bepalen van de exacte startdatum van molens. In deze ver-

Havenkom van Zaandam, midden 18^e eeuw, met rechts de bovenkruiers De Bakker en de De Rode Leeuw en paltrok De Jonge Kat, die in 1810 naar Bergumerdam in Friesland verhuisde. Olieverfschilderij van onbekende schilder (collectie Zaanse Museum, Zaandam).

bandactes werd meestal ook de exacte locatie van de molen aangegeven aan de hand van de belendende percelen, waarvan de eigenaren werden geregistreerd. In veel zeventiende-eeuwse windbrieven is de locatie vaak uiterst summier beschreven als "staende in de Banne van Westsanen of Oostsanen". Dat was het hele gebied aan beide zijden van de rivier de Zaan. Ook molennamen ontbraken vaak.

Pas op 8 januari 1663 ontvingen de schout en schepenen van alle Zaan-dorpen, maar ook die van Uitgeest, Akersloot, De Rijk, Graft, Zuid- en Noordschermer, Oudorp, Oterleek, Koedijk en Sint Pancras een brief van de rekenkamer der Domeinen in Holland, waarin werd voorgeschreven "dat gy de eygenaers van alle de moolens onder U jurisdictie staende, binnen acht daegen daernaer sul-

Na 1887 bleef De Rode Leeuw van houthandel Gras als laatste van de negen molens op de Westerhem over (collectie Ron Couwenhoven).

len hebben te geeven geschildert een teecken na het een of ander dier off instrument, hetselve teycken met letteren daerbij geschreven, draagende sorge dat yder moolen een bysonder teycken heeft omme alle abuysen voor te komen". De enorme hoeveelheid molens in het gebied maakte dat noodzakelijk. De afbeeldingen, die ook de molennaam aanduiden, waren noodzakelijk omdat lang niet iedereen kon lezen.

De windbrief van De Bakker

Bijzonder was dat de windbrieven altijd van kracht bleven. Ook als er op het oorspronkelijke erf herbouw plaatsvond. Dat was ook de reden dat de herbouwde molens de naam van hun voorganger kregen. Zo was dat in 1787 ook het geval met De Bakker, die ongetwijfeld groter en moderner dan zijn voorganger was, maar toch slechts voor het geringe bedrag van drie gulden windpacht per jaar bleef aangeslagen.

Toen Gerrit Claesz. in 1649 de windbrief van De Bakker ontving, werd zijn familienaam niet genoemd en ook een molennaam ontbrak. In de windbrief stond alleen aangegeven dat Gerrit zijn molen had laten bouwen op eigen grond in het dorp Oostzaandam. Dat strekte zich uit van het IJ tot het dorp Wormer in het noorden van de Zaanstreek. Maar dertien jaar

later - op 23 mei 1662 - werd een zaagmolen in Oostzaandam verkocht. Schout Jeronimus van Soutelande en de schepenen Jacob Thaemsz. en Claes Heijndricksz. van de Banne Oostzaan, waaronder Oostzaandam viel, tekenden die dag een transportacte, waarin de verkoop van een houtzaagmolen werd vastgelegd. De verkoper was Gerrit Claesz. Backer. Hij ontving liefst 5005 Caroly gulden (nu 46.000 euro) voor zijn molen. Deze munten werden sinds 1517 geslagen met de afbeelding van keizer Karel V. Ze waren 40 Vlaamse Grotten waard. Een Vlaamse Grote was een halve stuiver.

De broers Jan en Pouwelis Jansse waren de kopers. Zij tekenden voor het hele bedrag een zogenaamde kustingbrief, waarin werd vastgelegd dat deze hypotheek in drie jaarlijkse termijnen moest worden afgelost. Te beginnen in mei 1662, dus bij de verkoop.

De schepenen noteerden als locatie: "houtsagmoole en sijn erff, staende en leggende buyten de Westerhem of Kattegat, belent ten suijden en westen Cornelis Claesse Gast, ten noorden en oosten De Saen". De molennaam werd dus niet genoemd, maar dit kon niet missen: het ging om De Bakker die buitendijks op de noordoever van het eiland stond en waarvan het erf aan de oostkant ook door water werd begrensd. Bovendien stonden er toen nog geen andere bovenkruiers op het

eiland. Buurmolen De Rode Leeuw werd pas in 1685 gebouwd en De Witte Valk, die ten westen van De Rode Leeuw stond, dateerde van 1668. Bovendien verzekerde Pouwelis Jansse Poulis, zoals de koper uit 1662 met zijn familienaam werd genoemd, molen De Bakker op 3 juni 1681 tegen brand en werd de molen in het windpachtregister van de Banne Oostzaan in 1729 nog met een jaarlijkse windpacht van drie gulden vermeld.

Deze documenten onthullen het laatste 'geheim' van het Monet-schilderij: de startdatum van de bovenkruier De Bakker en de herkomst van zijn naam. Gerrit Claesz. Backer liet in 1649 de molen bouwen die van zijn familienaam werd voorzien. Hij was de eerste molenbaas die op deze unieke locatie liet bouwen. Voor een molen was het een prima erf, omdat het volledig vrij was van windbelemmering. De forse zuidwestenwinden, die zo bepalend waren voor de molenbouw in Zaandam, konden ongehinderd over de binnensee van de Haarlemmermeer en het IJ de streek bereiken.

De Bakker, die Monet schilderde, werd zeven jaar na het vertrek van de impressionist afgebroken en verkocht aan de Friese broers Andries en Simon van Driesum en hun partner Taek van der Windt. Zij namen De Bakker over van de firma Van de Stadt, die de hele negentiende eeuw met de molen had gewerkt, en lieten hem naar Deinum bij Leeuwarden vervoeren ter vervanging van hun afgebrande korenmolen. Daar raakte De Bakker na 220 jaar zijn naam kwijt. Hij ging verder als De Eendracht, zoals zijn verbrande Friese voorganger heette. Daar bleef hij nog tot 1919 in actie, toen slopers hem te pakken kregen.

Bronnen

- Nationaal Archief, Den Haag, archief Grafelijkheidsrekenkamer 3.01-27.0.
- Historisch maandblad De Zaende 1951, pag. 73 en 1947, pag. 119.
- Gemeentearchief Zaanstad, Oud Notarieel Archief 5814-134 en 5819-39. ○

De Rode Leeuw naar een tekening van een onbekende maker (collectie Rijksmuseum RP-T-1982-5-9, Amsterdam).

Boekbespreking

Jur Kingma,

Vernuftelingen en Kooplieden in een Bijzonder Landschap. 450 Jaar Zaanse Industrie

Ton Meesters

Dit boek is de bundeling van de door Jur Kingma (1945), amateuronderzoeker en publicist, vergaarde kennis over de geschiedenis van de Zaanse industrie en de invulling van de verschillende lacunes hierin. Het werk van Kingma is een dikke pil met vele afbeeldingen geworden. Door de hoofdstukken heen loopt een beeldverhaal van fotograaf Henze Boekhout dat speciaal voor dit boek is gemaakt. De foto's tonen de verbinding tussen heden en verleden in de Zaanstreek. Om ruimte te winnen zijn de ruim 800 eindnoten, de literaturopgave, het register en het dankwoord weggelaten.

Het boek bestaat uit drie delen, waar een rondvaart door de Zaanstreek als inleiding voor dit boek aan vooraf gaat. Deze rondvaart is volgens Kingma de beste wijze om de Zaanstreek te verkennen. Heden en verleden - houten windmolens en pakhuizen,

stoomfabrieken en betonnen silo's - zijn met elkaar verbonden. Hoe die verbondenheid tot stand komt, is niet meteen te duiden, en dat gebeurt vervolgens in de drie zojuist genoemde delen. Bij de rondvaart en de drie delen wreekt zich het punt dat er in het boek geen landkaart aanwezig is. Als niet-Zaankanter is het daarom lastig om je voor te stellen in welk deel van de Zaanstreek zich iets afspeelt.

De drie delen geven de verschillende tijdsperiodes weer waarin de Zaanse industrie zich ontwikkelde.

In het eerste deel, de periode 1500-1800, komen de windgedreven industrieën aan bod, in het tweede deel (19^e eeuw) behandelt Kingma de opkomst van de stoommachine, en in het laatste deel (20^e en 21^e eeuw) wordt ingegaan op de globalisering en de macht van de consument. In het eerste deel gaat de schrijver vooral op zoek naar de vraag hoe een moeilijk toegankelijk watergebied kon uitgroeien tot het eerste industriegebied van de wereld. Kingma beschrijft daarin de samenhang tussen het landschap, de molenaars en uitvinders (vernuftelingen) en de kooplieden. Deze drie elementen komen in de verschillende delen van het boek steeds naar voren. Het is voor deze bespreking ondoenlijk om enkele lijnen te beschrijven, omdat in het boek talrijke onderwerpen behandeld worden die te maken hebben met de ontwikkeling van de Zaanse industrie in de verschillende periodes. Per pagina komen gemiddeld twee tot drie onderwerpen aan bod, waardoor het boek een bijna encyclopedisch karakter krijgt. Zo komen in het hoofdstuk over de molenaars het beroep van molenmaker, de Zaanse connecties met Alkmaar,

de relatie met droogmakerijen, de Zaanse molenuitvindingen, de export van molenkennis en de uitvinding van het Oudhollandse gevluucht aan de orde. Het werk zal daarom in de toekomst vaak als kapstok worden gebruikt om één van de vele haakjes aan die kapstok die Kingma beschrijft nader te onderzoeken. Eén onderwerp behandelt de auteur niet: de opkomst in de interesse voor het behoud en de waardering van Zaanse industrieel erfgoed. Dat onderwerp zal men dus elders moeten bestuderen.

Na het lezen van het boek heeft de lezer een goede indruk hoe de Zaanstreek zich kon ontwikkelen tot het industriegebied zoals we dat kennen vanaf de 17^e eeuw. Een aantal voorwaarden voor de ontwikkeling van de industriële cultuur was al voor 1500 aanwezig, zoals het veenweidelandschap met zijn vaarwegen. Andere, zoals de enorme economische groei van Amsterdam, ontstonden pas daarna. In 1630 stond al de helft van alle industriemolens in Holland in de Zaanstreek. De verbeteringen van de waterbeheersing in het veenweidegebied door ringdijken en dammen en de goede mogelijkheden voor transport over water maakten de Zaanstreek een ideaal vestigingsgebied voor windmolens. De diversiteit in allerlei bewerkingen door windmolens is daarbij opvallend. Gerst, boomstammen en lijnzaad kwamen uit vele Europese landen, en verfhout, pigmenterts en tabak uit (sub-)tropische landen. Die grotere beschikbaarheid kwam weer voort uit de rol van Amsterdam als knooppunt van de internationale handel. Het besef dat goederen meer waard werden door ze te bewerken, hadden de kooplieden in de steden

Wormerveer. Molen "Het Vool" met fabriek "De Engel".

Op deze prentbriefkaart van "Ons Boekhuis" uit Wormerveer van omstreeks 1925 zijn oliemolen Het Vool en fabriek De Engel te zien. Het Vool, ook wel Jonge Vool genoemd vanwege zijn geringe afmetingen, werd in 1649 gebouwd als een enkelwerksoliemolen. In 1838 volgde ombouw tot pelmolen, maar het oliewerk werd gehandhaafd. Ook was een slagwerk voor hennepzaad aanwezig. In de 20^e eeuw kwam de molen buiten gebruik. Na meerdere pogingen tot brandstichting brandde de molen uiteindelijk in 1930 uit, waarna het overgebleven geraamte werd omgetrokken. Rechts is de enorme fabriek De Engel te zien, die zijn oorsprong had in een oliemolen die al in 1632 werd gebouwd. In 1872 brandde de molen af, waarna ter plaatse een stoomfabriek verrees. In 1951 ging een deel van de fabriek, eigendom van de firma Crok en Laan, geheel in vlammen op. De fabriek werd herbouwd en is thans in handen van Unilever. Zo laat deze afbeelding alle drie de perioden zien, zoals die door Jur Kingma in zijn boek worden beschreven. Thans is het een toonaangevend bedrijf op het gebied van speciale vetten. In de Zaanstreek zijn dan ook heden en verleden onlosmakelijk met elkaar verbonden (collectie Ton Meesters, scan John Verpaalen).

goed begrepen. In de Zaanstreek ontbrak een gildestructuur, zodat men niet werd gehinderd door de vele regels die gilden oplegden bij het vervaardigen van bepaalde producten. Ook nu nog zijn er vele Zaankanters werkzaam in de vele industrieën die

aan de waterkant te vinden zijn. Hierbij kan men denken aan de voedingsindustrie, maar ook linoleumfabrieken en bedrijven die grondstoffen maken voor de geneesmiddelen- en cosmetica-industrie. Ahold is een Zaanse multinational geworden. Diverse

huismerken van Albert Heijn, zoals Zaanse Snijder, Zaanse Mosterd en Zaanse Mayonaise verwijzen naar de Zaanstreek. Verkade is nog altijd een ijzersterk merk, net als Lassie, Forbo en Duyvis. Bruynzeel-keukens en -potteloden en Fokkamel en Nukkamel – de bekende merken kalvermelk van Wessanen – worden nu elders gemaakt maar vinden hun oorsprong in de Zaanstreek. Een samenvatting zou het boek nog meer toegevoegde waarde hebben gegeven. Op de website van vereniging Zaans Erfgoed zijn diverse registers te raadplegen over personen en onderwerpen die door ruimtegebrek niet konden worden opgenomen en daardoor node gemist worden.

Samenvattend kan gesteld worden dat deze pil van Kingma een aanrader is voor iedereen die in de Zaanstreek met zijn molens geïnteresseerd is en zich wil verdiepen in de vele industrieën die de Zaanstreek heeft gekend. Het boek is goed geïllustreerd en vormgegeven en toegankelijk geschreven.

Gegevens publicatie: Jur Kingma, *Vernuftelingen en Koopliden in een Bijzonder Landschap. 450 Jaar Zaanse Industrie*. Een uitgave van Stichting Uitgeverij Noord-Holland, Wormer, in samenwerking met Vereniging Zaans Erfgoed, 2019. ISBN 978-94-92335-13-5. 300 blz., formaat 22 x 28,5 cm. Prijs: € 39,95. Te bestellen via www.uitgeverij-noord-holland.nl. ◻

Op deze foto van 14 april 2012 zien we oliemolen De Ooievaar bij de Julianabrug in Zaandam. De molen wordt geheel omsloten door de fabriek van Duyvis. Treffender kan het heden en verleden niet zichtbaar gemaakt worden. In het werk van Kingma leren we hoe deze verbondenheid in elkaar zit (foto Harmannus Noot).

Herman Hagens, bevolgen watermolenautoriteit

Catalogiseren watermolens is behoud cultureel erfgoed

Peter van der Molen

Het steekt Herman Hagens (83) nog steeds dat in molenland Nederland bijna alle aandacht naar windmolens uitgaat en dat watermolens nauwelijks in beeld komen. Toch hebben die de oudste rechten. Zo dateert waarschijnlijk de Bisschopsmolen in Maastricht al uit de achtste eeuw. De leeftijd en gezondheid van Herman Hagens laten het niet toe dat hij zich nog actief met de wereld van de watermolens bezighoudt, maar een middagje met hem praten laat het gedoofde vuur weer oplaaien. Dat is niet zo verwonderlijk, want hij is de auteur van boeken als 'Molens Mulders Meesters' en 'Op Kracht van stromend Water', door velen gezien als de standaardwerken op het gebied van watermolens.

'Ik ben natuurlijk blij met de waardering voor deze boeken, maar ik wil er wel op wijzen dat deze boeken niet een volledig beeld kunnen vormen. Als je zo'n boek schrijft, moet je nooit met een punt afsluiten, maar met een komma. Er kan altijd weer ergens nieuwe informatie opduiken'. Het is tekenend voor de bescheidenheid van Hagens, als hij het heeft over zijn prestatie.

Schuilenburg

Hagens hoeft niet lang na te denken om een voorbeeld te vinden. Hij had in de loop der jaren wat aanwijzingen gevonden met betrekking tot een watermolen die in Hellendoorn bij de Schuilenburg – een voormalig kasteel – op de omvloed van de Regge zou hebben gestaan. Het beeld van die molen kreeg vastere contouren toen hem een oud schilderij onder ogen kwam. Daarop is een molengebouw aan de rand van een stroom te zien, met links daar-

van maar liefst zeven schutten. Via het dichtst bij het molengebouw gelegen schut werd het water op het inmiddels verdwenen molenrad geleid, terwijl via het schut ernaast overtollig water kon worden afgevoerd. In het midden zitten drie opmerkelijke schutten. Die konden worden losgemaakt zodat er scheepjes konden passeren.

'Op een gegeven moment werden daar opgravingen gedaan, en toen werd ik gevraagd om eens te komen kijken. De situatie die ik daar aantrof kwam helemaal overeen met die op het schilderij, met dit verschil dat op de

schutvloer intussen een metersdik pak zand lag waarover een weg was aangelegd. Wekenlang ben ik elke dag, weer of geen weer, op de fiets van Almelo naar Hellendoorn gereden en heb toen iets gedaan wat niet mocht. Ik heb een laag zand weggehaald zodat ik bij de schutvloer kwam en toen ik mijn handen onder die houten vloer wrong, bleek daar nog steeds gewoon water te lopen. Aan de hand van dat schilderij kon ik de hele ligging reconstrueren. Ook klopte het nauwkeurig met een beschrijving uit 1847. Het is een van mijn mooiste ervaringen uit mijn jarenlange speurtochten'.

Op dit schilderij van omstreeks 1850 van de Zwolse schilder Gerhard Meijer (1816-1875) is de molen van onderaf (stroomopwaarts) te zien. Het rad ontbreekt dan al en slechts de stomp van de molenas steekt nog door de houten wand naar buiten. Het bouwwerk staat kennelijk op palen en het stuwwerk heeft direct naast de molen twee openingen, waarvan die voor het vroegere rad het smalst is. Links daarvan zijn nog een aantal openingen weergegeven, elk voorzien van een schut. De middelste schutten konden in hun geheel worden uitgenomen, zodat schuiten met een maximale breedte van 2,50 meter er met gestreken mast door konden varen (foto collectie Herman Hagens).

Herman Hagens is weer aanwezig bij Schuilenburg onder Hellendoorn. Hij kijkt richting de balklaag van de opgraving maar ziet niets herkenbaars meer (foto Peter van der Molen, 2019).

Nadat het gevondene in kaart was gebracht en beschreven, hoopte Hagens dat naderhand nog verder onderzoek kon worden gedaan, maar dat is er niet van gekomen. De herkenbaarheid is inmiddels verder afgenomen. Het molengebouw is verdwenen, maar de balken zijn nog steeds aanwezig, zij het onder een metersdikke laag grond.

keer een cichoreifabriek in het Noorden van Groningen. In 4,5 jaar trok hij zo per trein en fiets door het hele land om vervolgens in Enschede bij de Oudheidkamer aan de slag te gaan. Daar werd hij onder meer belast met het beheer van de bibliotheek en de archieven en het ordenen daarvan.

Daar kwam na bijna 25 jaar een einde aan.

Dat Hagens een autoriteit op het gebied van watermolens zou worden, berust op toeval. Hij had in zijn jonge jaren (1945-1950) een wat merkwaardige hobby: het verzamelen van alles

Indianenhobby

Hagens is in 1935 in Almelo in een gelovig en gezagsgetrouw gezin geboren, ging daar naar school, vervulde zijn militaire dienstplicht en ging daarna bij een fabriek voor breimachines werken. Toen dat bedrijf van de ene dag op de andere werd gesloten, zat Hagens zonder werk. Maar niet voor lang, want hij kon bij het Openluchtmuseum in Arnhem terecht, waar hij zich ging bezig houden met de administratie van documenten. Hij volgde een cursus Documentatie en Registratie en dat zou de basis worden voor zijn verdere carrière. Daarnaast verrichtte hij ook veldwerk om informatie in te winnen over oude ambachten. Zo bezocht hij de ene keer een fabriek in Limburg waar stroop werd getrokken en een andere

Met deze oude prentbriefkaart van de watermolen De Mast te Vasse begon de interesse van Herman Hagens (collectie H. Hagens, Almelo).

wat met indianen te maken had. Niet zo maar verzamelen met planken vol indiaantjes en tipi's, maar gedegen inventariseren. De boeken van Karl May vormden daarbij een belangrijke inspiratiebron. Winnetou en Old Shatterhand werden bijna huisvrienden. Hij maakte zelfs - grondig als hij is - een inventarisatie van alle indianenstammen. Naast zijn leesboek lagen stevast een schrift en een pen, zodat hij voortdurend aantekeningen kon maken. Ineens herinnerde zijn moeder zich iets. Hermans vader, die in die jaren in Nederlands Indië diende, had ook een hobby voordat hij onder de wapens moest. Zij ging naar de zolder en kwam even later terug terwijl zij haar schort uitgestrekt voor zich hield. Toen Herman in die schort keek, zag hij tot zijn verrassing dat hij zijn verzameling in een klap meer dan verdubbelen kon. Zonder het te weten bleek dat Herman dezelfde hobby had als zijn vader. Het verzamelen van alles wat met indianen te maken had! En de grondigheid waarmee Herman dat deed had hij kennelijk van zijn vader geërfd. Een grondigheid die later zo kenmerkend zou zijn voor het onderzoekswerk dat Herman op molengebied zou verrichten. Daarbij zal zijn

geloof ook als drijfveer hebben gediend; hij wist dat de mens de kroon van de schepping is en de verantwoordelijkheid had gekregen als een goede rentmeester te dienen voor alle aardse zaken. Maar zijn moeder vond nog meer op zolder. Een doos met veel oude ansichtkaarten met daartussen een foto van molen De Mast bij Vasse.

Het was liefde op het eerste gezicht. Herman ging zich nadrukkelijk in het onderwerp watermolens verdiepen. Veel informatie haalde hij uit het boek 'Twentsche watermolens' van mr. G.J. ter Kuile uit 1922. Hij kwam er al snel achter dat er buiten Twente ook nogal wat watermolens waren of waren geweest, zoals in Salland en de Achterhoek, de Veluwe, Oost-Brabant en Limburg.

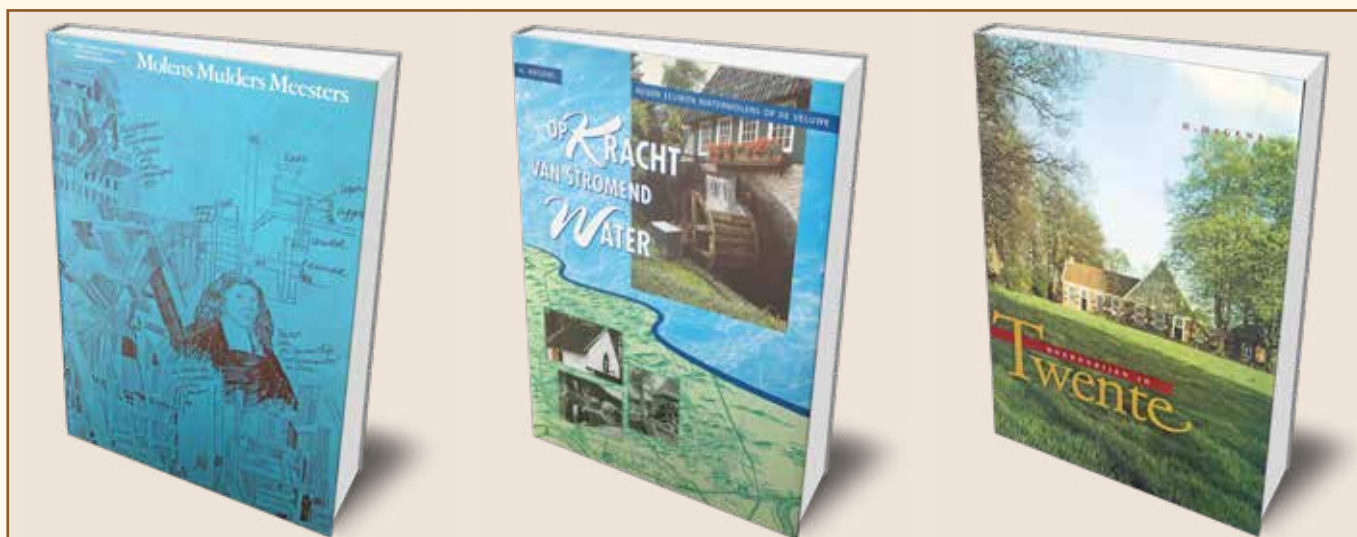
'Ik ging op mijn vrije zaterdagen op locatie-onderzoek en werkte de gevonden informatie op doordeweekse avonden uit. Het idee om een boek te schrijven kwam toen helemaal nog niet bij mij op. Dat zou monnikenwerk zijn'. Een opmerking die uit de mond van een diepgelovig protestant bijna als vloeken in de kerk klinkt.

Standaardwerk

Hagens vond veel informatief materiaal in veldnamenlijsten van verschillende gemeentes, zowel over nog bestaande als over verdwenen watermolens. Ook inventarisatierapporten over waterlopen boden bruikbare aanknopingspunten. Maar als je twintig jaar intensief historisch onderzoek verricht, dan kun je de bevindingen toch niet zo maar op een plank laten liggen? En dat gebeurde ook niet. In 1979 verscheen zijn 532 pagina's tellende standaardwerk 'Molens Mulders Meesters' waarin de geschiedenis van negen eeuwen watermolens in Twente, Salland en de Achterhoek is vastgelegd.

Het idee om een boek te schrijven mocht dan nooit bij Hagens zijn opgekomen, nu hij eenmaal bezig was bleek hij niet meer te stoppen. Parallel aan het werken aan voornoemd boek, ging hij ook op de Veluwe op onderzoek uit en dat resulteerde in 1998 in het 600 pagina's tellende boek 'Op Kracht van stromend Water'.

Voor iemand die eigenlijk het schrijven van een boek niet zag zitten is het een opmerkelijke prestatie om twee

De standaardwerken van Hagens

Hagens publiceerde tal van boeken, monografieën en artikelen. De belangrijkste zijn:

- *Molens Mulders Meesters. Negen eeuwen watermolens in de Gelderse Achterhoek, Salland en Twente. Hengelo, 1979.*
- *Twente te pronk. Drie eeuwen verbeeld in prenten, tekeningen en aquarellen 1600 – 1900. Utrecht, 1986.*
- *Watermolens Wassermühlen. Overijssel, Grafschaft Bentheim, Gelderse Achterhoek, Westmünsterland. Oldenzaal, 1991.*
- *Boerderijen in Twente. Utrecht, 1992.*
- *Nederlandse watermolens in oude ansichten. Zaltbommel, 1994.*
- *Wateroliemolens in het Twents-Duitse grensgebied. Sprang-Capelle, 1995.*
- *Op Kracht van stromend Water. Negen eeuwen watermolens op de Veluwe. Hengelo, 1998.*
- *Van wind en water, stoom en stroom. De molens van Almelo door de eeuwen heen. Almelo, 2007.*
- *Water- en windmolens in Oost-Nederland. Getekend door Jan Jans. Almelo, 2007.*

boeken uit te brengen die samen meer dan 1.100 pagina's omvatten. Maar het wordt nog opmerkelijker, want zes jaar eerder verscheen van zijn hand het boek 'Boerderijen in Twente', waar in 164 pagina's de bouwkundige historie van de Twentse boerderijen wordt uitgeplozen.

En dan is er nog niets gezegd over de talloze lezingen en de vele losse artikelen die Hagens produceerde, en over het feit dat hij in veel gevallen zelf ook het fotowerk verzorgde. Ook is er nog zijn speciale en unieke postzegelverzameling van schip- en riviermolens van over de hele wereld, van Brazilië tot Rusland en van Zuid-Afrika tot de Oekraïne.

Een van de vele postzegels met watermolens in de verzameling van Hagens. Hier een Hongaarse schipmolen (foto Peter van der Molen, 2019).

Fiets 28

Om onderzoek op locatie te kunnen doen of in plaatselijke archieven te kunnen duiken, moest hij steeds een goede planning maken, want hij beschikte niet over een auto.

'Als ik bijvoorbeeld vanuit Almelo naar de omgeving van Apeldoorn wilde, dan ging ik met de trein eerst naar Zwolle en huurde daar een fiets waarmee ik naar Apeldoorn fietste. In Zwolle wist de verhuurder het al precies. Ik kreeg altijd fiets nummer 28. Ik heb in al die jaren heel wat af gefietst'.

Herman Hagens tijdens het interview met zijn boek *Molens Mulders Meesters* (foto Peter van der Molen, 2019).

Dat 'heel wat' klinkt wat eufemistisch, want Hagens heeft in de zestig jaar dat hij zich met molenonderzoek bezig hield, tienduizenden kilometers op de fiets afgelegd.

'Ik was er altijd als de kippen bij als ik hoorde dat er ergens een opgraving rond een molenlocatie werd gedaan, maar de meeste tijd heb ik toch in archieven doorgebracht bij het zoeken naar informatie. Vaak ook in de avonden en in de regel vonden de archivariissen het ook heel leuk'.

Het uitbrengen van beide molenboeken betekende niet voor Hagens dat hij met het onderzoeken eindigde. Een blik in zijn 'molenbijbels' maakt dat duidelijk. Bijna op elke pagina waar zich een wit vlak bevindt, is met potlood nagekomen informatie ingevuld.

'Ik zei toch al dat je nooit moet afsluiten met een punt, maar met een komma!'

Hoewel Hagens zich niet meer actief met historisch onderzoek bezighoudt, volgt hij op afstand de ontwikkelingen

in molenland nog wel, waarbij zijn voorkeur uitgaat naar watermolens.

'Ik vind het jammer dat er te gemakkelijk wordt omgesprongen met de historische juistheid bij restauraties en renovaties. Soms is er echt sprake van historische vervalsing, bijvoorbeeld toen bij een turbinemolen een waterrad werd aangebracht. Dat heeft daar nooit gezeten en dient nu alleen maar het visuele belang. Maar ja, waar maak ik mij nog druk over'.

Die vraag beantwoordt hij even later zelf.

'Ik heb bijna een kamer vol moleninformatie en vraag mij af wat daar mee gaat gebeuren. Het zou toch jammer zijn als dat allemaal verloren zou gaan. Maar goed, daar wordt al over nagedacht'. Voor Herman is het min of meer een geruststellende gedachte, dat in elk geval een zoon en een dochter ervoor willen zorgen dat zijn bijzonder gedetailleerde nalatenschap niet verloren zal gaan. Eigenlijk is het op zich al cultureel erfgoed. ◻

Documenteren, registreren en fotograferen

Herman Hagens werkte tijdens zijn veldwerk met een vaste methode. Hij interviewde de molenaars en bewoners ter plaatse en noteerde alle gegevens in notitieboekjes, die thuis weer verder werden uitgewerkt. Samen met de vele foto's die hij tijdens zijn bezoeken maakte, vormt deze documentatie een schat aan historisch materiaal en een neerslag van zestig jaar veldwerk en onderzoek van watermolens. Hier zien we Herman aan het werk in Velp, gemeente Westerkappeln in Duitsland (foto's Ton Meesters, 23 mei 1994, scans John Verpaalen).

Speuren langs het spoor

Erwin Esselink

In 2011 werd op het Molenprikbord, een digitaal discussieforum van *Molenstartpagina.nl*, gevraagd naar de identiteit van een molen op een schilderij uit het Spoorwegmuseum te Utrecht. Dat leverde destijds wel suggesties op, maar geen oplossing. Inmiddels is het gelukt om de molen en de locatie te achterhalen. Deze speurtocht leverde nog meer interessante gegevens op.

Het bewuste schilderij is van de hand van Johannes Jacobus (Jan) Heppener (1826-1898) en is gemaakt omstreeks 1847. Heppener schilderde voornamelijk in en rond Den Haag, maar maakte ook stadsgezichten van bijvoorbeeld Delft en Leiden. De molen op het schilderij staat dicht bij een spoorwegovergang. Links zien we in de verte nog een stoomtrein rijden. Welke spoorlijnen bestonden er al in die tijd in Nederland? De oudste lijn Amsterdam-Haarlem uit 1839 werd in de jaren 1842-1847 doorgetrokken via Leiden en Den Haag naar Rotterdam. In 1843 kwam de Rhijnspoorweg van Amsterdam naar Utrecht gereed, in 1845 verlengd naar Arnhem. Omdat Heppener voor zover bekend in het westelijk deel van Zuid-Holland

werkte, kon het zoekgebied beperkt worden tot de directe omgeving van de spoorlijn Amsterdam-Haarlem-Leiden-Den Haag-Rotterdam. Op de achtergrond staat een fabriek waar, gelet op de schoorsteen, gebruik werd gemaakt van stoomkracht. De gezochte plaats moet in die tijd dus al

De molens aan de Zijlweg in Haarlem

In de 17e eeuw stonden er maar liefst vijf molens aan de Zijlweg tussen Haarlem en Overveen. In de loop van de 18e eeuw was dit aantal verminderd tot drie. Vanaf Haarlem gezien was De Zijlmolen de eerste molen. Net als de andere molens was De Zijlmolen oorspronkelijk een standerdmolen. Op een getekend panorama van de stad Haarlem uit 1688-1689 wordt deze molen al als een achtkante stellingmolen weergegeven. De Zijlmolen brandde af in 1860. De tweede molen aan de Zijlweg was Het Kruis. Deze is altijd een standerdmolen gebleven en verbrandde op 31 oktober 1795. Herbouw vond niet plaats. De derde molen was De Haan, die in ieder geval in de 18e eeuw al bestond als stenen stellingmolen. In 1881 verdween de molen door afbraak.

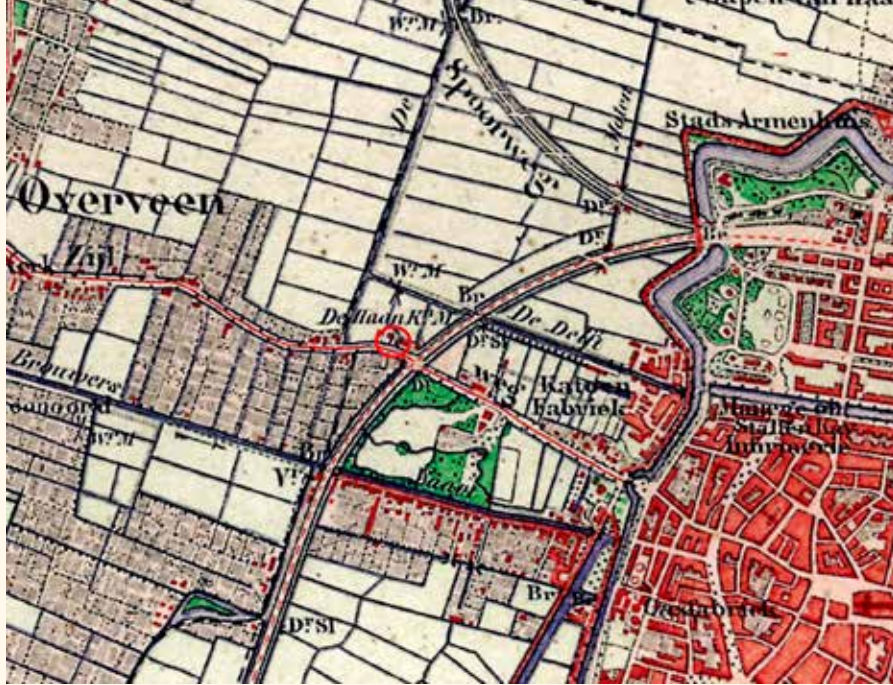
van betekenis geweest zijn. Met deze aanwijzingen konden oude topografische kaarten bestudeerd worden. Er is één molen, die precies past in het plaatje: korenmolen De Haan te Haarlem. Deze molen stond ten westen van de stad aan de weg naar Overveen bij de spoorwegovergang in de Zijlweg. Ook de fabrieksschoorsteen op de achtergrond heeft daar in werkelijkheid gestaan. Hij hoorde bij de katoenververij en katoendrukkerij van Prévinaire, die sinds 1834 aan de rand van Haarlem gevestigd was. Wat in tegenspraak lijkt met deze mogelijke oplossing is het type van de molen. Volgens diverse oude-ansichtenboekjes was De Haan een achtkante stellingmolen met schuine stelling-schoren. De molen op het schilderij is een ronde stenen stellingmolen met verticale stellingschoren. Hoe valt dit te rijmen? In advertenties uit 1881, waarin De Haan voor afbraak te koop wordt aangeboden, is sprake van een stenen molen. Ook in de Beeldbank van het Noord-Hollands Archief zijn diverse afbeeldingen van De Haan te vinden, die alle een geheel stenen molen tonen. De conclusie is dan ook dat de molen op het schilderij De Haan te Haarlem voorstelt en dat de achtkante

Schilderij uit het Spoorwegmuseum van de hand van Jan Heppener: een molen nabij een overweg omstreeks 1847. Naspeuringen hebben geleid tot de conclusie dat dit korenmolen De Haan aan de Zijlweg te Haarlem moet zijn (foto Anton Haddeman, 20 maart 2011).

De huidige situatie van het schilderij: links achter de bomen staat de villa, die gebouwd werd op de plaats van molen De Haan, rechts het spoorviaduct dat de overweg in de Zijlweg verving (foto Erwin Esselink, 1 juni 2019).

Topografische kaart van het gebied tussen Haarlem en Overveen met de Zijlweg rond 1880. Met een cirkel is korenmolen De Haan aangegeven. Deze situatie past precies bij het schilderij van Heppener (topotijdreis.nl).

molen in de oude-ansichtenboekjes een andere molen moet zijn.

De Zijlmolen: een kunstenaar wordt molenaar

Aan het begin van de 19^e eeuw stonden er nog twee molens aan de Zijlweg tussen Haarlem en Overveen. Vanaf Haarlem gezien was De Zijlmolen de eerste molen. Van de Zijlmolen is een prachtige tekening bewaard gebleven uit 1830. De molen had een opvallend

langgerekt achtkant en daarmee is ook meteen het eerdergenoemde raadsel opgelost: de molen in de boekjes, die doorging voor De Haan, was dus De Zijlmolen. Misschien was bekend dat er een molen aan de Zijlweg op de foto stond en is abusievelijk aangenomen dat het De Haan was.

Bij de oprichting van het kadaster was Coenraad Auckes (1789-1844) molenaar en eigenaar. Hij was geboren in Haarlem, trouwde in Alk-

maar en was korenmolenaar aan het Keern te Hoorn voor hij terugkeerde naar Haarlem. Hij kreeg de nodige tegenslagen in zijn leven te verwerken. Zijn eerste vrouw overleed al in 1818 na drie jaar huwelijk. In 1833 overleed zijn enig kind Jan Bootsman Auckes op zestienjarige leeftijd. In 1835 verongelukte zijn knecht Nicolaas Zomers, die door een rukwind van de molen waaide. De weduwe Zomers bleef met zes kinderen achter. Om het leed wat te verzachten, startte Auckes een geldinzameling voor de weduwe en haar gezin. In 1837 overleed de tweede vrouw van Coenraad Auckes. Hij hertrouwde in 1843 met Cornelia van der Zande, maar overleed al in 1844 op 55-jarige leeftijd, zijn weduwe met een kind van nog geen jaar achterlatend. Zij zette het molenaarsbedrijf voort. Cornelia hertrouwde in 1847. Als beroep stond korenmolenaarster vermeld. De bruidegom was Arie Ketting de Koningh, kunstschilder uit Dordrecht, 31 jaar oud en sinds 1846 woonachtig in Haarlem. Hij was een zoon van de Dordtse landschapschilder Leendert de Koningh. Bij de geboorte van hun eerste kind in 1848 was hij nog kunstschilder van beroep, maar vanaf 1849 noemde hij zich korenmolenaar. Een molenaarszoon die kunstschilder

Gezicht op De Zijlmolen aan de Zijlweg in 1830. Tekening met pen in zwart en penseel in kleuren, vervaardigd door A.B. Verpoorten (1801-1851). De molen stond op een lage achtkante stenen voet met daarop een langgerekt achtkant. Zowel molen De Haan als De Zijlmolen hadden een galghout in de staartconstructie. Een aardig detail is de Haarlemse variant van een spinnetje, een bovenkruier met windvaan (Noord-Hollands Archief, collectie Kennemerland, inventarisnummer NL-HlmNHA_53004767_G).

Notaris W. K. LOEFF, te Haarlem, zal aldaar, aan den Zijlweg, bij het Huis get. 9, alwaar het te Verkoopene zich bevindt, op Woensdag 13 April 1881, 's voormiddags 11 uur, tegen contant geld, publiek Verkoopen:

En goed onderhouden Stoommachine en Stoomketel, van 20 p.k., met Gereedschappen; een 5jarige Merrie, een 4½jarige Ruin. Break, Dogcar; Drie Vrachtwagens op Veeren; Railwagen met rails, Paardentuijen, omstreeks 150 Meelzakken, Bascule, Bilhamers, oude Molenzellen, Planken en ander Houtwerk, enz. Voorts:

Voor Afbraak:

Den Steenen Wind-Korenmolen »De Haan«, en het Steenen Gebouw, waarin zich de Stoommachine en Stoomketel bevinden, met Schoorsteen en verdere getimmerten.

Alles breeder bij biljetten omschreven. De Paarden zijn gedurende 3 uur voor de Verkoop te zien; het andere tevens den vorigen dag. (3015)

Advertentie uit Het Nieuws van den Dag van 4 april 1881, waarin de afbraak van De Haan te koop wordt aangeboden.

De stenen korenmolen De Haan aan de weg naar Overveen circa 1770. Tekening in Oost-Indische inkt vervaardigd door Hendrik Spilman (1721-1784). We zien een lage stenen stellingmolen met verticale schoren, een molentype dat in Noord-Holland weinig wordt aangetroffen (Noord-Hollands Archief, collectie Kennemerland, inventarisnummer NL-HlmNHA_53004086).

werd kennen we al in de persoon van Rembrandt. Nu hebben we dus ook het omgekeerde: een kunstenaarszoon die molenaar werd!

In 1852 overleed Cornelia van der Zande, waarna De Koningh in 1853 hertrouwde met Justina de Reus. De Koningh bleef molenaar tot de fatale brand van de Zijlmolen op 28 juli 1860. In het *Nieuw Amsterdamsch handels- en effectenblad* van 30 juli 1860 verscheen het volgende bericht:

HAARLEM, 28 Julij. Heden middag, omstreeks half vier ure, is boven deze stad een zoo vreeselijk onweder losgebarsten, als men zich niet herinnert in langen tijd te hebben waargenomen. Vier donderslagen waren ontzettend en gingen vergezeld van een bliksemvuur, dat een ieder deed sidderen. Spoedig ontdekte men in de stad eene digte rookkolom, welke de lucht verduisterde. Bij onderzoek bleek, dat de bliksem in den windkorenmolen, genaamd de Zijlmo-

len, even buiten het Zijlhek, thans toebehoorende aan den heer A. Ketting de Koning en vroeger behoord hebbende aan den heer C. Auckes, was ingeslagen. Het gevolg hiervan was, dat die molen binnen weinige oogenblikken in lichte laaije vlam stond, zoodat, in weerwil van alle mogelijke hulp van brandweer, aan geen redden te denken viel.

Binnen 3/4 uur, was de molen tot den grond toe afgebrand, nadat hij met donderend gekraak was ingestort. Het geheel

Haarlem gezien vanaf de toren van de Grote of Sint-Bavokerk naar het westen. In het midden De Haan en in de verte Overveen en de duinen. Omdat de Zijlmolen al verdwenen is, moet de foto na 1860 genomen zijn. De foto werd circa 1863 uitgegeven door L. Slotemaker (Noord-Hollands Archief, collectie Kennemerland, inventarisnummer NL-HlmNHA_54000101_M).

De molen die voor De Haan moest doorgaan, maar in werkelijkheid een andere molen aan de Zijlweg was: De Zijlmolen. De foto moet gemaakt zijn in of voor 1860 (Mr. H.C. Wieringa, Haarlem in photographieën 1860-1900. Uitgeverij Elmar, 1968).

leverde een prachtig, doch vreeselijk gezicht op. Aan de totale windstilte heeft men het te danken, dat des molenaars woning, eene aangrenzende boerderij en belangrijke in de nabijheid liggende fabriek-etablissemten van den heer Previnaire, zijn behouden gebleven anders ware de uitwerking der vlammen niet te berekenen geweest. De hitte van den brand was zoo groot, dat de bewoners der aan de overzijde van den

Zijlweg liggende Brouwersvaart, het binnen's huis vóór de glasruiten niet konden withouden.

De molen werd niet herbouwd. Eind 1860 werden het molenaarshuis en het molenerf verkocht en Ketting de Koningh pakte zijn schildersvak weer op. In 1865 verhuisde hij naar Amersfoort, waar hij in 1867 overleed. Wie de foto van de Zijlmolen gemaakt heeft is (mij) niet bekend, maar over de mogelijke fotograaf valt wel te speculeren. Van Ketting de Koningh is bekend, dat hij in zijn Amersfoortse periode (1865-1867) ook actief was als fotograaf. Mogelijk fotografeerde hij ook al in de tijd dat hij in Haarlem woonde en koos hij zijn eigen molen als onderwerp. Hoe het ook zij, deze unieke foto moet dus van 1860 of eerder zijn.

De Haan: de laatste aan de Zijlweg

De Zijlweg volgend richting Overveen was De Haan het laatste bouwwerk op Haarlems grondgebied. Bij de molen hoorde ook een molenaarswoning. Net op Overveens grondgebied stond herberg Het Haantje of De Gouden Haan. Het is niet duidelijk of er een verband bestaat tussen de her-

Bewaard gebleven gevelsteen van De Haan aan de Omvalspoor te Haarlem (foto Erwin Esselink, 9 juni 2018).

berg en de molen, die min of meer dezelfde naam hadden. In 1812 overleed molenaar Jan Verstraten. Het bedrijf werd voortgezet door zijn weduwe Maria Jacoba Verstraten-Rademaker. Molenaarsknecht in die tijd was Izaak de Vos (1780-1836). Bij de oprichting van het kadaster in 1832 werd hij samen met de weduwe Verstraten vermeld als eigenaar. De Vos heeft dus een deel van de molen kort daarvoor

De Zijlweg gezien naar de stad met links De Zijlmolen en de Sint Bavokerk en rechts molen Het Kruis die altijd een standerdmolen gebleven is. Tekening met pen in zwart en penseel in grijs, vervaardigd door Cornelis van Noorde (1731-1795), gedateerd 1761 (Noord-Hollands Archief, collectie Kennemerland, inventarisnummer NL-HlmNHA_53004091).

van haar overgenomen. Ook later is er steeds sprake van twee eigenaren van deze molen. Zo werd in 1841 en 1846 de helft in korenmolen De Haan verkocht. In 1855 verkochten de toenmalige eigenaren Jan van der Stad en Frederik Slingerland de molen met woning aan J. van Harreveld en J.H. Disselhof.

De Haan zou in 1877 verbrand zijn. Dat werd voor het eerst vermeld in het boekje *Haarlem in photographieën 1860 - 1900* uit 1968. Die brand is een eigen leven gaan leiden en duikt overal op wanneer er over molen De Haan geschreven wordt. Echter die brand is er nooit geweest. De Haan verdween in 1881 door sloop. Uit de advertenties waarin de afbraak van de molen te koop werd aangeboden, blijkt dat er ook een stoommachine als krachtbron aanwezig was. Van het tafereel op het schilderij is niets meer over. De overweg werd in 1903-1904 vervangen door een spoorviaduct. Op de plek van De Haan werd een villa gebouwd die er nu nog steeds staat (Zijlweg 133a). Het enige tastbare overblijfsel van De Haan is de gevelsteen, die tegenwoordig aan de Omvalspoort in het centrum van Haarlem te vinden is. ◊

De brand van molen Het Kruis op 31 oktober 1795, die voorgoed het einde betekende voor deze molen. Rechts De Zijlmolen, toen nog met verticale stellingschoren. Op de achtergrond De Haan. Aquarel door Hermanus van Brussel (1763-1815). (Noord-Hollands Archief, collectie Kennemerland, inventarisnummer NL-HlmNHA_53004111).

Gezicht naar het noordwesten over de Zijlweg vanuit de tuin van Johannes Enschedé, de bekende drukker en uitgever, met rechts standerdmolen Het Kruis en in het midden molen De Haan. In de verte is Overveen met de duinen te zien. Tekening met pen in zwart en penseel in kleuren, vervaardigd door Cornelis van Noorde, gedateerd 1763. (Noord-Hollands Archief, collectie Kennemerland, inventarisnummer NL-HlmNHA_53004089).

Nicole Bakker en Leo Endedijk van vereniging De Hollandsche Molen voor molen De Gooier in Amsterdam. De Hollandsche Molen is belast met de uitvoering van het Molenfonds (foto Wim Giebels).

Met het Molenfonds beslist de molenwereld eindelijk eens zelf

Christian Pfeiffer

Met de start van het Molenfonds is een nieuwe weg in de molenwereld ingeslagen. Voor het eerst beslist het molenveld zelf over de toekenning van de gelden die beschikbaar zijn voor de instandhouding, en worden nieuwe middelen zoals crowdfunding gebruikt. Toch zijn er ook nog genoeg uitdagingen.

Directeur Nicole Bakker en Hoofd Belangenbehartiging Leo Endedijk van De Hollandsche Molen kijken elkaar boven het ingeschonken kopje koffie op het kantoor van de vereniging aan.

"Molens zijn niet alleen van ons, ze zijn van iedereen", zo rondt Leo Endedijk zijn pleidooi voor het Molenfonds af. Zijn conclusie wordt knikkend door Nicole Bakker beantwoord. En juist daar speelt het Molenfonds een belangrijke rol: het is de verbindende schakel tussen de molenwereld en de samenleving.

Maar om daar te komen moeten we terug naar 2014. In dat jaar gaf De Hollandsche Molen het startsein voor het project Molentoeekomst, met als ondertitel 'Financiën en organisatie van het molenbehoud in Nederland'. Het was een zelf-reflecterend onderzoek naar de staat van de molens in Nederland en de toekomst die molens hebben. In dat onderzoek werd een flink aantal aanbevelingen en conclusies gedaan. Een van de aanbevelingen was bijvoorbeeld dat er naast de traditionele vorm van financieren via subsidies een nieuwe vorm noodzakelijk was. Een andere conclusie was ook dat molens die tijdig groot onderhoud krijgen, minder vaak helemaal gerestaureerd hoeven te worden. Een derde interessante conclusie was dat draagvlak in de samenleving essentieel is voor molenbehoud. Die laatste twee conclusies zijn misschien een open deur, maar toch goed om eens cijfermatig te onderbouwen.

"Dat zien we bijvoorbeeld terug in de Molenprijs die sinds 2011 wordt uitgereikt", zo legt Nicole Bakker uit. "Als we terugkijken op alle nominaties voor de prijs, dan zien we dat niet alleen het project van de prijswinnaar het redt, maar ook zeer vaak de projecten die de tweede of derde prijs winnen. Dat komt omdat het publiek moet stemmen. Die stemmen komen uit de samenleving, en daar wordt dus draagvlak opgebouwd voor de molen."

Voeg die elementen, 'maatschappelijk draagvlak', 'andere vormen van financieren' en 'groot onderhoud' samen en je hebt een prima beschrijving van het Molenfonds. Een platform van en door de molenwereld om met de samenleving rondom de molen heen een financieringsvorm te bieden voor projecten die te groot zijn voor het normale onderhoud, maar te klein voor een echte restauratie. "Groot onderhoud dus", zo zegt Leo Endedijk. "De Hollandsche Molen heeft zichzelf met het Molenfonds ten doel gesteld dat er meer is dan alleen de instandhouding van molens in Nederland. Het is een verbreding: wat kunnen wij doen voor de molenaar en de eigenaar om zijn of haar molen in goede conditie te houden?"

Het Molenfonds is in 2016 gelanceerd en wie op de site *Molenfonds.nl* kijkt ziet ondertussen tientallen gerealiseerde projecten. Interessant is dat het Molenfonds twee gezichten kent: het is enerzijds een crowdfundingplatform waar moleneigenaren een molenproject kunnen aanmelden en actief geld kunnen werven voor, bijvoorbeeld, een nieuwe buil. Anderzijds is het Molenfonds letterlijk een fonds met geld dat actief bijdraagt bij groot onderhoud. Die steun kan wel oplopen tot 70 procent van de financieringsbehoefte.

"En dat kan ook weer samengaan", aldus Nicole. "Een eigenaar kan bij ons

een plan indienen voor groot onderhoud aan zijn of haar molen, en dan kunnen wij daar vanuit het Molenfonds een behoorlijk deel direct financieel aan bijdragen. En tegelijkertijd kan de eigenaar onze website als crowdfundingplatform gebruiken om het resterende deel van het geld binnen te halen."

"Uniek aan de bijdragen van het Molenfonds is dat wij de aanvragen vier keer per jaar bekijken tijdens een speciale consultatieronde, de zogenaamde molentafel, waar specialisten van De Hollandsche Molen, de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, provincies en het Prins Bernhard Cultuurfonds aanwezig zijn", zo vertelt Leo Endedijk. Daarmee heeft het Molenfonds ook een experimentele rol gekregen als verdeler van overheids-gelden. Een unieke situatie in monumentenland. "Dat het molenveld zelf haar eigen geld kan verdelen getuigt van vertrouwen. Als kenners kunnen wij toch een paar extra accenten leggen die op papier wat moeilijker te zien zijn. We zien projecten voorbij komen waarvan wij zeggen: ja, dat is daadwerkelijk uniek in de molenwereld en daar moeten wij misschien net even wat extra aandacht aan besteden", aldus Leo. Daarnaast bestaat er ook een speciale onafhankelijke klachtenregeling voor wie het vervolgens toch niet eens is met de genomen beslissing. "Het is voor de overheid daarmee ook nog een pilot, die jaarlijks geëvalueerd wordt."

Meer dan welkom was de 3,5 miljoen euro die minister Ingrid van Engelenhoven van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap vorig jaar op de bankrekening van het Molenfonds stortte. Het geld kwam uit een extra bedrag van 325 miljoen euro die door het kabinet beschikbaar was gesteld voor cultuur en erfgoed. Daarmee werd in een klap het spaarvarken flink gevuld. Met het geld konden elf restauraties

in 2018 gesubsidieerd worden en is er voldoende geld om gedurende drie jaar een aantal projecten te ondersteunen. "De uitdaging wordt ook om het Molenfonds de komende jaren op peil te houden", zo vertelt Nicole. "We ontvangen daarnaast bijdragen van de BankGiro-Loterij en andere fondsen, maar we zullen actief moeten werken aan het aanvullen van het Molenfonds." In kranten en andere media

wordt daarom al actief het Molenfonds gepromoot. Liefhebbers worden opgeroepen om bijdragen te storten in het fonds en ook aan nalatenschappen wordt gedacht. Voordeel daarbij is dat het Molenfonds direct weer uitkeert voor onderhoud, en daarmee behoud, van molens in Nederland. Een helder doel.

Nicole Bakker en Leo Endedijk hopen dan ook dat het Molenfonds over

enkele jaren een prominente plek vertegenwoordigt in de molenwereld. Aan de inzet van De Hollandsche Molen zal het niet liggen. Met het Molenfonds is grotendeels antwoord gegeven op de vraag die is opgeworpen in het project Molentoeekomst, zoals eerder beschreven: hoe behouden wij de molens in de toekomst?

De Onderneming in Hippolytushoef

Toen twee jaar geleden de roeden van De Onderneming in Hippolytushoef werden doorgehaald, bleken er gaten in te zitten. De conclusie was snel getrokken: de molen was toe aan een nieuw wiekenkruis. Rien Eykelenboom, secretaris van de Stichting De Wieringer Molen, vertelt: "En dan ga je zoeken naar waar het geld vandaan kan komen. De kosten werden begroot op zo'n 64.000 euro. Dus we zijn langs de gemeente, provincies en andere instanties gegaan en kwamen zo op het Molenfonds. Daar hebben we uiteindelijk bijna 6.700 euro met crowdfunding

opgehaald. We hebben pannenkoeken verkocht en zijn huis-aan-huis gegaan met collectebussen. De website van het Molenfonds heeft daarbij als platform gediend."

De molen kreeg begin dit jaar een nieuw wiekenkruis. Eykelenboom is tevreden met het resultaat. Eén tip heeft hij nog wel voor molenaars die ook een crowdfunding overwegen: "Neem een post onvoorzien op van zo'n 7 tot 10 procent van het totale bedrag. Ook bij ons bleek dat bij het vervangen er meer gedaan moest worden dan aanvankelijk begroot", zo besluit Eykelenboom.

De molen van Hippolytushoef wordt o.a. dankzij het Molenfonds van een nieuw gevluht voorzien. De molenmakers zijn aan het werk om een nieuw hekwerk aan te brengen (foto's Rien Eykelenboom, 12 maart 2019).

Tweemanspolder Ondermolen (nr. 1)

Dat het riet van de kap van de Ondermolen (nr. 1) van de Tweemanspolder te Zevenhuizen vervangen moest worden, kwam niet onverwacht. De eigenaar, Stichting tot Instandhouding van de Molenviergang van de Tweemanspolder, heeft een duidelijk beeld van het onderhoud van de vier molens van de stichting. Voorzitter Johan Helmer: "De afgelopen jaren hebben wij elk jaar ongeveer 100.000 euro geïnvesteerd in de molens. Er is daarvoor een onderhoudsplan voor meerdere jaren opgesteld. En zo wisten we een tijd geleden al dat een roede en het riet van de kap aan vervanging toe waren. Toen het riet begon te lekken vorig jaar, hebben we alles in gang

gezet." Door de wol geverfd in het groot onderhoud, heeft de stichting een lijst beschikbaar met daarop de subsidieverstrekkers en de fondsen die mogelijk financieel kunnen bijdragen. "De hele klus kost ongeveer 85.000 euro. De provincie draagt 50 procent bij in subsidie, de andere helft moet via andere kanalen binnenkomen", aldus Helmer. "En dus hebben we een lijst met fondsen en daar staat het Molenfonds bovenaan. Het Molenfonds draagt voor dit onderhoud 15.000 euro bij, en dat is een flink deel waar wij erg blij mee zijn." Vooral de consultatieronde met de experts van het Molenfonds die de aanvraag beoordeelen, heeft Helmer als zeer plezierig en ondersteunend ervaren. "Je komt daar aan tafel en als een soort second opinion word je

aanvraag bekeken. Dat heeft ons een aantal praktische tips opgeleverd die uiteindelijk besparend werken. De consultatieronde wordt door experts gedaan, dat helpt enorm."

Ondertussen is het hele bedrag binnen en is het werk gestart. Nog dit jaar moet de molen weer zijn rondjes kunnen draaien. Johan Helmer heeft nog wel een tip voor iedereen die een aanvraag uit het Molenfonds overweegt: "Kom aan tafel met een goed doordacht en onderbouwd plan met duidelijke doelen en kaders. Sommigen kunnen dat zelf maken, maar schakel desnoods een expert in die dit voor je doet. De aanvraag wordt dan als realistischer gezien en sneller beoordeeld."

Voor de Ondermolen (nr. 1) van de Tweemanspolder te Zevenhuizen werd jaren geleden al een onderhoudsplan gemaakt. Toen de kap begon te lekken werd de boel in gang gezet. In 1958 werd een roede van deze molen vervangen, ouderwets handwerk. Op de recente foto is de molen na het laatste herstel te zien (foto's collectie Jolanda Bakker).

De Roosdonck in Nuenen

Naast molen De Roosdonck in Nuenen, bij de burens, schilderde Vincent van Gogh zijn beroemde 'Aardappeleters'. Van Gogh vereeuwigde de molen zelf ook en alleen dat feit al maakte de molen wereldberoemd. De Roosdonck is in eigendom van Hennie Merks: "Als ik een euro zou vragen voor elke keer dat de molen is gefotografeerd, had ik geen Molenfonds nodig gehad", zo grapt Merks. Met regelmaat fotograferen Japanners de molen, alleen maar omdat Van Gogh de molen op het doek vastlegde.

De Roosdonck is dus in particulier eigendom. Dat komt niet zoveel meer voor in de molenwereld. Merks legt uit: "De molen is in de familie gekomen in 1898. De molen bleef dat tot in de jaren 60 toen het bedrijf failliet ging. De gemeente Nuenen kocht de molen en liet hem opknappen. Mijn vader bleef beheerder. Maar vervolgens deden ze helemaal niks met de molen. Ik zag het verval toenemen. In 1995 heb ik voorgesteld het beheer van de molen maar weer over te nemen. Met de gemeente werd een akkoord gesloten, de molen werd opgeknapt en ik nam het eigendom van de molen en het huis over."

Maar dat is nu alweer bijna 25 jaar geleden, en bij de laatste inspectieronde

Enkele details van de staartconstructie van De Roosdonck in Nuenen, die dankzij subsidie van het Molenfonds vervangen kan worden (foto's Mario Collombon, juni 2019).

werd de houten staart afgekeurd. Moleenaar Mario Collombon komt al heel lang op de molen en bracht Merks op het spoor van het Molenfonds. De aanvraag werd gedaan en na de consultatieronde is bijna 32.000 euro toegekend. De restauratie moet dit najaar zijn afgerond.

"Ik vond het zeer verhelderend dat er bij de consultatieronde actief werd meegedacht door de deskundigen over allerlei oplossingen en alternatieven. Zo werd er geopperd om een oude roede als staartbalk

te gebruiken, zoals vroeger wel vaker gebeurde. Mario Collombon was ook mee en meteen enthousiast. Zo krijgen wij nu een afgekeurde roede uit Rotterdam als staartbalk!"

Bijzonder is tenslotte, dat de helft van de subsidie afkomstig is van een legaat van Johan van Gogh, achterneef van schilder Vincent van Gogh. In overleg met de familie wordt met de bestemming van een deel van dit legaat de band van Vincent met Nuenen benadrukt. ◻

Draag bij aan restauratie en onderhoud!

Geven om molens is geven aan molens

Het Molenfonds is een initiatief van De Hollandsche Molen en is de financiële basis voor bescherming van molens in Nederland.

Boekbespreking

Jan Maarten van de Griend,

De molen als werktuig. Kamwielen

(een praktische handleiding voor het ontwerpen van kamprofielen)

Jan Scheirs

In het tweede nummer van dit blad ontvouwde Jan van de Griend zijn ideeën over hoe de kammen van molenwielen zouden moeten worden ontworpen om die wielen gemakkelijk, met een minimaal wrijvingsverlies en dus ook met een geringe slijtage, te laten werken.

In nummer drie kwam daarop kritiek. In die reactie werd gepleit voor een (her)waardering van de traditionele kamvorm. Die kamvorm zou, mits goed uitgevoerd, niet onder hoeven te doen voor nieuw ontworpen kamprofielen zoals Van de Griend die beschrijft en bovendien eer bewijzen aan het vakmanschap van onze voorouders. "Ik geloof niet dat het laatste woord er hiermee over gezegd is", zo oordeelde een kritische en deskundige lezer van beide stukken toen.

Het is daarom goed dat Van de Griend zijn uitgangspunten en inzichten nu heeft samengebracht in een boekwerk, een van vele foto's en technische figuren voorziene kleinschalige uitgave, en dat hij daarin ook een praktische handleiding geeft voor het op ambachtelijke wijze ontwerpen van de door hem gepropageerde kamprofielen.

In de eerste hoofdstukken van het boekwerk geeft de schrijver een overzicht van de verschillende aandrijfsystemen die er in de gaande werken van molens onderscheiden kunnen worden. Er zijn wielcombinaties waarbij er van evenwijdige assen sprake is (zoals bij de aandrijving van een rondsel door een spoorwiel), maar ook van assen die elkaar snijden (zoals bij de aandrijving van een schijfloop door een bovenwiel). Belangrijk is verder te weten welk van de twee wielen het aandrijvende en welk het aangedre-

ven wiel is, en of het daarbij gaat om een versnelling of een vertraging. Al die combinaties hebben hun eigen overbrengingsproblematiek, de ene al meer dan de andere.

"Meten is weten" is het adagium van de schrijver, en het hele boekwerk door benadrukt hij hoe belangrijk het is om, als er iets aan gangwerken mankeert of als men erover nadenkt ze te verbeteren, de wielen eerst op te meten. Dat wil zeggen dat men nagaat waar precies de steekcirkels liggen. Van de Griend geeft hiervoor niet alleen de formules, maar ook de rekenuitkomsten van verschillende bestaande molens als voorbeelden. Dat is illustratief, maar wat in de eerste hoofdstukken node gemist wordt, dat zijn enerzijds de definities van een aantal technische begrippen en anderzijds de illustraties daarvan (toegespitst op de diverse wielcombinaties die onderscheiden kunnen worden) met

schetsen en tekeningen. Termen als steek of steekafstand, steekcirkel, breedte versus hoogte van een kam, cirkels die verder naar binnen dan wel naar buiten liggen en ingrijpingsdiepte, het zijn allemaal belangrijke begrippen. Maar een los gebruik ervan leidt tot verwarring. Een eenduidige uitleg van die begrippen aan het begin van het boek zou zeker helpen om de verdere uiteenzettingen te kunnen volgen. Niet alleen om Van de Griends ideeën te kunnen volgen zou meer uitleg gewenst zijn, maar ook om ze te kunnen waarderen. Want wie er in de discussie over de ideale kamvorm ook gelijk heeft, iedereen zal bij lezing van deze uitgave tot de conclusie komen dat de schrijver als geen ander op de hoogte is van de materie. Hij heeft zich vanuit zijn werktuigbouwkundige achtergrond tot specialist op het gebied van de molengangwerken ontwikkeld. Voor de lezer zonder een technische achtergrond zal niet alles in deze

uitgave even makkelijk te begrijpen, of zelfs maar relevant zijn. Een feit is echter dat ook die lezer, uw recensent is er zo een, heel veel nieuwe en waardevolle inzichten op kan doen over molenonderdelen die in de bestaande literatuur vaak onderbelicht blijven, maar die essentieel zijn voor wat de molen in wezen is: een werktuig.

En dan hebben we het nog niet eens gehad over wat eigenlijk de kern is van het boek van Jan van de Griend: het bieden van een handleiding om zelf kamprofielen te ontwerpen. Het merendeel van de tekst is daaraan gewijd, deels in een hoofdstuk waarin gewerkt wordt met tekeningen op papier, maar in belangrijker mate in hoofdstukken waarin gewerkt wordt met houten modellen. Die modellen (het zijn segmenten van met elkaar samenwerkende wielen) zijn op ware grootte en met veel zorg en precisie geconstrueerd. Ze kunnen ten opzichte van elkaar bewegen, en door een slijpmachine te gebruiken met een cilindervormige slijpstaaf kan daar waar het nodig is en juist zoveel van de kamkopmodellen worden afgeslepen, dat een vrijwel contactloos bewegen van de staven tussen de kammen mogelijk is. Het is ongetwijfeld spannend om dit ambachtelijke vormgeven in de praktijk uit te voeren en dan te zien wat het resultaat wordt, maar het is ook al een avontuur om het op papier en aan de hand van foto's mee te beleven. Dat overkomt de lezer van deze uitgave.

Jan van de Griend ziet zijn publicatie als een aanvulling op het boek *Molenwielen* van Sipman. Hij heeft het bedoeld als een handleiding voor jonge molenmakers, maar ook als informatiebron voor iedereen die gefascineerd is door molens en met name meer wil weten over hoe wielen perfect kunnen samenwerken. Met die tweede doelstelling heeft hij niet te hoog gemikt. Of molenmakers zijn ideeën ook vaker zullen gaan toepassen, dat moet nog worden afgewacht.

In het licht van dat laatste komt bij uw recensent wel de wens op dat een technische hogeschool of universiteit de koe eens bij de horens zou vatten en een onderzoek in gang zet naar welke soorten overbrengingen met hun verschillende kam- en staafvormen nou de kleinste energieverliezen en de minste slijtage opleveren; een

Traditioneel vormgegeven kammen in het onderwiel van de molen 'Hoop doet leven' te Voorhout. Dit onderwiel wordt aangedreven door een schijffloep. De houtsoort van de kammen is Surinaams groenhart (foto Willem Waltman).

vergelijkend onderzoek dus, zoals dat in de vorige eeuw ook wel bij wiekverbeteringen die op hun rendement werden getest heeft plaatsgevonden. Te midden van een breed scala van monumenten zoals woonhuizen, boerderijen, kerken en fabrieksgebouwen, nemen molens een speciale plaats in en is het gaande werk ervan een volkomen uniek aspect. Het onderzoek zoals bedoeld is daarmee in het geheel niet achterhaald of onbelangrijk, maar moet als een wezenlijk onderdeel gezien worden van een verantwoorde, hedendaagse omgang met deze categorie van monumenten.

Hoe te bestellen?

De molen als werktuig. Kamwielen (ISBN: 978-90-830265-0-3) is te bestellen door een mail te sturen naar: info@drukkerij-rad.nl.

Vermeld in de mail uw naam, volledig adres en telefoonnummer en bij het onderwerp: "bestelling Kamwielen". Separaat maakt u € 32,50 over naar rekeningnummer: NL69 INGB 0682 3270 42 t.n.v. drukkerij RAD te Dordrecht. Vermeld daarbij: "bestelling Kamwielen", en de datum van uw mail. U krijgt de publicatie dan thuisgestuurd. ◻

Kammen in het onderwiel van Molen No. 1 van de molenviergang te Aarlanderveen. Het onderwiel wordt hier aangedreven door een bonkelaar. De kammen zijn ontworpen naar de uitgangspunten van Jan van de Griend. De houtsoort is azobé (foto Jan van de Griend).

De eerste stenen molens op het Paardenveld in Utrecht

Vincent Dirksen

De middeleeuwse stad Utrecht was vooral bekend door de enorme hoeveelheid kerken en kloosters, waar dan ook veel aandacht voor was bij de toenmalige tekenaars van stadsgezichten. Zoals te zien op de bij dit artikel afgedrukte prent van Pieter Bast, worden ook vrijwel alleen kerken en kloosters benoemd. Gelukkig heeft Bast er wel een gedetailleerde tekening van gemaakt, zodat duidelijk te zien is dat er rond die tijd (1600) ook al een behoorlijk aantal molens aanwezig was. Zo is er bijvoorbeeld een vijftal standerdmolens te zien aan de noordwestkant van de stad, op en rond het huidige Paardenveld. Ook zie je dat er molens geplaatst zijn op de overgebleven bastions van het 20 jaar eerder gesloopte kasteel Vredenburg.

Buiten deze zichtbare molens met wieken waren er in die tijd natuurlijk ook molens die niet door windkracht, maar door water, paarden of mensen werden aangedreven. Al deze molens werden voor diverse doeleinden gebruikt. Uiteraard waren er korenmolens, maar je had ook trasmolens, runmolens, volmolens, oliemolens, houtzaagmolens en molens die apparatuur, zoals bijvoorbeeld een weverij of een hijsmechaniek aandreven. Kijk je echter naar de huidige stad Utrecht, dan is er helaas vrijwel geen molen meer te bekennen. De enige nog 'in gebruik' zijnde molen is de houtzaagmolen De Ster, welke feitelijk begin vorige eeuw grotendeels was afgebroken, maar zo'n 80 jaar later weer volledig in ere werd hersteld, compleet met volledig functionerende

molenwerf. Verder is daar natuurlijk nog de molen Rijn en Zon, gesitueerd aan de Adelaarstraat. Deze molen had tot begin vorige eeuw zijn plek op het Paardenveld, maar moest daar verdwijnen en is toen door de toenmalige molenaar herbouwd op zijn huidige locatie. Deze molen heeft nog onlangs een prachtige renovatie ondergaan. De van oorsprong bij de herbouwde molen aanwezige zelfzwichting is toen, na meer dan een halve eeuw afwezigheid, ook weer teruggekeerd.

We gaan weer terug in de tijd en richten ons daarbij op het Paardenveld en omstreken in het noordwesten van Utrecht. Destijds was dit een belangrijk gebied voor de molenaars en hun molens. Dit kwam enerzijds door de

Gezicht op de stad Utrecht, getekend door Pieter Bast in 1604. Uitsnede uit een grotere afbeelding. Te zien is dat de molens zich in die tijd allemaal binnen de stadsmuren bevonden. Zij waren vooral opgericht in het noordwesten van de stad, links op de tekening. Geheel links is de concentratie van molens op en rond het Paardenveld te zien, meer naar rechts de twee standerdmolens op de bastions van het voormalige kasteel Vredenburg (afbeelding Utrechts Archief).

ligging aan de buitenkant van de stad, waar zij goed bereikbaar waren voor de aanvoer van graan en andere te malen producten, en anderzijds was dit stukje Utrecht toen al gericht op industrie, zodat de molens daar onbemerkt konden draaien. Het stadsgezicht van Bast is gemaakt net na de sloop van het kasteel Vredenburg. In de tijd van deze dwangburcht was het nog verboden om molens buiten de stadsmuur te bouwen in verband met de verdediging van de stad. Dat is dan ook de reden dat een groter aantal molenaars toestemming had gekregen om hun molen op het Paardenveld te bouwen. In de jaren daarna zouden de eerste molenaars hun molens echter toch weer verplaatsen naar buiten de stadsmuren. Hierdoor ontstond er ruimte op het Paardenveld om de plaats van het gerecht te verplaatsen vanaf het Vredenburg naar dit plein. Rond 1670 zag het er toen ongeveer uit zoals op de ingekleurde prent bij dit artikel.

In 1674 werd ons land getroffen door een zeer zware storm die op sommige plekken tot orkaankrachten kwam. Vooral de stad Utrecht werd zwaar getroffen en verloor onder andere het middenschip van de Domkerk en vele torenspitsen van andere kerken. Maar uiteraard raakten ook vele molens beschadigd of werden zelfs totaal vernield. Ook de twee overgebleven houten standerdmolens op het Paar-

Een ingekleurde pentekening, waarschijnlijk 18e-eeuws en gemaakt naar een oudere tekening uit 1663, met rechts op de voorgrond de Peerdeveltsche Molen, op 't laatst ook De Cleef genoemd. Ook prominent in beeld: "het Gerecht" van Utrecht (afbeelding Utrechts Archief).

denveld, De Raephorst en De Cleef, moesten het ontgelden. Van deze twee werd alleen De Raephorst hersteld. De plek van de andere molen bleef onbebouwd. Deze situatie duurde totdat ergens rond 1742 de toenmalige eigenaren van de molen De Sprokkel, die aan de zuidkant van Utrecht stond, hun verzoek tot het bouwen van een stenen molen indienden. Dit idee van een stenen molen was ontstaan toen enige jaren ervoor de oude Bijhouwerstoren tot molen was omgebouwd en een succes bleek. Het verzoek van

die eigenaren, de heren Jacob Joosten de Cruyf en Gijsbert Pijpers, werd gehonoreerd, maar niet op de plek waar hun toenmalige molen stond. Zij mochten bouwen op het Paardenveld, op de plek van De Cleef, mits "de geregtsgang niet gehinderd zou worden". Het Paardenveld was namelijk destijds tevens de locatie waar vonnissen uitgevoerd werden. Uiteindelijk werd in het voorjaar van 1744 begonnen met de bouw van de eerste stenen bovenkruier. Het eerste jaar noemden ze deze molen nog De Sprokkel, maar

De Stad UTRECHT, van het Paardenveld te zien.

Een prent van Jan de Beijer uit 1744. We zien hier rechts de inmiddels gereedgekomen molen De Meiboom, met daarachter in de verte de molen De Fortuyn, verder duidelijk in beeld de galg en helemaal links de nog in aanbouw zijnde Rijn en Zon. De molen links in de achtergrond is De Klarwater.

De vele en grote vensters op de onderste verdiepingen van de molens tonen aan dat er al vanaf het begin (ruime) woongelegenheden in die molens is geweest. Dat was bij hoge molens in steden elders lang niet altijd het geval (afbeelding Utrechts Archief).

omdat dit verwarring schiep werd de nieuwe al snel omgedoopt tot De Meiboom. Enige maanden later werd nog een dergelijke vergunning afgegeven en werd iets noordelijker, op de plaats waar daarvoor de standermolen De Raephorst stond, door diens eigenaren, de heren Govert van Rhijn en Bernardus Sonnenberg ook begonnen met de bouw van de molen Rijneson. Later zou de naam volgens de naamsteen Rijn en Son worden, maar in kranten en dergelijke zou gewoon "Rijn en Zon" gebruikt worden, dus daarom doe ik dat ook maar in dit artikel.

De situatie op het Paardenveld was destijds redelijk overzichtelijk en zag er ongeveer uit als op de mooie prent van Jan de Beijer uit 1744. Zowel de molen Rijn en Zon als De Meiboom veranderden in de jaren erna regelmatig van eigenaars. In die tijd was het vrij gebruikelijk dat iemand bijvoorbeeld voor de helft of voor een kwart eigenaar van een molen was, zodat het vrijwel onmogelijk is om alle namen op een rij te krijgen. Een paar namen konden we nog wel boven water halen. Zo weten we dat de Rijn en Zon in de tweede helft van de 18^e eeuw voor de helft het eigendom werd van de molenaar Haarmans, terwijl de andere helft

in eigendom kwam van Hermen de Ruijter. In 1820 kwam de helft van Hermen de Ruijter in onderhandse verkoop ter kwijting van een grote geldschuld. Waarschijnlijk kwam deze helft toen in eigendom van A. Brouwer, wiens weduwe in de tweede helft van de 19^e eeuw het molenaarsbedrijf voortzette. Van de andere molen is minder te vinden. Bij een bericht over een bliksemingslag in 1881 in De Meiboom werd de familie Dompelaar genoemd als wonend in de molen. Een krantenbericht van 12 juli van dat jaar vermeldt: "De slag was zo hevig, dat de ontstelde voorbijgangers vluchtten in de naburige huizen. De heer Dompelaar zat met zijn talrijk huisgezin aan tafel, toen de kamer in vuurgloed kwam en de splinters van den molenwiek om en over den molen sloegen. In een aangrenzende kamer sloeg het ijzeren schoorsteenbord door een ijzeren ledikant en boven uit de molen stegen rookkolommen op. Oogenblikkelijk daarna was alles voorbij ..."

Overigens liepen de molens op het Paardenveld ook in de eerste helft van de 19^e eeuw al het gevaar om gesloopt te worden. In 1827 wilde men namelijk de stadswallen rond Utrecht afbreken en had men de stedenbouw-

kundige en landschapsarchitect Jan David Zocher gevraagd om de ontstane leegte in te vullen met een fraai parklandschap. Gelukkig zag Zocher kans om de beide molens te sparen en in te passen in zijn plannen. Eigenlijk had er tussen de molens in een soort halfcirkelvormige haven moeten komen, maar omdat die dan in open verbinding met de stadsbuitengracht zou komen te staan, welke in die tijd onderdeel uitmaakte van de Keulsche Vaart en in beheer was bij Rijkswaterstaat, gingen deze plannen niet door.

Een hierbij afgedrukte prent geeft ons nog een blik op het Paardenveld vanuit het noordwesten, zoals dat er omstreeks 1800 uitzag. Doordat Zocher de molens in zijn plannen in kon passen, konden ze nog een poosje ongestoord door blijven draaien. Wel werd het voor een korenmolenaar in die tijd steeds moeilijker om zijn brood ermee te verdienen. Dit was dan ook de reden dat er steeds meer molens uit het Utrechtse stadsbeeld verdwenen. Vooral toen in de tweede helft van de 19^e eeuw de stoommachine zijn intrede deed en deze ook ingezet ging worden in meelfabrieken, zoals je in Utrecht bijvoorbeeld De Korenschoof had, werd het voortbestaan van de molens

Prent van de hand van een onbekende tekenaar daterend van rond 1815. We zien hier op de voorgrond links Rijn en Zon en rechts De Meiboom. Helemaal rechts in de achtergrond staat De Fortuyn op het Vredenburg (afbeelding Utrechts Archief).

Op deze foto uit 1900 is op de voorgrond De Meiboom te zien, met zijn wiekenkruis naar het noordwesten gericht, en voor de deur een wagen van stalhouderij en vervoersbedrijf Gebr. v/d Werf.

Rechts op de achtergrond molen Rijn en Zon. In deze periode stond er veel opgaand geboomte in de onmiddellijke nabijheid van de molens. Of het overvloedige groen ook het functioneren van de molens heeft belemmerd is maar de vraag, want de bomen op de molenwal zijn duidelijk gesnoeid of getopt geweest, kennelijk met het oog op een betere windvang (foto Utrechts Archief).

Hier een foto van het uitlaten van de as van De Meiboom tijdens de sloop. Omdat het de bedoeling was dat de as werd hergebruikt, moest er omzichtig te werk worden gegaan. Hier zien we hoe dat gebeurde: een rechtmast, waarschijnlijk een van de uitkomende roeden, was op de stelling geplaatst en werd in verticale positie gehouden door vier tuien, die op de begane grond waren vastgezet. Boven in de mast hangt een takelblok. Om het enorme gewicht van de mast met last te kunnen dragen, was de stelling ter plaatse onderstut; en om de as de stelling te laten passeren, waren delen van het stellinghek en van de stelling weggebroken. Was bij sloop hergebruik van onderdelen niet noodzakelijk, dan werd de as vaak eenvoudig vanuit de kap naar buiten gewerkt. De val zorgde dan vrijwel altijd voor breuk van de as, en soms ook voor bijkomende schade aan de molenromp (foto collectie W.A. Korpershoek).

Gesticht 1745 „De Meiboom”
Gesloopt 1913.
Het uitlaten der As (5000 kg)

bedreigd. Maar op het Paardenveld hielden zij dus stand en bleven in werking tot het begin van de 20ste eeuw. Gelukkig zijn er aan het eind van hun bestaan nog een paar mooie plaatjes van gemaakt.

Tegen het eind van de 19^e eeuw kreeg men echter steeds meer plannen voor de herinrichting van het Paardenveld als belangrijke veiling- en marktplaats. Er werden pogingen ondernomen om de beide molens in gemeente-eigendom te verkrijgen, hetgeen na een aantal vergeefse pogingen uiteindelijk in 1903 lukte met De Meiboom. De toenmalige molenaar, de heer Hartger Geurts, ging akkoord met een verkoopprijs van 14.000 gulden voor de molen en nog 500 gulden voor het losse gereedschap. Na deze aankoop ging de gemeente over tot de verhuur van de molen, in eerste instantie aan de molenaarsknecht, Geurt van Woudenberg. Daarna volgden nog diverse huurders, waarvan Willem de Jager de laatste was. De huurprijs bedroeg in 1910 nog 650 gulden per jaar, welk bedrag aan het eind van dat jaar omgezet werd in 8 gulden per week, omdat de gemeente in verband met de plannen tot verbetering der markten vanaf 1 januari 1911 vrijwel à la minute over

de molen wenste te kunnen beschikken. Uiteindelijk zijn in 1912 alle plannen met betrekking tot de uitbreiding van de groenteveiling en de herinrichting van het marktterrein bekend, en wordt in december van dat jaar de sloop van zowel De Meiboom als van de molen Rijn en Zon gegund aan H. Jansen uit Apeldoorn, die hiervoor aan de gemeente 730 gulden moet afdragen. Twee weken na deze gunning verschijnen al de eerste advertenties van H. Jansen in de krant, waarin diverse molenonderdelen te koop worden aangeboden. Er werd dan ook met grote voortvarendheid met de sloop begonnen.

De toenmalige molenaar Korevaar van de molen Rijn en Zon had uiteindelijk ook met verkoop aan de gemeente ingestemd, maar had daarbij afgedwongen dat hij na de sloop van zijn molen een nieuwe mocht bouwen op een stukje grond buiten de singels, hetgeen dus de plek werd aan de Adelaarstraat waar hij nu nog steeds staat. Voor de bouw van deze nieuwe molen werd natuurlijk door Korevaar graag gebruik gemaakt van de onderdelen van de twee oude molens, die door de sloop beschikbaar kwamen. Omdat nu eenmaal de onderdelen van De

Meiboom het eerst ter beschikking kwamen, werden van deze molen de meeste onderdelen gebruikt voor de bouw van de nieuwe Rijn en Zon. Welke onderdelen dat precies waren, is niet bekend. De advertenties waarvan hier boven sprake was, geven wel een beeld van wat voor materialen werden verkocht: ijzeren en houten roeden, ijzeren assen, onder- en bovenspinnen, spoorwielen, rondsels, stenen, zware grenen en eiken balken, en maar liefst 500.000 IJsselstenen. Pas toen de sloop van de molens op het Paardenveld onafwendbaar bleek kwam, zoals we ook later nog dikwijls zouden zien, de burgerij (te laat) in actie. Ingezonden stukken verschenen in de kranten en protesten werden ingediend bij de gemeente.

Zoals in die tijd wel vaker gebeurde, verscheen er zelfs nog een mooi gedicht in de krant:

*Op 't oude bolwerk van het Sticht
Staan wij en doen nog steeds onz' plicht
Voorkwamen wij niet dikwijls nood,
Door meel te malen voor uw brood
Wij malen toch het graan zo fijn,
Door stoom kan het niet beter zijn.
Al zijn wij oud; wat uit de mode,
Schrijf ons daarom niet op ten dode.
Och vroede heeren van de Raad
Bega toch niet die gruweldaad,
Maar laat ons staan nog menig jaar
Als trouwe broeders naast elkaar.
Zeer velen zijn hierop gesteld
De molens van het Paardenveld.*

Maar het stadsbestuur had haar ideeën vast voor ogen. Er moest plaats komen voor een gebouw voor een groente- en vruchtenveiling, alsmede voor een uitgebreidere markt (die was op het Jacobikerkhof uit zijn jasje gegroeid) en er moest een loskade aan de singel komen voor de aanvoer van de handelswaar per schuit. Helaas, nog geen twintig jaar later werden de veemarkt en de groente- en fruitveiling verplaatst naar de Croeselaan en de aanvoer geschiedde daar voornamelijk per vrachtwagen. Maar ondertussen had de stad er een onherstelbaar verlies door geleden.

De bronnen die voor het artikel zijn gebruikt, zijn het Utrechts Archief, het Utrechts Documentatie Systeem, de database van Verdwenen Molens, en Delpher voor de krantenberichten. ◻

Een foto van de eerstesteenlegging van de nieuwe molen Rijn en Zon op het terrein op de hoek van de Gruttersdijk en de Adelaarstraat. Achter de speciekuip staat de molenaar Jan Korevaar en links van de kuip zoon Gerrit en rechts zoon Jan, die de steenlegging zouden doen. Naast Jan jr. staat moeder M. Korevaar-Beusekom (foto Utrechts Archief).

De molen(s) van Terwolde

deel 2

De molen van Kreeftenberg uit Deventer

Dick Zweers

In nummer 1 van *De nieuwe Molenwereld* beschreven we de geschiedenis van de molens van Terwolde. Met name gingen we daar in op de molen in de buurtschap De Wijk, die in 1854 gebouwd werd als grondzeiler. In 1895 ging deze door blikseminslag verloren. Herbouwd in 1896 als stellingmolen, kwam het einde in 1973, vermoedelijk door kortsluiting. Daarna verrees er, gestuurd door acties vanuit de bevolking, een nieuwe molen in de buurt van deze locatie. Op een nieuwe onderbouw werd het achtkant van de molen van Kreeftenberg uit Deventer geplaatst. Die stond daar op de Klinkenbelt en kwam door afbraak ter beschikking. Hoe vaak kan een molen door rampspoed getroffen worden? Dat was een gerechtigde vraag toen ook de derde molen van Terwolde op 31 augustus 2015 afbrandde, wederom door hemelvuur. Maar de geschiedenis is er nog niet ten einde. Inmiddels staat er al weer een vierde molen, die ditmaal echter geen historische basis heeft. Hij is volledig nieuw. In deze bijdrage zetten we uiteen wat bekend is over de constructie en de datering van de molen uit Deventer. Hypothesen, in 1977 neergeschreven, blijken onjuist of herzien te moeten worden. Het is goed om te bezien welke feiten nu bekend zijn, en wat nieuw onderzoek heeft bijgedragen of in de toekomst nog zou kunnen bijdragen aan kennis over de derde molen van Terwolde.

Geschiedenis op de locatie Deventer

In 1734 krijgen Hendrik Jan Hengelaar en Gerrit Jan Geesink toestemming om in Deventer een *zeembe-reidersmolen* op te richten. Sinds de aankoop van deze molen door Jan Holterman in 1800 is de aanduiding 'Holtermansmolen' in gebruik gebleven. Jan Holterman richtte de molen

in voor het slaan van olie. Volgens overlevering kocht hij zijn *machines* in de Zaanstreek. De laatste drie van de talrijke molens van Deventer waren deze molen, de nabij gelegen molen van Lammers (afgebroken in 1961), en de nog bestaande Bolwerksmolen.

Brand in 1813

In 1813 staken Franse soldaten de molen in brand. Holterman diende een schadeclaim in en op 4 oktober vraagt hij om *een houten olie- en pelmolen te mogen voltooiën ter plaatse waar tevoren een zodanige molen heeft gestaan*. Een vergoeding van 12.000 gulden werd hem uitgekeerd, mits de *molen zonder schadeloosstelling weer wordt afgebroken als 's lands belang dat eist*.

Van links naar rechts G.J. Kreeftenberg, H.R. (dokter) van der Molen, en mevrouw M. Kreeftenberg-van der Meij. De familie Kreeftenberg heeft de molen voor één gulden aan 'Terwolde' verkocht en ziet hier bij gelegenheid van de plaatsing van het achtkant in Terwolde op 2 april 1987 het eerste resultaat. Dokter Van der Molen was de belangrijkste drijvende kracht achter het stichten van een meel producerende molen (foto collectie Kreeftenberg).

De waarde van de geredde goederen werd op zijn claim in mindering gebracht. Denkelijk was hem wat tijd gegund om enkele goederen vooraf veilig te stellen. Als in 1830 Jan Holterman overlijdt, komt het bedrijf in handen van aangetrouwde familie. In 1881 koopt molenmaker Looman Holtermans Molen en het jaar daarop krijgt hij vergunning voor het bouwen van een trasmolen. In datzelfde jaar gaat Looman failliet en komt de molen aan ene Altena, die hem inricht als graanmolen. In 1894 koopt G.J. Kreeftenberg, molenaar in Amersfoort, voor 6.300 gulden de molen van Altena. De familie Kreeftenberg stamt uit de Gelderse Achterhoek en is via Wichmond in Deventer beland. Ze is verwant aan de Varsseveldse molenaars. De firma Kreeftenberg heeft bestaan tot 1974. In 1926 werden de gietijzeren as en het binnenwerk verwijderd, waarna het bedrijf tot 1974 verderging als grutterij en meelfabriek.

Opmeten en documenteren

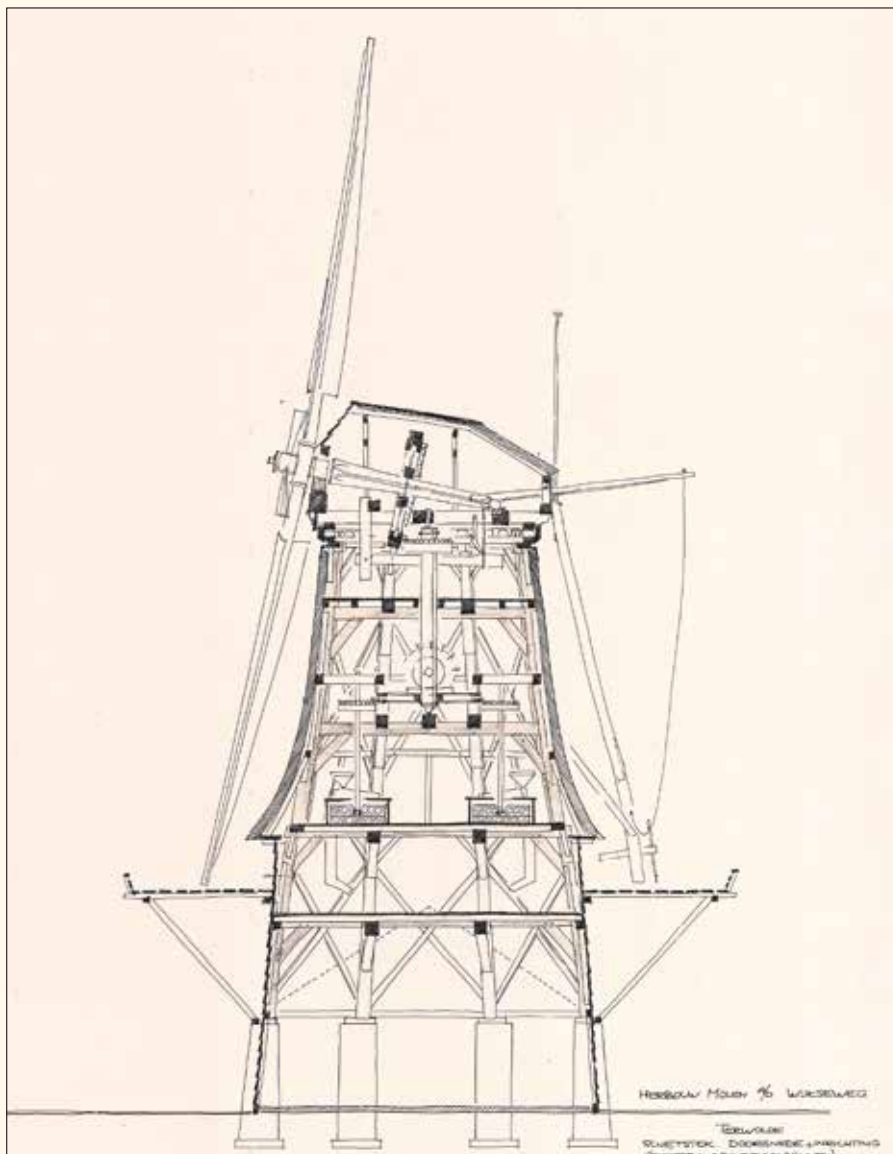
De familie Kreeftenberg zag zich in 1974 genoodzaakt haar bedrijf te sluiten. Aangezien het gemeentebestuur de omgeving grondig wilde saneren, werd de molen te koop aangeboden. Toen zich vanuit Terwolde een perspectief op herbouw aandeed, was dat voor de eigenaren meer dan welkom. We werden er gastvrij ontvangen om de molen op te meten. De molensromp met kap was tot aan het riet ingebouwd in een maalderij, maar in de plattegrond daarvan was de oliemolen met schuren herkenbaar. Het eiken onderachtkant stond op hoge bakstenen pijlers. De zijvlakken van die pijlers en de gekromde onderachtkantstijlen stonden, heel opmerkelijk, evenwijdig aan elkaar en niet naar het midden gericht. Bovenaan waren deze stijlen van zware klossen voorzien waarmee een recht buitenvlak werd verkregen.

De stad ruikt op. De Klinkenbeltweg zuidwaarts met de molen van Lammers (bouwjaar 1879), en de molen van Kreeftenberg rechts. De stedelijke bebouwing van de Driebergenbuurt en Molenwijk omringde vanaf 1919 geleidelijk de beide molens (foto van ca. 1920, verkregen van G. van Zijl uit de collectie Kreeftenberg).

Stijlen en klossen waren verbonden met zware smeedijzeren spiebouten. Daaraan zat een oog voor het bevestigen van de roedkettingen. Ook het eiken bovenachtkant had gekromde stijlen die gewoon naar het hart stonden gericht. Het boventafelment had blokkelen en droeg een Engels kruiswerk met kleine rollen in een houten rollenwagen. In de kap waren de haan-houten recht en onversierd. Het kalf waarop de koningsspil had gedraaid, was geplaatst in de onderste bintlaag van het bovenachtkant. De luis was inmiddels naar beneden getakeld.

De wijze waarop beide achtkanten op elkaar waren gestapeld was opmerkelijk. De vaste bintlagen in het onderachtkant liepen in oost-westrichting. In het bovenachtkant lagen ze een kwartslag gedraaid. De beide koppels stenen lagen in de oost-westas. Dat het boven- en onderachtkant al op de vorige standplaats bij elkaar gehoord hadden was evident. In 1813 waren enkele onderdelen in naaldhout vervangen, denkkelijk vanwege beschadiging bij het transport. Boven- en onderachtkant waren duidelijk niet van gelijke ouderdom. Op de baard

Opmeting en schetsvoorstel voor de herbouw van de molen in Terwolde (door de auteur, 1976). De onvolkomenheden van een beginnening zijn bewust niet gecorrigeerd. De schuine gestippelde lijnen zijn de contouren van het dak op de molenschuren.

was het jaartal 1751 geschilderd, het geboortjaar van Jan Holterman, en ergens bovenin stond, volgens overlevering, het jaartal 1740 ingekapt. Omstreeks 1950 zijn bij een verbouwing onder de oostelijke molenschuur oliekelders aangetroffen.

Zaanse kenmerken?

Jan Holterman kocht in 1800 in de Zaanstreek machines aan om zijn molen te kunnen herinrichten als olieslagerij. Op grond van die overlevering werd gemeend dat hij in 1813 uit de Zaanstreek een complete molen naar Deventer had overgeplaatst. We stelden in 1977 een rapport op waarin feiten en hypothesen werden opgenomen. Dit rapport was samengesteld met het doel om voor de herbouwde molen in Terwolde een monumentenstatus te behouden. We schreven daar hoe het bovenachtkant wonderwel overeen kwam met dat van een poldermolen in de Zijpe- en Hazepolder, mogelijk uit ca. 1640. Blokkeels en veldkruizen, waarvan één kruis over de volle hoogte, waren gedeelde kenmerken, zoals we die ook in het boek *Molensbouw* van Sipman (1975) tegenkwamen. Een dergelijke poldermolen zou, meenden we, zijn afgedankt en naar de Zaanstreek verplaatst om als bovenbouw te gaan dienen voor een nieuwe oliemolen. Daarvan zou dan 1740 het bouwjaar zijn. De molen van Kreeftenberg moet op een vorige standplaats al de in 1976 aangetroffen constructie hebben gehad, met als verschil dat er toen slechts een lage stenen voeting was. In die zin kwam ook de constructie van de onderbouw goed met die van een Westzaanse molen overeen. We doelen op molen Ceres in Broekerhaven, met in het onderachtkant (van naaldhout) ook achtkantstijlen die niet naar het hart gericht staan. Het Zaanse bouwjaar van die molen ligt vermoedelijk rond 1650; de verplaatsing naar Broekerhaven vond plaats in 1849.

We komen even op deze hypothese terug die zijn neerslag vond bij Hermesen (*Molenhistorie van Terwolde*), vermeld in onze eerste bijdrage, en die nu aan revisie toe is. Voor nadere studie was in 1977 nauwelijks gelegenheid. Het documenteren van bouwsporen, telmerken en inscripties kon later wel aan de orde komen. Alternatieve interpretaties kwamen evenmin

Een schilderij in het bezit van de familie Kreeftenberg toont de molen van de oostzijde (Klinkenbeltweg). Het schilderij is gemaakt naar een foto en vervaardigd door de heer Musman uit Amersfoort, waarschijnlijk in 1919 of 1920. Als huisschilder (en aannemer) werkte Musman voor een neef van Gerrit Jan Kreeftenberg die de molen in 1894 had gekocht. Deze afbeelding is hier opgenomen vanwege het kleurgebruik, waarover bij molens zo weinig bekend is. De deuren en luiken waren groen, de ramen wit. Op de beplanking van het onderachtkant vonden we in 1976 nog resten van een geelgrijze afwerking.

aan bod. Onze conclusie was dat het bovenachtkant ouder moest zijn dan het onderachtkant. Bij demontage (1976) opperde molenmaker Groot Roessink het tegenovergestelde. Het onderachtkant had door de tijd (verwering/inwatering) veel meer geleden dan het redelijk gave bovenachtkant. In het boventafelment ontbraken ook de krammen die eigen zijn aan een binnenkruierwerk, zoals de Zijpemolens dat hebben. Dan is er ook het eikenhout als bouw materiaal. De wat oudere binnenkruier-poldermolens zijn dikwijls nog in eiken gebouwd, maar bij Zaanse molens ligt het gebruik van dit materiaal minder voor de hand. Bij nader inzien was Holtermans Molen niet zo typisch 'Zaans'. De over-

weging dat Jan Holterman elders een tweedehands molen heeft verworven, verdient aandacht. Buiten de toenmalige industriegebieden waren oliemolens niet talrijk. Juist in de Zaanstreek was veel kennis voorhanden over het bouwen en inrichten van oliemolens. Dan kan de Zaanse bouwwijze dus ook door bouwers in andere gewesten als voorbeeld zijn genomen. Oogbouwen voor rechtkettingen komen in de Zaanstreek algemeen voor. Daarentegen doet de oude rollenwagen met een Engels kruierwerk niet bepaald Zaanse aan. We weten niet of die ijzeren rollen er in 1813 al waren, maar dit systeem kruierwerk doet eerder denken aan de Oude IJsselstreek, waar al in de 17^e eeuw ijzergieterijen actief waren.

De oudste foto van de molen in Deventer, die genomen moet zijn tussen 1881 en 1894, vanuit het zuiden. Rechts de Klinkenbeltsweg die naar het noorden loopt. De siertuin met zeldzame gewassen kreeg bijzondere aandacht van grootmoeder Kreeftenberg. Op deze foto is een streekeigen krullier te zien, zoals in Arnhem de Klarendalse Molen er een had (tekening in Sipman). Een gereconstrueerd exemplaar heeft de Deventer Bolwerksmolen (foto collectie Kreeftenberg).

In 1991 uitte J.S. Bakker enige twijfels over de Zaanse herkomst en roerde hij andere interpretatiemogelijkheden aan. Zoekend in Noord-Holland vond hij referenties voor de herkomst van het afbraakmateriaal dat Holterman wellicht gebruikt had. Over de veldkruizen merkte hij op dat die in Deventer ongewoon kort boven het onderend van de achtkantstijlen begonnen. Dat bracht hem tot het vermoeden dat de achtkantstijlen onderaan waren ingekort. Hij was van mening dat het onder- en bovenacht-

kant gelijktijdig gebouwd zouden zijn. De zoekrichting bleef Noord Holland. Zonder enige vrucht werd er, ook door ons, gezocht in de Zaanstreek, met name in Boorsma (*Duizend Zaanse Molens*, 1950). Wat blijft nu van deze hypothesen over- eind en wat mag ter discussie staan? De ingebrande achtkantstijlen lagen in 2015 in Terwolde naast de molen opgestapeld. Met enkele gelijkgezinden waren we het roerend eens: een postuum eerbetoon had deze interessante Deventer molen zeker verdiend.

Gezicht vanuit het zuidwesten. Het witte huis (aan de Klinkenbeltsweg) was intussen in grootte verdubbeld (foto van ca. 1920 uit de collectie Kreeftenberg).

De molen in Deventer gezien vanuit het westen, waarschijnlijk omstreeks 1913, maar in ieder geval voor 1920. De boerenwoning op de voorgrond werd bewoond door de familie Riphagen. Oorspronkelijk zal dit huis molenaarshuis of stal zijn geweest (foto collectie Kreeftenberg).

Vreemde eenden in de bijt?

Een zekere streekeigenheid zoals die bij molens in de IJsselstreek herkend kan worden, hebben we in de vorige bijdrage (p. 69) beschreven. We doelen dan op achtkanten gebouwd na 1850, waarvan het verspreidingsgebied zich situeert langs de IJssel, vanaf Brummen tot aan het IJsselmeer en in een ruim 20 kilometer brede zone aan beide kanten van de rivier. Als kantekening noteren we dat de achtkante molens in de zuidoostelijke helft van de Gelderse Achterhoek heel andere kenmerken hebben (Sipman, 1975). Wat vooral opvalt bij de oudste bovenkruisers is dat ze sterk van elkaar verschillen. In dat licht verwondert het niet dat de molen van Kreeftenberg in aanzien en constructiedetails belangrijk afweek van het merendeel van de (jongere), als streekeigen beschreven achtkanten. Oudere houten bovenkruisers staan in Wijhe, Windesheim, Veessen en Hattem. Verdwenen achtkanten zijn Garderen (al in 1852), Nijbroek en Wapenveld. Een verklaring voor de onderlinge verschillen moeten we misschien zoeken bij uitheemse adellijke opdrachtgevers die wellicht invloeden uit hun eigen streek inbrachten. We denken hierbij aan Windesheim en Delden. Voorts

werkten inheemse molenbouwers ook in andere regio's waar ze kennismaakten met andere tradities. Dan was er nog een (minder bekend, gering aantal) poldermolens in de IJsselstreek. Ook die kunnen onder uitheemse invloeden zijn ontstaan.

Buiten het bekende feit dat de provincie Noord-Brabant een veelheid aan geïmporteerde molens kent, zijn er ook andere regio's in ons land die als 'molenkerkhof' mogen worden betiteld. De zandgronden van Drenthe en Overijssel, en denkkelijk de IJsselstreek, herbergen molens met een belangwekkende voorgeschiedenis waarvan nog weinig bekend is.

Nieuwe inzichten: Preßler

De op het gebied van de dendrochronologie ervaren Erhard Preßler uit Gersten (Duitsland) werd gevraagd onderzoek te doen naar de ouderdom van het hout van de molen en concludeerde: *'Leider gab es durch den Brand keine Splintringe, sodass das Einschlagjahr der Bäume nur für die Zeit 1630 bzw. 1650 angenommen werden kann. Aber viel kann da nicht mehr fehlen. Es scheint so, dass die Hölzer hauptsächlich aus dem Gebiet von Twente/Drenthe stammen'*.

Dat Jan Holterman in 1813 een Zaanse molen had gekocht, wordt nu wel heel onwaarschijnlijk. Het bouwjaar van het Deventer bovenachtkant staat hiermee bij benadering vast. Van het onderachtkant bleef niets bewaard, zodat de uiteenlopende hypothesen over de ouderdom voorgoed moeten blijven rusten.

Ook het internet biedt keer op keer zoekmogelijkheden waarvan in 1980 niemand kon dromen. De 'Vereniging De Hollandsche Molen', opgericht in 1923, beschikt over een onuitputtelijk archief van foto's en documenten. Dit archief is in handen van de Stichting Molendocumentatie, die tot taak heeft dit archief professioneel te beheren en digitaal te ontsluiten. Zie www.allemolens.nl. Intussen heeft de familie Kreeftenberg overigens besloten om het lijvige, historisch belangwekkende dossier van haar molen aan deze Stichting te schenken.

We kunnen de molen van Kreeftenberg vergelijken met een in 1929 verbrande molen uit Dalfsen. Voor het

Een oude opname van molen De Herstelde te Dalfsen, die in 1929 verbrandde. Fotograaf P.H. Haalman. Verdere gegevens zijn onbekend (collectie Vereniging De Hollandsche Molen).

eerst in 1991 zagen we een afbeelding van die molen. Het was een in 1835 door molenmaker Feijen als opvolger van een rosoliemolen gebouwde windoliemolen. Van deze molen, *De Herstelde*, zijn er inmiddels meer afbeeldingen bekend. De molen was volgens een bijschrift bij een van die afbeeldingen (H.A. Visser, 1985) uit Gelderland afkomstig.

We lieten destijds de opvallende overeenkomsten tussen beide molens rusten, maar besloten om dit thema weer op te nemen naar aanleiding van het

jaarringenonderzoek door Preßler. De overeenkomsten lijken dan niet toevallig. Zowel de diepe zeeg in het achtkant als de vorm van de kap komen sterk overeen. Uit de hoogteligging van vensters en deuren is af te leiden dat het tafelmment ook in Dalfsen boven de stellingdeuren moet hebben gelegen. De stenen onderbouw was er een gesloten achtkant dat in hoogte met die van de pijlers in Deventer overeenkwam. De hoogte ervan wekt de indruk dat het ook hier een latere toevoeging is geweest. Misschien was ook deze hoge voet het gevolg van een verplaatsing. Blokkeels in het boven-tafelmment zijn op de foto's niet zichtbaar, evenmin als in Deventer trouwens, maar ze zijn er heel waarschijnlijk ook in Dalfsen geweest.

Molen De Herstelde te Dalfsen. Op de stelling staat Gerhardus Otto Feijen met zijn gezin. Feijen was geboren op 8 juni 1797 in Duitsland en vestigde zich in 1821 als molenmaker in Dalfsen. De foto zou volgens de plaatselijke historische kring in 1920 gedateerd moeten worden (collectie Vereniging De Hollandsche Molen).

We wagen ons aan een nieuwe hypothese:

Vanwege de onderlinge overeenkomsten zal ook de molen in Dalfsen uit de zeventiende eeuw hebben gedateerd en is deze hier in 1835 heropgebouwd op een hoge stenen voet. De bouwers van beide molens waren dezelfde mensen, of ze waren met elkaars werk bekend. Als de molen in Dalfsen eerder op een andere locatie zou hebben gestaan, zullen beide toch uit dezelfde regio afkomstig zijn geweest. Een grote afstand lijkt onwaarschijnlijk, omdat in 1813 en 1835 het vervoeren van een tweedehands gekochte molenromp nogal wat problemen met zich mee moet hebben gebracht. Veel meer dan in een tijd waarin er overal spoorlijnen en

kanalen waren, die vervoer over lange afstanden konden vergemakkelijken.

Verplaatsing naar Terwolde

Een terrein op nog geen tweehonderd meter ten zuidoosten van de afgebrande molen was in 1976 beschikbaar voor een (verhoopte) spoedige herbouw van de Deventer molen. Daar werd het materiaal grotendeels opgeslagen. Ons ontwerp voorzag in een replica van Holtermans Molen in glorie tijd (zie de afbeelding uit 1886). De aanbouwen konden dienen als pannenkoekenhuis en daarmee leek een financiering haalbaar. Nu er tussen transport en herbouw veel tijd verloren was gegaan, verkeerde een deel van het opgeslagen hout in minder goede conditie. Vooral het onderachtkant had veel geleden. Van het bovenachtkant waren de velden nog met riet bekleed, omdat dit in 1976 nog in goede staat verkeerde. Door externe omstandigheden echter, moest van de eerder beoogde bouwlocatie worden afgezien en kwam er in 1981 een terrein naast de verbrande molen beschikbaar. De plannen moesten nu worden aangepast, omdat er voor aanbouwen geen ruimte meer was. Een reconstructie van het onderachtkant was niet haalbaar.

Vanuit een nieuwe financiële opzet viel aan een vérgaand compromis niet te ontkomen. Een volledig stenen molen waarin al het goede hout kon worden verwerkt was één optie. Een tweede optie werd uiteindelijk gerealiseerd. De herbouwde molen moest zoveel mogelijk op de verbrande voorganger gaan lijken. Aangezien de molen van Kreeftenberg veel breder van gestalte was dan de oude molen, werd besloten tot een wat hogere onderbouw. Zo konden de verhoudingen ongeveer gelijk blijven en daarmee de overeenkomst met de molen uit 1896 optimaal. Belangrijk was dat er op die wijze niets verloren ging van wat nog bruikbaar was. In het silhouet van het bovenachtkant zou Holtermans Molen herkenbaar blijven. De terugkeer van Ten-Havekleppen werd van meet af aan zinvol geacht. Een ambachtelijk molenaarsbedrijf was immers een vooropgesteld doel, en optimaal bedieningsgemak en veiligheid waren van belang. Elevatoren, silo's, een buil en menginstallatie waren voorzien. Toen de bouw eindelijk gerealiseerd

werd, moesten de velden met riet worden afgevoerd.

Erwin Esselink attendeerde ons nog op enkele jaartallen die we hier graag vermelden: de eerste steenlegging was in 1986 (opschrift stichtingssteen: '1985'). In 1987 werd het achtkant op de onderbouw gehezen. In 1988 stond de molen nog zonder gevluht, met de as uit Nijmegen (zie het eerste artikel, p. 73). In 1990 was de as vervangen en het gevluht compleet.

Het hele concept stond tot in de maatvoering vast toen Bert van Rijswijk, die later de Terwoldse molenaar werd, onze plannen verder uitwerkte. Zijn stellingontwerp hield het midden tussen de stelling in Deventer en die van

de verbrande Terwoldse molen, maar week af van het streekeigen type. Om het silhouet van de afgebrande molen zoveel mogelijk te benaderen, was in 1981 al bepaald dat de muren van het onderachtkant hoger moesten worden opgemetseld dan de onderkant van de rietbedekking. Daaruit kwam noodgedwongen een wat gekunstelde constructie onderaan het rietdek voort. Dat begon, net als in Deventer, een halve meter lager dan het tafelment. Anders dan in Deventer werd uiteindelijk het onderlager van de koningspilaar op de vloer van de steenzolder geplaatst. De familie Vorderman stelde het mechanisme van de Ten-Havekleppen beschikbaar. Ze had het na de brand van 1973 bewaard. De stich-

De derde molen van Terwolde (1990 - 2015), die beroepsmatig in bedrijf was (foto Leo van der Drift, april 2011).

tingssteen uit 1896 keerde niet in de nieuwe molen terug. De rollen van het Engels kruiwerk uit Deventer werden geplaatst in een nieuwe ijzeren rollenwagen.

De in 2018 voltooide herbouw

Van verschillende kanten kwam de vraag waarom de nieuwste molen, de vierde op rij, weer is nagebouwd zoals die voor 2015 was. Waarom is de in 1973 verbrande molen niet nagebouwd? Iets vergelijkbaars, zo werd ons gemeld, is gaande in Vinkel (NB). Ook daar is de onderbouw breder dan die oorspronkelijk was. Een grotere breedte heeft daar geleid tot de keus voor een evenredig grotere hoogte, zodat de replica (volledig nieuw) en het origineel sterk op elkaar lijken. In Terwolde heeft de onderbouw uit 1985 de brand in 2015 overleefd. Gebleken is echter, dat de muren waarop een nieuw achtkant kwam te staan tot op stellinghoogte moesten worden vervangen. Als die muren niet waren heropgebouwd, dan hadden het ondertafelment en de stelling op gelijke hoogte kunnen worden geplaatst, zoals dat ook vóór 1973 was. Streekeigen kenmerken zouden dan weer enigszins teruggekomen zijn. In de wandelgangen werd echter vernomen dat

de verzekeraars hebben geëist dat er een replica zou komen van wat er tot aan de brand nog stond.

Wij waren er niet bij betrokken en kunnen er daarom niet meer dan enkele kanttekeningen bij plaatsen. Het is allemaal ongeveer geworden zoals het tot 2015 was. Opnieuw ligt het tafelment hoger dan de onderkant van het riet en is de nieuwe stelling geconstrueerd zoals die was. In 1980 waren de achtkantstijlen te kort; het rietdek in Deventer begon al lager dan het tussentafelment. We vernamen ook dat ze zelfs nog wat ingekort werden bij de herbouw in Terwolde. Destijds was een andere oplossing nauwelijks denkbaar. Van het onderachtkant was immers te weinig over om het te kunnen herstellen, ook vanwege de hoge kosten. Het bruikbare hout daarvan werd in de balklagen van de stenen onderbouw verwerkt. Het bovenachtkant leek in contour nog altijd sterk op dat in Deventer; een doel dat het nastreven waard werd geacht. Er speelde na 2015 niet meer de omstandigheid dat er oud materiaal beschikbaar was met een beperkte lengte van de achtkantstijlen. Hadden dan misschien tafelment en rietdek op dezelfde hoogte kunnen liggen? We

hebben begrepen dat het mechanisme van de Ten-Havekleppen hier geen derde leven is begonnen. Misschien was dit na twee branden niet meer bruikbaar?

De silo's, elevatoren, hulpaandrijving en werktuigen die de molen bij de herbouw in de jaren 80 zo geschikt maakten om er bedrijfsmatig mee te werken, zijn helaas bij de recente herbouw ook niet teruggekeerd.

Bronnen:

- Van Beek, R.J. (1987). Holtermans Molen en de Ooievaar in Terwolde. *De Molenaar*, jrg. 90, afl. 24 (10 juni), p. 705.
- Bakker, J.S. (1991). Terwolde: Appels met peren vergeleken en met een kluitje in het riet. *De Molenaar*, jrg. 94, afl. 32 (7 augustus), pp. 958 – 962.
- Hermsen, J.H. (z.j., omstreeks 1990). *Molenhistorie van Terwolde*.
- Sipman, A. (1975). *Molenbouw*, p. 184, 427. De Walburg Pers.

Dankwoord

We bedanken Mieke Kreeftenberg-van der Meij (Deventer) en Dinie Verweij-Kreeftenberg (Dalen). Ook dank aan Erwin Esselink voor het ter beschikking stellen van de op de molen betrekking hebbende krantenberichten. ◻

Berichten uit kranten (collectie Erwin Esselink, Delft).

ZUTPHEN, den 25sten December. De zaken by Deventer blyven steeds in denzelfden toestand. Om de Stad zyn door de Franschen 60 Huizen en 2 Molens verbrand. Iemand die den 23sten daar uit gekomen is, rapporteert dat er gebrek aan Brandhout begint te komen. Het Garnizoen werd op 1100 man geschat. De Burgery lydt veel; zoo dikwerf de Kommandant begrypt geld te moeten hebben, worden de Inwoners naar willekeur door hem getaxeerd en moeten dezelve dadelyk de gevraagde Penningen fourneren. Men verwacht dat deze ongelakkige Ingezetenzen spoedig van dit geweld verlost zullen worden.

Amsterdamsche Courant, Vr. 31 December 1813.

•• VERHOOP van een KORENMOLEN. De Notaris de KRUYFF, zal den 20sten Junij en 4 Julij e. k. telkens om 11 ure, ten Huize van G. van Tongeren, te Terwolde, Veilen en Verkoopen: Een WIND-KORENMOLEN, met WONING en BAKKERIJ, ERF en TUIN, staande nabij het Blokhuis onder Terwolde. Dadelyk te aanvaarden.

Oprechte Haarlemsche Courant, Do. 9 Juni 1859.

* DEVENTER, 10 Juni. Gister namiddag woedde boven deze gemeente een hevige onweer. Van hier zag men een geduchten brand in het naburige Terwolde. 't Bleek dat de bliksem was geslagen in den molen van Dieperink. De molen is geheel afgebrand. In deze gemeente moest het de molen van Lammers aan den Boxbergerweg ontgelden, de vangketting werd stuk geslagen en een wiek en 15 ruiten verbrijzeld.

Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant, Do. 11 Juni 1896

Molens.
Men schrijft ons uit Deventer: Hedenmorgen is begonnen met de ontakeling van den mooien korenmolen van Kreeftenberg aan den Klinkenbeltsweg alhier. Daarmee verdwijnt een historische merkwaardigheid. Immers, deze molen, wellicht reeds vóór 1740 in bedrijf als gerstpelmolen, is later door een bekend olieslager, Jan Holterman, ingericht als oliemolen, waarvoor hij lange jaren heeft dienst gedaan. In den Franschen tijd is het gevaarte door de Franschen in den strijd tegen de kozakken platgeschoten, doch later weer opgebouwd. De latere Holtermans en een lid der familie Ten Hove bewaarden het oliebedrijf in den molen, tot de groote fabriek van Gebr. Ten Hove hier werd gesticht, die thans nog bestaat. De gedeeltelijke slooping is het gevolg van het feit, dat de stadsbouw het voldoende gebruik van windkracht verhindert en de motorkracht een constanter en sneller bedrijf geeft. Met de ontakeling verliest ter plaatse het stadsbeeld veel van zijn bekoring.

NRC, Wo. 25 Augustus 1926.

† DEVENTER, 17 Aug. Naar we vernemen staat thans één der twee laatste molens in onze stad, n.l. die van den heer Kreeftenbelt, op het punt gedeeltelijk gesloopt te worden. Dezer dagen toch zullen de wieden ervan worden verwijderd.

Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant, Do. 19 Augustus 1926.

De terugkeer van de zelfzwichting in Zeeland

In Elkerzee werd de molen gerestaureerd naar de situatie van rond 1930

Michel Dellebeke

Bezoek een willekeurige molen in Nederland en het gesprek gaat met de molenaar al snel over het onderhoud van de molen en het uitgevoerde werk door de molenmaker. Wie moleneigenaar of molenbestuurslid is, weet dat het onderhouden van een molen niet altijd zo vanzelfsprekend is. Zo ook op molen De Lelie, gelegen tussen Scharendijke en Elkerzee. Hier werd de vrijwillig molenaar ook de eigenaar. Een majeure herstelbeurt vond recentelijk plaats, waarbij de zelfzwichting die ooit op deze molen was aangebracht weer terugkeerde. Alle redenen om in gesprek te gaan met de familie Van der Steen.

Na een lange aanloop werden Martin en Jonna van der Steen op 3 juni 2018 eigenaar van molen De Lelie in Elkerzee. Deze in 1868 gebouwde molen was voordien 28 jaar in het bezit van de gemeente Schouwen-Duiveland. In 2007 maakte Martin een molentocht op het eiland. Martin en Jonna waren op dat moment woonachtig in Oud-Vossemeer. De molen aldaar was niet draaivaardig en Martin was tijdelijk vrijwillig molenaar in Heinkenszand. Het begon weer te borrelen om zelf een molen te hebben om mee te draaien. Op zijn tocht kwam Martin in Elkerzee en zag dat naast de molen De Lelie een restaurant te koop stond. In 2008 ging het echtpaar Van der Steen samen kijken en vielen er al wat puzzelstukjes op hun plaats. Jonna heeft een horeca-achtergrond en Martin een voorliefde voor molens. In 2008 kochten zij het verlopen restaurant met woonhuis. Wat volgde was een grote ronde puinruimen, plannen maken en vergunningen aanvragen. Helaas begon kort daarop de econo-

Op deze 'statiefoto' zien we de molen rond 1925. Eén roede is voorzien van zelfzwichting. De as is hiertoe doorboord en voorzien van een zwichtstang (collectie Vereniging De Hollandsche Molen).

mische crisis en zoals Martin aangeeft: "dan krab je wel eens achter je oren". Toch begon in januari 2009 een grote

verbouwing. Het restaurant en de oude elektrische maalderij werden in- en uitwendig geheel verbouwd, waardoor

Molen De Lelie rond 1930 op een foto die is verstuurd door molenaarsknecht Remijn uit Biggekerke. De molen is 'bont' geschilderd. De voorzomen en windborden zijn op beide roeden anders uitgevoerd. Ook valt op dat elk end met één heklat is verlengd. Naast de molen staat de motormaalterij die tijdens de ramp van 1953 wegspoelde (collectie Vereniging De Hollandsche Molen).

ook de bewegingsbelemmering van de molen werd opgeheven. Tot dan toe raakten de wieken het restaurant. Ook werd veel opschietend groen opge-ruimd, waardoor de molen weer goed in de wind kwam te staan. In 2010 opende het pannenkoekenrestaurant. In 2014 werd besloten om de verdieping van het restaurant, in gebruik als vergaderzaal, te slopen. Hierdoor kwam de vrij kleine molen veel beter tot zijn recht. Twee jaar later werd het restaurant uitgebreid met een apart gedeelte voor gezinnen met kinderen en in 2019 werd het terras vergroot en gedeeltelijk overkapt. Inmiddels is een restaurant voor 60 personen ontstaan.

Vanaf het moment dat Martin vrijwillig molenaar was op De Lelie, leek het hem een goed idee om de in 1940 met een zware storm kapotgewaaide zelf-zwichting in ere te herstellen. Het wiekenkruis had zijn beste tijd gehad en moest opgeknapt of vernieuwd worden. Helaas toonde de gemeente, eigenaar sinds 1990, weinig interesse. Het onderhoud aan de molen bleef grotendeels achterwege. Als eind 2015 vanuit de gemeente de vraag komt of Martin en Jonna het eigendom van de molen over willen nemen, zien ze hierin hun kans om hun plannen te realiseren. Zo voorspoedig als het met het restaurant ging, zo traag ging het met de plannen voor de molen. In 2012 waren weliswaar de schoren vervangen, maar de molen kruide nog zwaar en de kapbedekking lekte. De

Op deze foto van voor 1944 uit het archief van De Hollandsche Molen is de zelfzwichting te zien. We zien goed de doorboorde bovenas. Voor de molen staat molenaar Coomans. De molen heeft op de kuip een diagonale beschildering. Volgens molenaar Willem Dijkman uit Haamstede was dit afgekeken van de vuurtoren van Haamstede. Ook andere molens van de familie Dijkman hadden deze uitvoering van de kuip. Van 1896 tot 1920 was de molen eigendom van deze familie.

Een kijkje door de as. Door dit gat liep de zwichtstang om de zelfzwichting te bedienen (foto J. de Witte, voorjaar 2019).

Bovenas met rechts de vangbalk die boven het voeghout ligt. Opvallend is dat het bovenwiel evenals het andere gangwerk beschilderd is (foto J. de Witte, voorjaar 2019).

Van knecht tot eigenaar

Martin groeit op in het Zuid-Hollandse dorp Oudenhoorn, waar hij vanuit zijn ouderlijk woonhuis uitkijkt op de plaatselijke korenmolen. Helaas duurt dit niet lang, want in 1967 wordt de molen gesloopt. In 1985 behaalt hij het diploma vrijwillig molenaar na gelest te hebben op de molens van Goudswaard en Zuid-Beijerland. Tussen 1985 en 1990 werkt hij bij molenaar Klok in Rockanje. In die tijd werd de Rockanjese korenmolen gerestaureerd, waarna Martin vervolgens voor een paar bakkers uit de omgeving maalde. Ook werd in dezelfde periode standerdmolen 't Vliegend Hert gebouwd in Brielle, waar Martin vervolgens de eerste molenaar wordt. In 1989 haalt Martin zijn aannemersdiploma en begint een aannemersbedrijfje. De molens verdwijnen wat naar de achtergrond, maar nooit uit zijn belangstelling. Na de verhuizing in 2005 naar Zeeland pakt hij de molenaarshobby weer op en wordt eerst molenaar in Etten-Leur en later in Heinkenszand. Bij een molentour over het eiland Schouwen-Duiveland in 2008 ziet hij in Elkerzee het naast molen De Lelie gelegen restaurant te koop staan. Vanaf 1 januari 2009 is hij de vrijwilliger op deze molen.

vang, waarvan de vangbalk boven het voeghout hangt, werkte ook niet goed, waardoor bij een straffe wind de met fokwieken uitgeruste molen maar moeilijk te vangen was. Het duurde tot 3 juli 2018 voordat de molen werd overgedragen aan de familie Van der Steen voor de bekende euro, met daarnaast een bedrag vanuit de gemeente waaruit het achterstallige onderhoud kon worden weggevoerd. Hierna volgde een traject van plannen maken en de juiste aannemer zoeken. Die werd gevonden in molenmakersbedrijf Herrewijnen uit Stellendam.

Ook was dit de kans om de molen terug te brengen naar de situatie van omstreeks 1930. Toen was de molen op één roede uitgerust met zelfzwichting met gekleurde kleppen. De gemeente wilde de overdracht snel re-

gelen, maar het proces duurde ruim tweeënehalf jaar. Zo was er een verschil van inzicht over de waarde van de molen en wat het achterstallig onderhoud was. Uit een onafhankelijke inspectie bleek dat er een aantal balkkoppen rot was, grote delen van de kruivloer en kuip slecht waren en ook het gevlucht vervangen diende te worden.

Restauratie

Als voorwaarde bij de overdracht werd gesteld dat de werkzaamheden binnen drie jaar uitgevoerd dienden te worden. Eventuele veranderingen aan de molen moesten zelf bekostigd worden. De stichting Monumenten Schouwen-Duiveland verleende een subsidie om de zelfzwichting opnieuw aan te brengen. In en om de molen waren nog onderdelen bewaard gebleven uit de tijd dat de molen met

zelfzwichting werkte, zoals de oude pensteen en het lagerblok voor de zwichtstang.

Eind maart 2019 werden de roeden gestreken en de kap gelicht. Al snel bleek dat vrijwel de gehele kuip en kruivloer waren aangetast door de bonte knaagkever. Deze onderdelen dienden vernieuwd te worden. Een roede stond al op de nominatie om vervangen te worden. De andere roede van fabrikant Derckx kon gerestaureerd worden, maar was slechter dan aanvankelijk gedacht. Een nieuwe roede was niet veel duurder. Beide roeden zijn nu vervangen door roeden van fabrikant Straathof, gegalvaniseerd en iets langer uitgevoerd dan de vorige roeden.

Ook was er de wens om het kruirad terug te restaureren naar de situatie van rond 1930. Het kruirad dat aanwezig was, had bij een restauratie een andere uitvoering gekregen. Bij het demonteren bleek de munnik van het kruirad slechte plekken te vertonen. Er werd vervolgens besloten om deze te vernieuwen. Ook waren er twee voeghoutkoppen rot, evenals enige plekken in de penbalk. Tenslotte waren er ook nog acht slechte balkkoppen elders in de molen. Deze zouden later worden aangestort en hersteld. De hele restauratie werd goed voorbereid aan de hand van vele foto's. Hier was op te zien dat de molen gietijzeren klapramen had. Ook deze zullen weer worden aangebracht.

De oude pensteen welke bij de laatste restauratie is teruggeplaatst (foto J. de Witte, voorjaar 2019).

De gereconstrueerde bediening van de zwichtstang (foto M. Dellebeke, augustus 2019).

Het woonhuis met restaurant en molen (foto M. Dellebeke, augustus 2019)

Om kosten te besparen werd Martin zelf de hoofdaannemer en nam menig werk op zich. Zo deed hij alle voorbereidende werkzaamheden om de balkkoppelen te herstellen en samen met Jonna namen ze het schilderwerk voor hun rekening.

Molenmaker Jan Grinwis ging ter voorbereiding van de restauratie op bezoek bij diverse molens in Groningen. Het eerste zelfzwichtingssysteem in Elkerzee werd aangebracht door de Groningse molenmaker Noorderwier. Deze molenmaker had dat systeem ook aangebracht op de molens van

Zuidwolde en Noordhorn. Heel bewust is in Elkerzee gekozen voor houten kleppen, gemaakt van chemisch gemodificeerd naaldhout accoya. Dit geeft een meer originele uitstraling. Na montage is alles weer gedemonteerd. Martin en Jonna stopten meer dan 2000 gaatjes en schilderden de kleppen rood-wit-blauw. Begin september was de molen klaar en werd deze opgeleverd. Dit betekent niet dat er geen onderhoud meer gepleegd hoeft te worden. De molen staat al geruime tijd scheef, maar er is nooit gemonitord of dit een stabiele situatie is. Het is een wens van Martin

om de molen nog eens recht te zetten. Ook wordt er mogelijk nog een koppel stenen vervangen of komt het derde koppel stenen terug in de molen.

Het is een trend dat overheden hun molens verkopen. Meestal wordt er dan een stichting opgericht, die dan het eigendom van de molen verkrijgt. Opmerkelijk is het daarom dat in Elkerzee de molen weer terug is in particuliere handen. De enthousiaste molenaar en zijn vrouw hebben het beste met de molen voor en pakken het meteen goed aan, in plaats van dat zij wegstijgen en klagen.

Op deze foto zien we drie stokken: de groene stok is de vaste bezaanstick. De beweegbare witte stok gaat door een raampje in het achterkeuvelens en dient voor het openen en sluiten van de kleppen. De rood-wit-blauwe stok is de vangstick (foto M. Dellebeke, augustus 2019).

Een detailopname van de nieuwe kleppen en zwichstang (foto F. van Reeve, 2019).

Molen de Lelie

Op 11 mei 1868 was er een openbare aanbesteding van molenaar Cornelis Mastenbroek voor het bouwen van een "Steenen Windkorenmolen met Woonhuis" in Elkerzee. De klus gaat naar molenmaker Besoyen uit Scherpenisse en het metselwerk naar metselaar Geluk uit Sint-Maartensdijk. De bouw verloopt voorspoedig. Al op 7 november 1868 prijst molenaar Mastenbroek zich zelf aan als molenaar. Na Mastenbroek komt de molen kortstondig in eigendom van C.A. van de Watering uit Haamstede en vervolgens in handen van de familie Dijkman, welke meerdere molens bezat in de omgeving. De Lelie werd een echte Dijkmanmolen. De kuip, vangstok en vlaggenmast werden rood-wit-blauw geschilderd. Ook binnen in de molen werden de kamwielen geschilderd. Kort na 1900 werd door molenmaker Noordewier uit Niezijl op de binnenroede zelfzwichting aangebracht. Hij kreeg hierbij hulp van de zoon van zijn neef Menne Noordewier uit Eenrum, Obbe Noordewier. Van deze Obbe is bekend dat hij een aantal jaren molenaarsknecht in Zierikzee is geweest. In de jaren twintig van de 20e eeuw kwam de molen in eigendom van de familie Geene. Een zoon van Geene kwam in 2012 een bezoek aan de molen brengen. Hij kon zich nog goed herinneren dat toen hij ongeveer 10 jaar oud was, de zelfzwichting was vernieuwd door molenmaker Van den Hamer. Dit moet dan voor 1937 zijn geweest. Van den Hamer heeft meer aan de molen gewerkt. Zo is een aantal balkkoppen met zink omkleed in de muur, een kenmerk voor deze molenmaker. De molen kreeg het in 1953 zwaar te verduren door de watersnoodramp. Het molenaarshuis spoelde weg, maar de molen bleef staan. Waarschijnlijk doordat de deuren werden opgezet bij hoog water. Het water stond drie meter hoog! Vaak werd er doorgemalen totdat de wieken door het water sloegen bij opkomend tij. Na het dichten van de stroomgaten werd ook de molen opgeknapt en bleef deze nog in bedrijf tot 1960. De molen en maalderij werden verkocht aan een beleggingsmaatschappij en omgebouwd tot pension en opslagruimte. Het verval trad in en uiteindelijk werd de molen in 1990 verkocht aan de gemeente. Na een grote restauratie werd de molen in 1994 weer geopend en werd er weer vrijwillig met de molen gedraaid en soms gemalen. Door het naastgelegen pension was dit niet altijd mogelijk, omdat het gevlucht op sommige punten het dak raakte.

Zeeuwse wiekverbeteringen

De molens in Zeeland zijn alle relatief lang in bedrijf gebleven. Vaak nog met het oude vertrouwde Oudhollandse wieksysteem. Molen De Lelie in Koudekerke kreeg in 1933 als eerste Zeeuwse molen Dekkerwieken, uitgevoerd op beide roeden. Een jaar later volgde de molen van Ovezande, waar het systeem van Bilau voor het eerst werd toegepast. In deze periode werden op veel molens in de provincie Dekkerwieken, zelfzwichting of Van-Rietwieken aangebracht. Ook werden deze systemen gecombineerd. Op de Oranjemolen in Lewedorp kwam in 1934 het eerste Van-Riet systeem. Dit leek op een Dekkerwiek uitgevoerd met een klep, zoals nu nog aanwezig op de molen van Nispen. Op meerdere molens in de provincie werd geëxperimenteerd met zelfzwichkende wieksystemen. Andere molenaars aarzelden en namen alleen stroomlijnwieken volgens de systemen Dekker of Van Bussel. Later werden op verschillende molens fokwieken aangebracht. Daar de meeste molens in het begin van de vorige eeuw nog goed in de wind stonden, waren zij ook stormgevoelig. Voor veel molens in België en Nederland was dan ook de zware storm van 13 op 14 november 1940 verwoestend. In Zeeland verspeelde zo onder meer de molen van Koudekerke zijn kap. De molen van Kortgene en vermoedelijk ook De Lelie in Elkerzee verloren hun gevlucht. Op vrijwel alle molens kwam de wiekverbetering na deze storm niet terug. De molenaars waren terughoudend geworden. Ook bij latere restauraties werden wiekverbeteringen soms weggerestaureerd of niet meer hersteld. Juist door een historisch wieksysteem te handhaven, wordt een beeld gecreëerd van hoe een molen (soms in de nadagen) functioneerde. Dit in tegenstelling tot een molen die een klassiek systeem terugkrijgt (al dan niet op een goede, streekeigen wijze uitgevoerd), zoals we op veel plaatsten in Nederland kunnen zien. Het is dan ook mooi dat in Elkerzee terug is gegaan naar de situatie zoals die er rond 1930 bestond. ◻

Ook op Zuid-Beveland was er zelfzwichting te vinden. De Oranjemolen te Lewedorp was uitgerust met zelfzwichting op de buitenroede. Op de binnenroede werd de molen als eerste voorzien van een Van-Rietwiek, gecombineerd met een semi-Dekkerwiek (foto collectie Van Mulligen-Remijn, archief Vereniging De Zeeuwse Molen).

N.V.V.M

Nederlandse
Vereniging
van
Molenmakers

**Molens restaureren en onderhouden vraagt om vakmanschap en jarenlange ervaring.
Die vindt u bij de leden van de Nederlandse Vereniging van Molenmakers.
De bedrijven die het logo van de NVVM voeren staan borg voor.....**

kwaliteit en deskundigheid

Molenmakersbedrijven

Molenmakersbedrijf Berkhof - Zwartebroek - 0342-462757

Gebr. Coppes - Bergharen - 0487-531239

Bouw en Molenbouw Bertus Dijkstra - Sloten - 0514-531230

Doornbosch B.V. - Adorp - 06-51265528

Herrewijnen Molenmakerij B.V. - Melissant - 0187-602288

Jellema Molenrestauratie en Onderhoud - Birdaard - 0519-332357

Molenbouw De Jongh B.V. - Veldhoven - 040-2532768

Juriëns Noord - Sneek - 0515-429999

Kistemaker Edam - Edam - 0299-683743

Ed Küter - Alkmaar - 072-5156405

Molema Molenmakersbedrijf V.O.F. - Heiligerlee - 0597-591660

De Molenmakers - Tzummarum - 0518-481578

Firma J. Th. Poland en Zonen - Oterleek - 072-5717632

C.A. Straver Molenonderhoud - Almkerk - 0183-403202

Wintels - Denekamp - 0541-351210

Gecertificeerde Molenmakersbedrijven

Beijk B.V. - Afferden - 0485-531910

Molenmakerij De Gelder B.V. - Sliedrecht - 0184-425040

J.K. Poland B.V. - Broek op Langedijk - 0226-333440

Windmolenmakerij "Saendyck" B.V. - Westzaan - 075-6281425

Vaags Molenwerken - Aalten - 0543-473359

Verbij Hoogmade B.V. - Hoogmade - 071-5018478

Groot Wesseldijk B.V. - Lochem - 088-9095544

Boekbespreking

John Verpaalen, *Molens van de frontstreek*

Ton Meesters

Sinds decennia is auteur John Verpaalen gefascineerd door de gebeurtenissen die zich afspeelden in de Westhoek tijdens de Grote Oorlog, zoals de Vlaamssprekenden de Eerste Wereldoorlog (1914-1918) aanduiden. Zijn interesse is aan de ene kant gestoeld op de liefde voor het kleinschalige maalwerktuig ofwel 'de kleine kathedraal te lande' zoals Verpaalen de windmolen noemt, anderzijds op de hiertegenover staande, nietsontziende oorlogsmachine die met de beweging van een zeis in een slag een in eeuwen tot stand gekomen cultuur vernietigde. Al in 1995 verscheen de eerste druk van zijn boek 'Molens van de frontstreek'. Het was een bestseller die meteen was uitverkocht. In november 2019 vond onder grote belangstelling de presentatie van de tweede druk van het boek plaats in het historische Ieper.

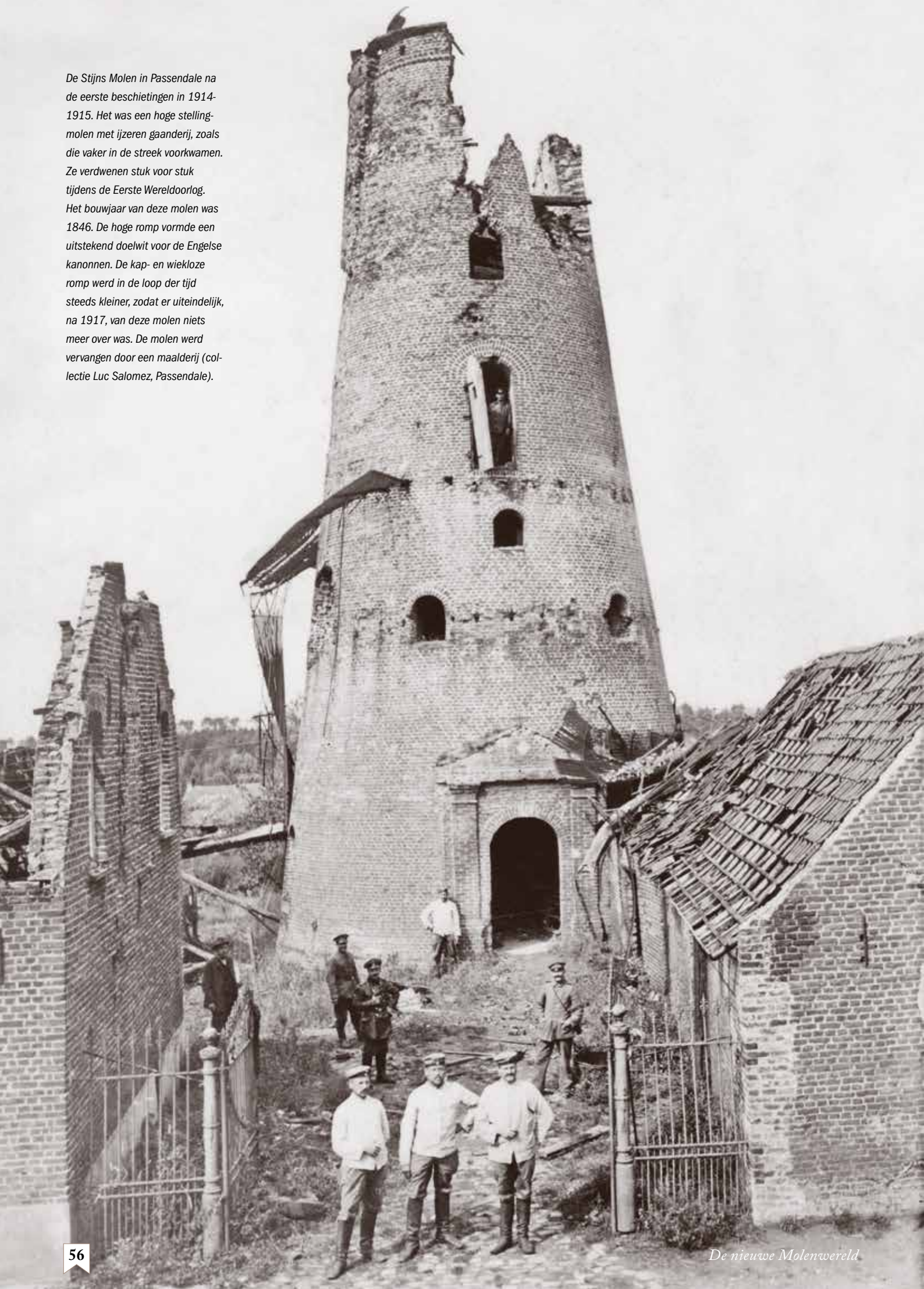
In Nederland is de Eerste Wereldoorlog eigenlijk een vergeten oorlog. De Duitsers waren zo vriendelijk om bij hun inval in België en Frankrijk ons land te mijden. Dat betekende natuurlijk niet dat er geen gevolgen waren. Er kwam vanuit België een enorme stroom van vluchtelingen op gang, die gedurende vier jaren in Nederland werden ondergebracht. De grens werd bewaakt door middel van een zogenaamde dodendraad, een 332 kilometer lange draadversperring die vele slachtoffers maakte. Een stukje België in Nederland, de enclave Baarle-Hertog, werd niet bezet en was zodoende vrij gebied. Na de oorlog bood Nederland onderdak aan de gevluchte Duitse keizer. De belangstelling voor de oorlog in Vlaanderen daarentegen is altijd groot geweest, met name doordat de oorlog intensief op dat grondgebied werd gevoerd. Een van de gebieden die zwaar werden getroffen was de Westhoek, een gebied in het uiterste zuidwesten van West-Vlaanderen. In dit gebied woedde

vier jaar een meedogenloze oorlog, waarbij miljoenen jonge mannen het leven lieten. Slag na slag werd hier geleverd. Reeds in de eerste weken van de oorlog werden de meeste molens vernietigd. Dat wat overbleef volgde in de jaren daarna. Complete dorpen en stadjes werden van de aardbodem weggevaagd. Nieuwe oorlogstechnieken werden ingezet; vliegtuigen en tanks deden hun intrede. Het geeft aan dat dit vanuit historisch perspectief een interessante periode was. Voor de mens zelf was het een dieptepunt. Dat dieptepunt wordt in het voorwoord van dit boek treffend verwoord door de inmiddels overleden Paul Bauters, die door de herinneringen en uitspraken van zijn vader deze oorlog naar voren haalt. Bauters' vader was vier jaar frontsoldaat en heeft op een miraculeuze wijze de oorlog overleefd. Bij Ieper ademde hij het gevreesde Duitse gifgas in. Gedurende de rest van zijn leven bleef hij ook lichamelijk de gevolgen ondervinden van die oorlog. De verhalen van zijn vader verzwegen zodoende meer dan ze konden vertellen. In de jaren na de publicatie kwam steeds meer fotografisch materiaal naar boven. Vooral door het digitale tijdperk kwamen daarnaast andere bronnen

ter beschikking, niet alleen in België, maar met name ook in Duitsland. Voorheen was van veel molens geen of slechts een enkele afbeelding bekend. Nu kregen vele molens opeens een 'gezicht'. Verpaalen kreeg zoveel extra materiaal tot zijn beschikking, dat dat een nieuwe uitgave van zijn boek rechtvaardigde. Het nieuwe boek heeft niet minder dan 320 bladzijden. De combinatie van nieuwe historische gegevens en onbekende afbeeldingen verandert echter niets aan de uitkomst van het boek. Het geeft wederom een voortreffelijk beeld van de vele molens die in De Westhoek stonden. Helaas is deze streek niet het enige gebied in Europa geweest dat zwaar werd getroffen door de oorlog. Wie het noorden van Polen bezoekt, weet dat ook daar bijna alle windmolens zijn verdwenen. In het laatste oorlogsjaar werden de meeste molens er in brand geschoten. Na het reeds genoemde voorwoord van Bauters en de algemene inleiding over de achtergronden van de oorlog en de streek, worden alle molens die er stonden beschreven. Tientallen molenfoto's komen voorbij, waarbij de geschiedenis meestal eindigt met het beeld van een verwoeste standerdmolen of stenen molen. Eén van die vele afbeeldingen hebben wij bij deze recensie geplaatst. Verpaalen heeft van elke molen minutieus de geschiedenis uitgezocht, waarbij steeds in het bijzonder de rol van de molen tijdens de Eerste Wereldoorlog naar voren komt. Het boek biedt daarom vooral vanuit historisch perspectief een beeld van de molens en van de oorlog. De Westhoek is een glooiend landschap waarin de vele windmolens prominent in het landschap stonden. Ze vormden daarom voor vriend en vijand een goede uitkijkpost om omliggende troepenbewegingen waar te nemen. Soms werd de kap tot uitkijkpost omgebouwd, zodat vanaf een

De Stijns Molen in Passendale na de eerste beschietingen in 1914-1915. Het was een hoge stellingmolen met ijzeren gaanderij, zoals die vaker in de streek voorkwamen. Ze verdwenen stuk voor stuk tijdens de Eerste Wereldoorlog. Het bouwjaar van deze molen was 1846. De hoge romp vormde een uitstekend doelwit voor de Engelse kanonnen. De kap- en wiekloze romp werd in de loop der tijd steeds kleiner, zodat er uiteindelijk, na 1917, van deze molen niets meer over was. De molen werd vervangen door een maalderij (collectie Luc Salomez, Passendale).

platform nog beter de omgeving bekeken kon worden. Uiteraard werden de molens ook gebruikt om met verschillende wiekstanden boodschappen door te geven. Uiteindelijk werd dat voor al die 'prominente' molens ook hun noodlot. Trots poseren de bezetters bij de door hen neergehaalde molen. Soms viel daarbij niet meer te achterhalen welke molen het betrof. De fotograaf volstond bijvoorbeeld met de aanduiding "bij Ieper". We zien molens die beetje bij beetje in elkaar geschoten worden, totdat uiteindelijk een puinhoop van onderdelen, verwrongen staal en modder overblijft. De tijd van de windmolen was na de oorlog voorbij. Een enkele molenaar bouwde na de oorlog nog een nieuwe windmolen, maar het bleef bij die enkele initiatieven. De nog bestaande molen van Bikschote is daar een voorbeeld van. Wat achterbleef na de oorlog waren de vele kerkhoven die in het landschap rondom Ieper liggen.

Een bezoek aan de Last Post-ceremonie bij de Menenpoort in Ieper laat zien hoe de Eerste Wereldoorlog er nog steeds leeft. Een oorlog die tot nu toe slachtoffers maakt door de vele bommen en granaten die in de grond verborgen liggen. Verpaalen geeft in zijn inleiding aan dat nog regelmatig munitie wordt opgehaald. Bij het omploegen van een akker werd menige trekker hierdoor opgeblazen. De auteur fotografeerde voor dit boek ook diverse granaten die op boerenerven lagen. Voor diegenen die de Westhoek niet kennen, zou het aanbevelenswaardig geweest zijn om in het boek een kaartje op te nemen met alle plaatsen en molens. Het ontbreken daarvan beschouwen we als een uitnodiging aan de lezer om dit gebied te bezoeken. Samenvattend kunnen we stellen, dat het John Verpaalen is gelukt om van een geheel verloren gegaan molenlandschap de herinnering naar boven te halen. Hij laat vanuit de geschiede-

nis beschouwd zien wat de gevolgen zijn van de oorlogsmachine, en dat waar de menselijke maat verdwijnt dit kan leiden tot een catastrofe. Bij de beschrijving van elke molen groeit het bewustzijn dat hier in vier jaar tijd de geschiedenis werd uitgewist. Voor molenliefhebbers komt daarbij het besef dat we ons in de Westhoek ook in de bakermat van de windmolen bevinden. Liefhebbers van molenfoto's kunnen hun hart ophalen aan dit boek. Verpaalen koos voor interessante opnamen. Het boek is daarom niet alleen interessant om te lezen, maar ook om blijvend in te kijken en te bladeren.

Gegevens publicatie: John Verpaalen, *Molens van de frontstreek*. Een uitgave van Stichting Levende Molens, Roosendaal. ISBN 978-90-591-3-0. 2^e druk, 2019. 320 blz., formaat 18 x 25 cm. Te bestellen bij voornoemde stichting in Roosendaal (www.molencentrum.nl). Prijs: € 34,95, exclusief verzendkosten (€ 5,00). ◻

C O L U M N

Het Moderne Molenleven

Immaterieel molenaarsambacht

Op het gevaar af dat dit een wat belerende column wordt: helaas, het is nodig, het moet; *it's a dirty job but someone's gotta do it*. Een ultieme poging om de kermissering – of 'Eftelingisering' – van het molenaarsvak een halt toe te roepen.

We beginnen met de rouwstand: lang geleden bedacht om met de stand van het wickenkruis aan te geven (in moderner jargon: *communiceren*) dat er iemand is overleden die een connectie had met de molen en/of molenaar. Dus niet: de kat van de burens, gebrekkig onderhoud, falend biotoopbeleid of de verkoop van de molen aan een particulier. Laatstgenoemde non-argumenten voor de rouwstand komen de laatste decennia echter steeds veelvuldiger voor waardoor er bovendien een grote mate van devaluatie van deze wikenstand optreedt.

Dat laatste geldt ook voor de vreugdestand. Het is fijn dat molenaars schijnbaar steeds vaker in een jubelstemming verkeren, maar ook hier geldt: overdaad schaadt. Te uitbundig (en veelvuldig) vlagvertoon en dubbele (!) pavooiseerlijnen: zoek uw heil voortaan bij de lokale carnavalsvereniging, maar laat molens hieromtrent met rust. Een soortgelijk misplaatst fenomeen is het vastbinden van de nationale driekleur aan een draaiend wickenkruis. Zelf kwam ik pas tot inkeer na het lezen van een artikel van J.S. Bakker over dit onderwerp in *Molenwereld* 100 van januari 2007 ("Landverraders zijn het allemaal!"). Er is dus nog hoop. Daarover gesproken: ik hoop dat er een einde komt aan het landelijk gebruik van typisch Zaanse uitdrukkingen als malen "met blote benen" en "met geknipte nagels". Waarvan acte!

Bijna een jaar geleden overleed, net voor de kerst, een prominente medewerkster van De Hollandsche Molen. Dat molenaars door het hele land hun molen hiervoor in de rouwstand zetten valt te verdedigen. Echter – en dit is helaas geen theoretische beschouwing – het is niet de bedoeling dat een molen met een kerstster in het bovenste eind in de rouwstand wordt geplaatst. De rouwstand symboliseert droefheid en contemplatie en daarbij dient iedere vorm van frivoliteit te worden vermeden.

"We hadden wat meer historisch besef in de opleiding moeten brengen. Dat is echter niet gedaan omdat de eerste molenaars dat niet nodig hadden. We konden ook niet voorzien dat molenaar worden hetzelfde zou zijn als lid worden van de voetbalclub" ().*

Eén van de *founding fathers* van het Gilde van Vrijwillige Molenaars betreurt in bovenstaand citaat een hiaat in de opleiding. Wellicht is dit hiaat op te vullen door leerlingen te verplichten boeken en artikelen zoals "De molen in ons volksleven", "Van leerling tot molenaar", "Molenverhalen van Jan de Beer" (Friesland) en ervaringen van Zuid-Hollandse poldermolenaars (zie: www.erfgoedhuis-zh.nl) te laten lezen. Niet om er moeilijke examenvragen over te stellen, wel om het met de leermeester te bespreken. Zo wordt duidelijk wat dat nou eigenlijk is (of wellicht beter: was), het molenaarsvak. Wat ik al schreef: het is nodig, het moet! Desnoods maar wat minder vang- en kruisystemen uit het hoofd leren...

WvdL

(* Bron: "Molinologie", uitgave van TIMS Nederland en Vlaanderen, nr. 38, 2012.

Het molenerf van de Zuid-Hollandse poldermolen

Ellen Steendam, Debby Gerritsen en Onno Helleman

Zuid-Holland is met 228 molens een molenrijke provincie. In de afgelopen decennia is veel aandacht uitgegaan naar de instandhouding van molens, in het bijzonder naar het gebouw als werktuig. De directe omgeving, het molenerf, kreeg die aandacht niet of nauwelijks. Dat is een gemis, omdat het erf veel vertelt over het functioneren van de molen. Dit geldt zeker voor het erf van de poldermolen, omdat er meestal op of bij deze molen werd gewoond. Het molenerf is dus ook voor het dagelijkse leven van de molenaar en zijn gezin illustratief.

In de afgelopen jaren heeft Erfgoedhuis Zuid-Holland zich beziggehouden met studie en onderzoek naar het molenerf. Dit resulteerde in 2019 in een handreiking getiteld *Het molenerf van de Zuid-Hollandse poldermolen. Geschiedenis, beschrijving en tips voor (her)inrichting*.

In dit artikel belichten we de achtergrond van het onderzoek. Ook beschrijven we enkele elementen op het molenerf: de molenaarswoning, de boenstoep, de boomgaard en de moestuin. Tenslotte wordt kort ingegaan op de streekeigenheid van molenerven.

We beginnen met een definitie van 'molenerf'. Wat is een molenerf? Een molenerf is een begrensd stuk grond rond of bij een molen dat voor een deel is bebouwd. Het is een ensemble van historische bebouwing, cultuurhistorische elementen, erfbeplanting, water- en gebruikselementen. Geen twee erven zijn hetzelfde. De indeling van het molenerf is afhankelijk van de afmetingen van de kavel en de activiteiten die er plaatsvinden. Voor ons onderzoek is een ruime definitie gehanteerd: die gaat uit van het erf als verlengstuk van de werkende molen en als leefruimte.

Achtergrond van het onderzoek

Hoe is de handreiking tot stand gekomen? In 2012 is het Molennetwerk Zuid-Holland opgericht, een initiatief van de Provincie Zuid-Holland. Erfgoedhuis Zuid-Holland en het toen nog bestaande Landschapsbeheer Zuid-Holland waren hier nauw bij betrokken. Debby Gerritsen, coördinator ontwikkeling bij Landschapsbeheer Zuid-Holland, had zich beziggehouden met het boerenerf. Zij zag ook het belang van aandacht voor de directe omgeving van de molen. In 2014 maakten Debby Gerritsen en Ellen Steendam (Erfgoedhuis Zuid-Holland) een inventarisatie van de erven behorend bij de molens van Werelderfgoed Kinderdijk. 'Groene' elementen zoals moestuinen en boomgaarden en 'rode' elementen zoals schuren en dierenverblijven werden gefotografeerd en beschreven. Deze inventarisatie is tezamen met een beeldkwaliteitsplan onderdeel geworden van een gebiedsvisie voor het gebied Kinderdijk-Elshout. In 2016 maakten Debby Gerritsen, Ellen Steendam en Onno Helleman (Erfgoedhuis Zuid-Holland) een inventarisatie voor de molens (en roedenloods) aan de Molenkade in Groot-Ammers. Het waterschap Rivierenland ontwikkelde voor dit gebied een plan voor de verbetering van de molenkade. Het onderzoek was bedoeld om gefundeerde keuzes te maken voor de toekomstige inrichting van de molenerven, het behoud van de cultuurhistorische waarden van de molenkade en de herbouw van de roedenloods.

Beide onderzoeken deden ons nog meer het belang inzien van het molenerf, waarbij de focus kwam te liggen op de poldermolen. Het erf vormt de context van de molen. Molen en erf maken deel uit van het ambacht van de molenaar en het leven op de molen. Het ambacht gaat gepaard met eigen gebruiken en met een daarbij

Boenstoep bij Molen No. 3 te Aarlanderveen (foto collectie Erfgoedhuis Zuid-Holland).

passende inrichting van het erf.

In de vorige eeuw zijn veel poldermolens verdwenen of buiten gebruik gesteld. In de jaren 60 van de 20ste eeuw groeide het besef dat deze molens behouden moesten blijven, omdat ze voor het Hollandse landschap zo karakteristiek zijn. In die periode zijn de molens bij wet beschermd. De elementen op en rond het erf, zoals de al genoemde schuren, moestuinen en boomgaarden, werden niet wettelijk beschermd en verdwenen uit het landschap.

Om bovengenoemde redenen is in 2017 gestart met onderzoek naar het molenerf van de Zuid-Hollandse poldermolen. Verschillende poldermolens verspreid over de provincie zijn bezocht, de elementen op het molenerf beschreven en er is gesproken met de (oud-)molenaars en/of hun gezinsleden.

Het onderzoek heeft dit jaar geresulteerd in een handreiking. Het doel van de handreiking is de verzamelde kennis over het onderwerp te delen. Dit kan voorkomen dat waardevolle elementen op het erf verdwijnen. De handreiking is ook bedoeld om (polder)molenaars van nu te inspireren tot het doen van onderzoek naar het eigen molenerf. Dit draagt bij aan een verantwoorde conservering of herstel van elementen, gebruikmakend van passende materialen en streekeigen beplanting. Kennis van de inrichting in vroeger tijd is een uitgangspunt voor de invulling van het erf van nu. We benadrukken dat we geen Disneyficering willen, maar het belang zien van het behoud van unieke molenerven. Het molenerf moet wel mee kunnen ontwikkelen met de tijd. Voor poldermolenaars die met hun gezin op de molen wonen, moet er op het erf ruimte zijn voor eigentijdse invulling. Als de historische situatie hier inspiratie voor kan bieden, houden nieuwe toevoegingen toch het verhaal zichtbaar. In de handreiking hebben we ook tips voor (her)inrichting opgenomen.

Een vervolg: oral history

Tijdens de gesprekken met de molenaars merkten we dat er nog veel meer waardevolle informatie, verhalen en kennis bij hen aanwezig zijn, die nergens zijn vastgelegd of structureel ontsloten. En de generatie poldermolenaars die nog op de molen heeft

Molen Nr. 3 van de molenviergang in Zevenhuizen met boenstoep (foto collectie Vereniging De Hollandsche Molen, 1970).

Molen van de Vrouw Vennepolder te Oud Ade met boenstoep en drooghok (foto J. Tersteeg, collectie Vereniging De Hollandsche Molen, datering onbekend).

Fruitbomen bij Overwaard Nr. 7 te Kinderdijk (foto collectie Erfgoedhuis Zuid-Holland).

gewerkt en gewoond, wordt kleiner. De generatie kinderen die in de vorige eeuw op de molens is opgegroeid, vaak primitief, zonder elektriciteit en water, verdwijnt eveneens.

Dit was het begin van het oral-historyproject *Molenverhalen*. Erfgoedhuis Zuid-Holland is dit jaar gestart met het verzamelen van verhalen over leven en werk op de poldermolen. In de periode 2019 tot medio 2020 worden tussen de 25 en 30 interviews afgenomen met (oud)poldermolenaars, familieleden (echtgenotes en kinderen), leden van polderbesturen en andere betrokkenen. Deze interviews geven niet alleen informatie over leven en

werk van de poldermolenaar en zijn gezin, maar ook over de veranderingen die in de loop der tijd hebben plaatsgevonden. Die veranderingen zijn ook op het molenerf zichtbaar. Na afloop van het project wordt het audiomateriaal overgedragen aan DANS (Digital Archiving and Networked Services), een instituut van de KNAW (Koninklijke Nederlandse Academie voor Wetenschappen) en NWO (Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek). Publieksverslagen van de interviews zijn op de site van het Erfgoedhuis Zuid-Holland te lezen: <https://www.erfgoedhuis-zh.nl/erfgoedthemas/molens/molenverhalen/>

Moestuyn bij de Lage Molen in Nieuw-Lekkerland (foto collectie Erfgoedhuis Zuid-Holland).

De molenaarswoning, de boenstoep, de boomgaard en de moestuin

Voor de handreiking zijn de elementen op het molenerf als volgt ingedeeld: afscheidingen, bebouwing, paden en verhardingen, woonelementen, groenelementen, wezensvreemde elementen. Hieronder zijn een paar van deze elementen beschreven. Naast beschrijvingen zijn in de handreiking praktische tips opgenomen voor herstel.

De bebouwing op molenerven was functioneel, dienstbaar aan het dagelijks leven op het erf of gericht op het beroep of de nevenactiviteiten van de molenaar. Molenaarswoningen zien we vooral bij molens die door type of omvang ongeschikt waren om een woning te herbergen, zoals wipmolens. De woningen zijn rechthoekige bakstenen gebouwen onder een veelal met pannen gedekt zadelf- of mansardedak. Ze zijn klein en gebouwd op een lager gelegen stuk grond bij de molen. Wanneer door de molenaar vee werd gehouden, zijn in het verlengde van het woonhuis onder hetzelfde dak stallen ondergebracht of zijn hiertoe tegen het woonhuis houten aanbouwen opgetrokken. Er stonden dan vaak hooibergen op het erf. Na de invoering van de Woningwet (1901) kwamen er molenaarswoningen bij. Zo zijn er bij de Groenendijkse Molen te Hazerswoude-Rijndijk en de Geremolen te Hazerswoude-Dorp woningen gebouwd omdat het wonen in de kleine wipmolens niet meer was toegestaan. Het betreft hier rechthoekige bakstenen gebouwen onder een mansardedak.

De boenstoep is een element dat behoort bij het wonen op en rond de molen. Stromend water voor de huishouding was er niet in de molen. Kleding wassen, de vaat en ander schrob- en boenwerk van klompen, visgerei en emmers deed men aan de waterkant in het relatief schone slootwater. Hiervoor legde men een boenstoep aan. Een boenstoep bestaat uit één of meerdere zogenaamde trede(n), de plateaus boven het water. Bij warm weer was werken bij de boenstoep verkoelend, maar bij kou, regen, wind en winterse buien niet fijn. Daarom kwam er soms een scherm naast te staan dat beschutting bood. Soms bouwde de molenaar een drooghok,

een kleine overdekte kast met planken waarop de vaat of andere spullen konden drogen. Drooghokken waren sober uitgevoerd, maar soms mooi versierd met zaag- en schilderwerk of voorzien van een pannendak.

Niets op het molenerf is er zomaar. Dit gold ook voor de groene elementen op het erf. Het groen was zo ingericht dat de molenaar er iets aan had, zonder de windvang negatief te beïnvloeden.

Op molenerven waren altijd wel fruitbomen te vinden of zelfs een kleine boomgaard, vaak op de oeverwallen. De oogst was voor eigen gebruik en voor de verkoop. Sommige oude fruitbomen staan er nog en ook van de boomgaarden zijn resten te vinden. Daarbij gaat het voornamelijk om oude pruimen- en appelrassen. Peren hebben een piramidale groeiwijze, worden hoog en konden dus niet altijd geplant worden op het molenerf. Kersbomen komen traditioneel niet op het molenerf voor. Veelal waren de omstandigheden te nat voor een kers. Een andere reden was de windvang. Appels blijven relatief laag, terwijl een kers wel 7 meter hoog kan worden en 'hoge bomen vangen veel wind'. Laagblijvende fruitstruikjes bestonden nog niet. In de tijd dat molens in bedrijf waren, stonden er slechts enkele fruitbomen op het erf.

Een flinke moestuin met groenten, kruiden en kleinfruit ontbrak zelden bij de poldermolen. De plek van de moestuin is soms op erven nog te herkennen. Sommige tuinen zijn nog in gebruik. Een moestuin was geen kwestie van hobbytuinieren, maar pure noodzaak om in het levensonderhoud te voorzien. Het onderhoud van de tuin werd door de molenaar en/of door zijn vrouw gedaan. Wat stond er in de moestuin? Dit was afhankelijk van de grootte, de persoonlijke smaak en interesse. Veelal waren dit: aardappelen, koolsoorten, stengelgroenten, bladgroenten, bonen en erwten, knol- en bolgewassen, kruiden en kleinfruit. De moestuin bevond zich dichtbij de molen op een zonnige plek.

De verschillende regio's van Zuid-Holland hebben karakteristieke kenmerken die terug te vinden zijn

Moestuin, schuur en fruitbomen bij de Lage Molen in Nieuw-Lekkerland (foto collectie Erfgoedhuis Zuid-Holland).

in zowel het landschap als in het gebouwde erfgoed. Ook de molenerven hebben een streekeigen inrichting. Zo zijn in het noordelijk deel van de provincie de molenerven meer gestofeerd. We zien zomerhuizen, stallen, boenstoepen. Ook zijn vaak witte accenten aangebracht op bijvoorbeeld gereedschap en hekwerken, zodat de molenaar zich 's nachts goed kon oriënteren. De molenerven in de Alblasserwaard, de Vijfheerenlanden en de Krimpenerwaard zijn eenvoudiger met soms alleen een zwart geteerde schuur op het erf. De molenerven van Kinderdijk staan op zichzelf. Zij worden gekenmerkt door een variëteit aan activiteiten op en rond het erf

(rietsnijden, vissen, onderhoud van de boomgaard) en de daarmee gepaard gaande objecten en groenaanleg. Voor de handreiking hebben we ons beperkt tot enkele globale waarnemingen. Meer onderzoek is nodig om tot een preciezere beschrijving van streekeigenheid betreffende het molenerf te komen.

Onderzoekresultaten

Het onderzoek naar het molenerf van de Zuid-Hollandse poldermolen heeft ons veel informatie opgeleverd. Op de erven die we hebben bezocht, zijn vaak nog elementen aanwezig die verwijzen naar de tijd dat de molen nog volop in bedrijf was. Op een

Na de invoering van de Woningwet in 1901 kwamen er molenaarswoningen bij, omdat het wonen in de kleine wipmolens niet meer was toegestaan. Deze woning bij de Groenendijkse Molen te Hazerswoude-Rijndijk is onder andere bewoond geweest door molenaar Bart Kraan, zijn vrouw en tien kinderen in de jaren 30 van de vorige eeuw. Nu is de woning onbewoond (foto collectie Erfgoedhuis Zuid-Holland).

groot aantal poldermolens wonen ook nu nog molenaars en hun gezin die met aandacht zorgdragen voor het molenerf. Op de molens die niet bewoond worden maar waar wel een vaste molenaar actief is, wordt het erf gekoesterd. De molenaars beschikken over veel kennis en verhalen, die nog onvoldoende zijn ontsloten. Met ons onderzoek naar het molenerf en het oral-historyproject *Molenverhalen* hopen we dat een start is gemaakt met het boven water halen van kennis en informatie over leven en werk op de poldermolen.

Het buiten gebruik stellen van poldermolens in de vorige eeuw heeft veranderingen teweeggebracht op het erf. Een groot aantal molens is afgebroken. Daar waar de molen bleef staan, zijn op het molenerf veel elementen verdwenen. In die jaren was er aandacht voor de molen om deze als belangwekkend werktuig te behouden. Het erf was echter onbeschermd. Elementen op het erf zijn voor hun verdwijnen ook niet syste-

matig gedocumenteerd. Daarnaast hebben praktische behoeftes van onze tijd het aanzicht van de erven veranderd. Dit is begrijpelijk.

Uitbreiding van het onderzoek

Voor dit onderzoek hebben we ons geconcentreerd op het erf van de poldermolen in de provincie Zuid-Holland. Graag willen we ons onderzoek in de komende tijd verder uitbreiden, op verschillende manieren. Voor nu hebben we de provincie Zuid-Holland als geografisch gebied gekozen. Maar ook elders in Nederland zijn poldermolens te vinden, zoals in Noord-Holland en Friesland. Vragen die opkomen zijn: verschillen de molenerven in Zuid-Holland van die van bijvoorbeeld Noord-Holland en Friesland? En als er verschillen zijn, waar bestaan die uit? Het erf van de poldermolen is bijzonder vanwege de bewoning aldaar. Maar ook de erven van de koren-molen of houtzaagmolen zijn verder onderzoek meer dan waard. Het erf van de koren-molen bijvoorbeeld, kent zijn eigen karakteristieken. Er waren

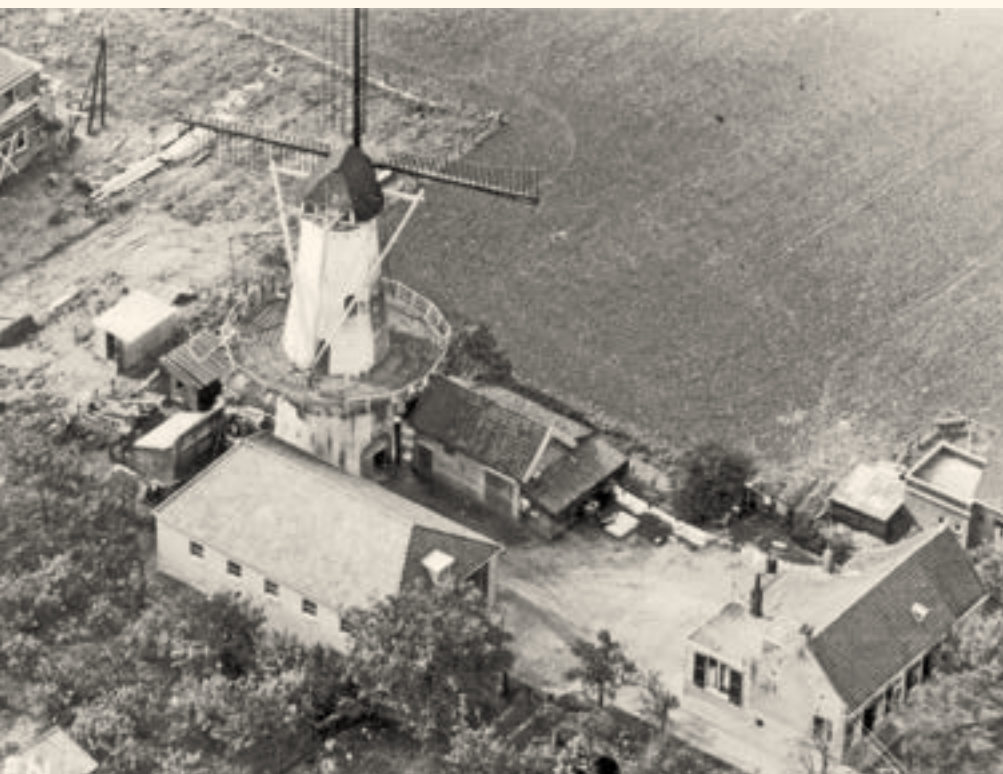
naast bewoningselementen ook bedrijfsmatige bijgebouwen te vinden. Korenmolens lagen in de regel dicht bij bebouwing (dorp of stad) en zij waren vaak hoger. Molentype, functie en ligging, dit heeft allemaal consequenties (gehad) voor het erf.

Ook de verschillen tussen het leven van de poldermolenaar en dat van de korenmolenaar hebben hun weerslag op het molenerf. De poldermolenaar was in dienst van het polderbestuur en ontving een schamel loon. Hij moest vaak nevenwerkzaamheden verrichten om rond te komen, zoals werken als dagloner bij een boer. Op het erf is er soms van die nevenactiviteiten nog het een en ander terug te vinden, zoals bijvoorbeeld visgerei. De korenmolenaar had een betere financiële positie dan de poldermolenaar, maar zijn inkomsten waren afhankelijk van de economische omstandigheden en zijn locatie in het land. Hij was vrijwel altijd zelfstandig ondernemer of in dienst bij een zelfstandig opererend maalbedrijf.

Tot slot

Met onze publicatie over het molenerf van de Zuid-Hollandse poldermolens houden we een pleidooi voor het molenerf. Het verdient aandacht als verlengstuk en context van de molens. Het verrijkt het verhaal van de betreffende plek en maakt die leesbaar. Opstellen die nu nog op het erf bestaan, verdienen bescherming. Onderzoek van het molenerf is van belang om restanten van elementen naar boven te halen en vervolgens te documenteren. Wij hebben gemerkt dat er nog voldoende historisch beeldmateriaal is, waarop het molenerf, de activiteiten aldaar en de elementen en hun positionering te zien zijn. De historische (en streekeigen) situatie is naar onze mening een belangrijk uitgangspunt bij conservering, vervanging of herstel van elementen op het molenerf. Molen en erf vormen dan opnieuw één uniek geheel.

Het molenerf van de Zuid-Hollandse poldermolen. Geschiedenis, beschrijving en tips voor (her)inrichting is verkrijgbaar voor € 15 in de webshop van Erfgoedhuis Zuid-Holland: <https://www.erfgoedhuis-zh.nl>. Kijk onder Menu en dan onder Producten.

Luchtopname (medio 1951/52) van korenmolen Windlust in Westmaas, vanuit noordoostelijke richting. Op de luchtfoto is het complete molenerf van de korenmolen te zien zoals het tot in de jaren zeventig heeft bestaan. De toegangsweg (met heulbrug) bevindt zich rechtsonder. Het aldaar gebouwde molenaarshuis is net zo oud als de molen en dateert uit 1853. De molen is op deze foto al buiten bedrijf; het maalwerk werd toentertijd enkel op elektrische kracht uitgevoerd. De bovengrondse elektriciteitsdraden zijn boven het erf zichtbaar. Het grote pakhuis ten oosten van de molen is in 1951 gebouwd als opvolger van een oude houten, gepotdekselde schuur. Deze schuur werd voor opslag van graan en meel gebruikt (foto collectie Vereniging De Hollandsche Molen).

Van wiekverbetering tot stroomopwekking

De Vereniging De Hollandsche Molen en de verbetering van windmolens

Jan Hofstra

"Wie de geschiedenis niet kent, is als een schip zonder roer" wordt wel eens gezegd, maar ook dat het enige wat we van het verleden kunnen leren is dat we er nooit iets van leren.

Deze gedachten kwamen bij mij op toen ik enkele jaren geleden enthousiaste berichten las over het opwekken van stroom met ouderwetse windmolens. Nog niet heel lang daarvoor was dat al overal op niets uitgelopen.

Toen ik de voorgeschiedenis daarvan ging uitzoeken, bleek al snel dat ik er zelf ook niet zo veel van wist. Vooral de weg ernaartoe vond ik heel interessant.

Met dit artikel wil ik die voorgeschiedenis eens onder het stof vandaan halen en daarbij tevens alle "vernuftelingen" eren die hun verstand en werklust in dienst hebben gesteld van het molenbehoud.

Prijsvraag De Hollandsche Molen

Zo rond 1900 leek de molen wel zo'n beetje uitontwikkeld, maar de oprichting van vereniging "De Hollandsche Molen" gaf toch weer een impuls tot allerlei nieuwe ideeën. Aanleiding voor de oprichting in 1923 was het op grote schaal verdwijnen van molens door de komst van diesel- en elektrische motoren. De vereniging acht in die tijd het in stand houden van dode objecten niet levensvatbaar en zet in op het vergroten van de efficiëntie van de molens om zo de concurrentie aan te kunnen gaan met andere energiebronnen. Al in 1924 wordt daartoe een prijsvraag uitgeschreven. Er komen uiteindelijk 40 inzendingen binnen. Het ei van Columbus blijkt daar niet bij te zitten, zodat wordt besloten om geen eerste prijs uit te reiken maar het beschikbare prijzen-

De mooie molen van den Sluispolder te Bergen is de eerste waar het systeem-Eriksson als hulpbemaling is toegepast. Zoals men weet is dit systeem bekroond bij de door „De Hollandsche Molen” uitgeschreven prijsvraag. Een dezer dagen gehouden proefbemaling gaf uitmuntende resultaten. Het staat vast dat deze mooie molen behouden blijft. Welke volgen?

Bericht in het Algemeen Handelsblad van 23 april 1926.

geld te verdelen over acht inzendingen die het dichtst bij de gezochte oplossing komen. Er wordt daarbij wel een rangordening toegepast. De Duitse molenontwerper Kurt Bilau komt bijvoorbeeld met zijn ideeën op de vierde plaats. Hij was in die tijd bezig om stroom op te wekken met een windmolen waarvan de wieken er uitzagen als propellers die aan de achterzijde van de molen waren geplaatst. Hierdoor zette deze (kleine) molen zichzelf op de wind. Zijn welbekende wiekverbetering bedacht hij overigens pas een paar jaar later.

De zesde plaats, met het laagste bedrag, gaat naar F. Eriksson voor zijn elektrische hulpbemaling. Al in december 1925 komen er bij de vereniging 34 aanvragen binnen voor dit systeem. De Benthuiser Noord- en Zuidpolder is de eerste polder die besluit om dit systeem op haar molens

toe te passen. De polder werd toen bemalen door een viergang van schep-radmolens (waarover later meer) en aangezien men alle molens er mee wilde uitrusten, namen de voorbereidingen enig tijd in beslag. De Sluismolen te Bergen wordt daarom in 1926 de eerste molen in Nederland die er daadwerkelijk mee zal kunnen malen. De molens bij Benthuisen volgen later dat jaar. Niet lang daarna volgt nog een tiental molens.

Erikssonsysteem

Gebrek aan wind is vanouds de achilleshiel van de windmolen. Vooral bij de poldermolens kon dit dramatisch uitpakken. Ook bij weinig regen konden polders lang met hoge waterstanden blijven zitten. Vaak is er maar een paar uur per dag een goede wind, en als hiermee alleen maar de hoeveelheid regen kan worden weggemalen die net is gevallen, kan het lang duren voor

grote achterstanden zijn weggewerkt. Het Erikssonsysteem was daarom een geweldige aanvulling, want nu kon men steeds met een schone lei beginnen.

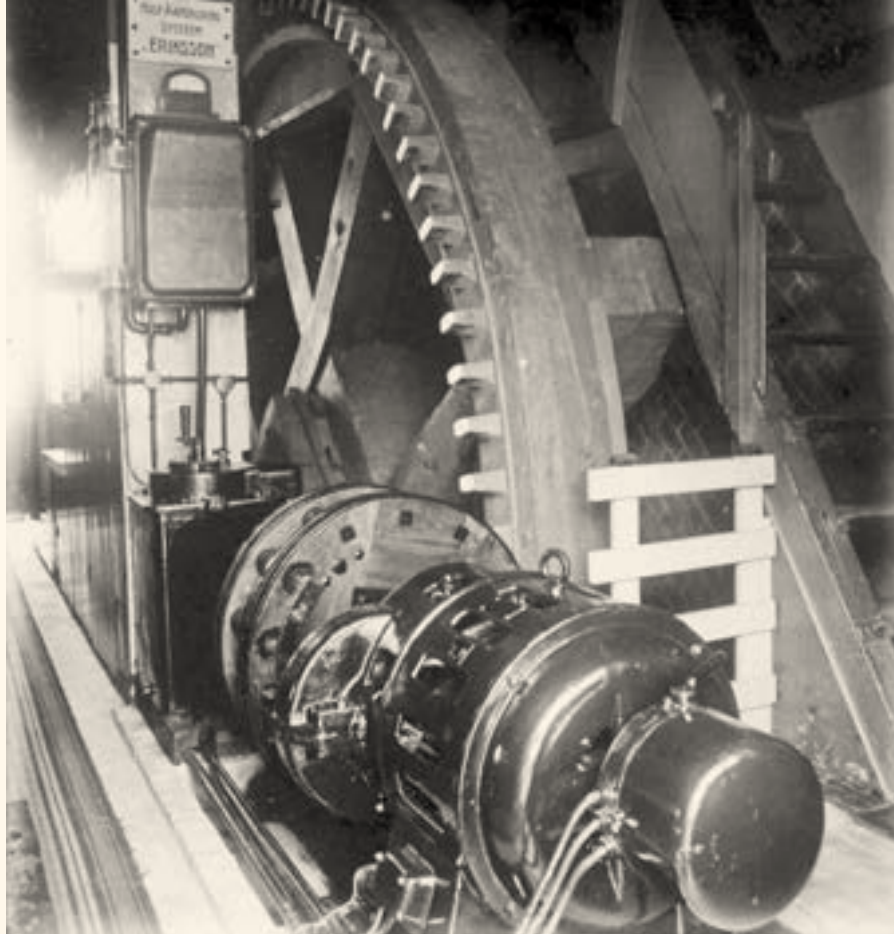
Het systeem bestaat uit een elektromotor en tandwielkast ineen, waarbij de tandwielen verend zijn opgehangen om stotende belasting op te vangen. Bij schepradaandrijving zit er op de uitkomende as een houten schijfloop dat rechtstreeks op het onderwiel kan werken. Door middel van schietstaven kan men de motorische aandrijving in en uit het werk halen en de windaandrijving kan in en uit het werk worden gezet door de spil onder heen en weer te bewegen. Daartoe is de wervel beweegbaar gemaakt met een spindel. Tegen de wervel is een schakelaar aangebracht die voorkomt dat de motor aan kan worden gezet terwijl de spil nog in het werk staat. Tegenwoordig is deze uitvoering alleen nog aanwezig op de Marendijkmolen te Leiden en op de molen Hoop doet Leven te Voorhout. Op beide molens kan het worden gedemonstreerd.

Op vijzelmolens is het Erikssonsysteem ook veelvuldig toegepast, maar zover bekend zijn hier geen voorbeelden meer van. Op deze molens werd de vijzelspil voorzien van een apart wiel dat door het systeem kon worden aangedreven.

Als het systeem eenmaal was aangebracht, was het voor een molenaar wel heel verleidelijk om alleen met de motor te malen, want het overhalen van een hendel was natuurlijk een stuk eenvoudiger dan het op de wind zetten en opzeilen van de molen. Bij de Lijkermolen 2 te Rijpwetering kwam er daarom een slot op de motor. De sleutel moest de molenaar halen bij een bestuurslid van de polder, die vlakbij de molen woonde.

De Technische Commissie

Na het onverwachte succes van het Erikssonsysteem gaat De Hollandsche Molen zich nog meer richten op technische verbeteringen. Eind 1925 wordt daarom de Technische Commissie opgericht, met onder anderen als leden de gebroeders Dekker (molendeskundigen te Hazerswoude en Leiden) en de ingenieurs W.J. de Kock van Leeuwen (Provinciale Waterstaat

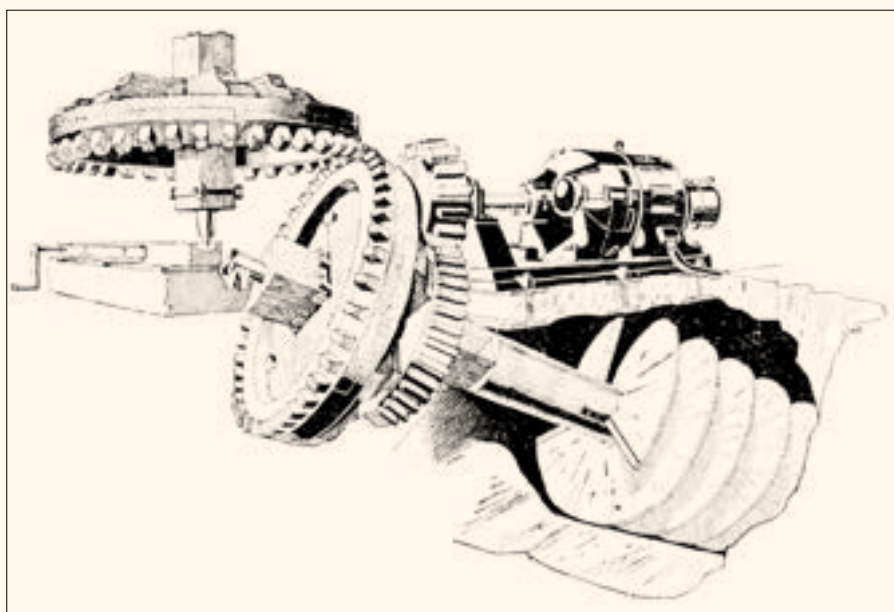

Hulpaandrijving in één van de molens van de Benthuiser Noord- en Zuidpolder. Te zien is dat de schietstaven worden geborgd door een maanijzer dat weer vast zit met twee vleugelmoeren (collectie Vereniging De Hollandsche Molen).

Zuid-Holland), A.G. von Baumhauer (vliegtuigdeskundige), J.M.W. van Elzelingen (hoofdingenieur Provinciale Waterstaat Zuid-Holland) en J. Muysken (directeur Werkspoor). Door bemiddeling van Van Elzelingen konden er met de molen van de Nieuwlandsche Polder, ten noorden van Schiedam onder het dorp Kethel, proeven worden genomen. (Deze molen niet te verwar-

ren met de Nieuwlandsche Molen te Hoek van Holland.)

Bij de aanvang van de proeven speelde men eerst met de gedachte om het vermogen van de molen te meten met een wrijvingsrem, maar Von Baumhauer komt op het idee om de ijzerbalk in de kap in de lengterichting verschuifbaar te maken en

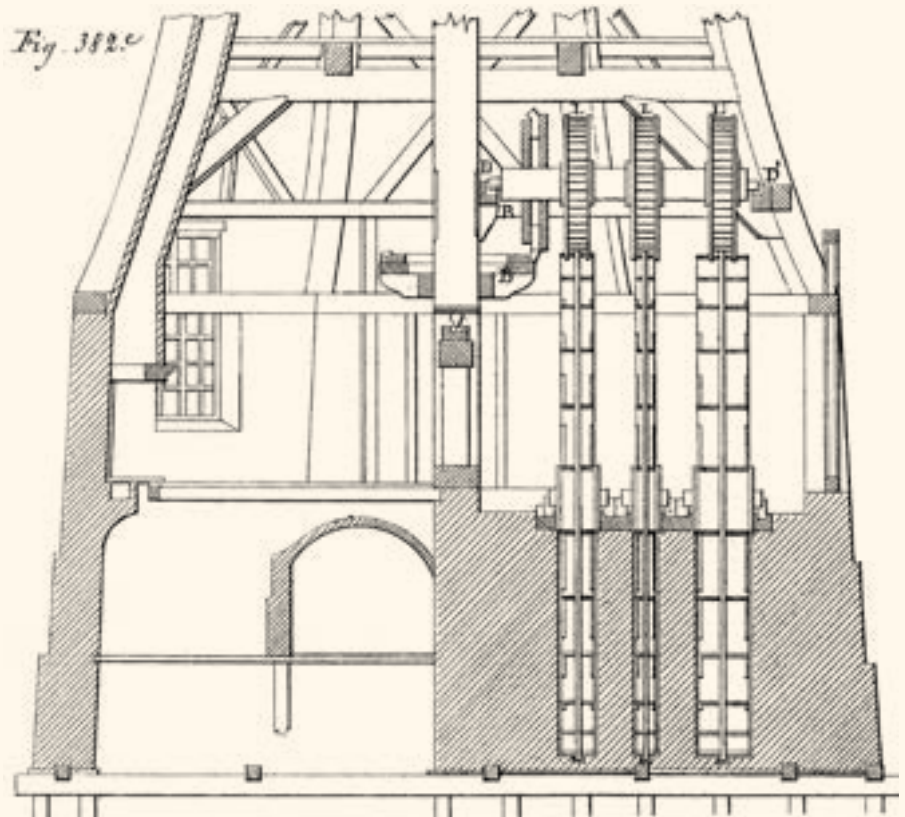
Vijzelmolen voorzien van het Erikssonsysteem (afbeelding uit De Molenaar, 10 november 1926).

tegen te houden met een hydraulische trekkrachtmeter. Hiermee kon men de drukkracht tussen de kammen en staven afleiden en vermenigvuldigd met de snelheid van deze onderdelen kon men zo het vermogen aan het bovenwiel bepalen. Hieruit bleek al spoedig dat de kamdruk bij wisselende toerentallen nagenoeg constant was. Bij een vijzel en scheprad wordt deze kracht namelijk voornamelijk bepaald door het water dat aanwezig is in deze werktuigen, en bij normaal bedrijf is deze hoeveelheid nagenoeg constant. Alleen bij erg weinig en zeer veel toeren zal deze hoeveelheid kleiner zijn.

Molen Nieuwlandsche Polder te Kethel

Bij de Kethelse molen, die aan de oostzijde van de Poldervaart stond, net ten noorden van de spoorlijn, werd een kamdruk van 1.100 kg vastgesteld. Dit werd wel erg veel gevonden en op voorstel van de commissie werd het scheprad dan ook smaller gemaakt. Hiermee gaf de molen weliswaar minder water, maar de inzetbaarheid van de molen werd vergroot doordat ook lagere windsnelheden benut konden worden. De molen had een vrij grote opvoerhoogte en liep daardoor moeilijk aan. Op voorstel van Von Baumhauer werd de wachtdeur daarom verder naar buiten geplaatst. De molen had dan tijdens het volmalen van de voorwaterloop meer de gelegenheid om op gang te komen. Adriaan Dekker heeft dit later op veel molens nagevolgd.

De hellende-schepradmolens van Bleiswijk waren oorspronkelijk voorzien van een schuif in de opleider. Hiermee kon men een deel van het opgeschepte water via een retourriool weer terug laten lopen. Daardoor verminderde de belasting en kon men de molens ook bij weinig wind aan de praat houden. Op voorstel van ir. Th. W. Theunissen uit Amsterdam werd dit ook op de molen van de Nieuwlandsche Polder toegepast. De versmalling van de krimp had men hier gemaakt met een houten schot waarin nu een schuif kon worden aangebracht. Door het openen van de schuif kon men de belasting van het scheprad verminderen. Helaas is dit allemaal niet meer te bewonderen, want de molen werd in 1944 in brand gestoken door onverlaten.

Zuidplasmolen met drie schepraderen (uit 'Waterbouwkunde' van D.J. Storm Buysing, ca. 1845).

Poldermolen Waardenburg

In het blad *De Ingenieur* had Von Baumhauer al een aantal malen resultaten gepubliceerd van onderzoek naar de vorm van vliegtuigvleugels en

propellers. Hij had al opgemerkt dat deze resultaten eigenlijk ook geldig zijn voor wieken van windmolens. In het nummer van 31 maart 1923 laat hij zien dat men met een molen veel

Dekkerlager, opgesteld in museummolen De Valk te Leiden. Let op de rechter rol die hoger is aangebracht en die aan de zijde van de keerstijl moet komen (foto I.J. de Kramer, 29 april 1971, collectie Vereniging De Hollandsche Molen).

meer vermogen uit de wind zou kunnen halen wanneer de wieken gladder zouden worden gemaakt. Molenskundige A.J. Dekker uit Leiden raakt hierdoor erg geïntrigeerd. Op advies van Von Baumhauer laat hij in 1927 de achterzijde van de windborden van de molen van de polder Waardenburg, van voorzoom tot roede, bekleden met zinken platen.

Bij de prijswinnaars van de prijsvraag van 1924 zat ook een inzending van de latere voorzitter van De Hollandsche Molen, ir. F. Stokhuyzen. Naast het maken van meer gestroomlijnde wieken stelde hij voor om alle lagers zoveel mogelijk op kogelringen te laten draaien. Dit laatste werd door Dekker in de praktijk gebracht. De halssteen liet Dekker vervangen door een rollager, bestaande uit een gietijzeren frame met daarin draaibaar, twee stalen rollen. Tegen slijtage werd de hals van de bovenas voorzien van een stalen omkleiding, die op de rollen kwam te rusten. Dit "Dekkerlager" paste hij later veelvuldig toe, ook voor het halslager van vijzels. Door de grote druk van de bovenas liep het voor dit lager overigens meestal slecht af. Alleen op de kleinere molens (bijvoorbeeld Buitenwegsemolen te Oud-Zuilen) en als vijzellager (bijvoorbeeld Wijnsermolen te Wijns) heeft dit lager de tand des tijds kunnen doorstaan.

Om meer te kunnen profiteren van verschillende windsnelheden, liet Dekker verder het scheprad vervangen door drie schroefpompen van verschillende grootte, die afzonderlijk of gezamenlijk konden malen. Door Jan Blanken (1755-1838) was zoiets voor schepraden ook al bedacht, wat bekend is geworden onder de naam "vereenvoudigd stelsel". Hierbij werd een molen voorzien van drie schepraden van verschillende breedte, die afzonderlijk of samen konden malen. De schepraden waren daarbij voorzien van een ijzeren tandkrans rond het rad, dat aan de bovenzijde werd aangedreven door een rondsel met ijzeren staven. De tandkransen waren voorzien van uitneembare delen, waarmee het betreffende scheprad uit zijn werk kon worden gezet. Het was voor een molenaar echter erg lastig om de schepraden in en uit het werk te zetten (vooral als hij alleen was), en bovendien bleek

Stalen schijfloop met daarin draaibare staven, in de molen van de polder Waardenburg (foto I.J. de Kramer, 20 oktober 1971, collectie Vereniging De Hollandsche Molen).

Aandrijving van drie pompen in de molen van de polder Waardenburg. Alle riemschijven draaien altijd mee, maar met de hefboomen kan men de pompassen stil laten staan of mee laten nemen, waardoor de pompen apart of gezamenlijk kunnen werken (foto Jan Hofstra, 1998).

het moeilijk om de tandkransen op de lange duur goed bevestigd te houden aan het scheprad. Het is daarom geen succesverhaal geworden.

A.J. Dekker had onder aan de spil, waarvan het onderste gedeelte nu van staal was gemaakt, een hele grote riemschijf aangebracht. De riem om deze schijf dreef drie kleine riemschijven aan, die met een klemkoppeling aan de bovenzijde van de pompassen waren bevestigd. Door het simpele overhalen van een hendel konden de riemschijven de pompassen meenemen, dan wel laten staan. Vanwege de grote kracht op het gaande werk, wanneer alle drie de pompen in het werk zouden staan, werd het houten bovenschijf vervangen door een exemplaar van staal met daarin draaibare stalen staven.

In het blad *De Ingenieur* waren er in de jaren daarvoor regelmatig juichverhalen verschenen over de werking van centrifugaal- en schroefpompen. Waarschijnlijk is Dekker daardoor geïnspireerd geraakt, want hij was één van de 40 deelnemers aan de prijsvraag. Zijn inzending betrof niet het stroomlijnen van de wieken, maar ging over het vervangen van schep-raderen door pompen. Hij was dan ook erg teleurgesteld dat hij niet in de prijzen was gevallen en sprak daar later de jury op aan tijdens een presentatie. Von Baumhauer antwoordde dat dergelijke pompen een hoog toerental nodig hadden en daarom veel geschikter waren voor motorische aandrijving

Groenendijksemolen te Hazerswoude-Rijndijk met nog het oorspronkelijk door A.J. Dekker toegepaste stroomlijnsysteem, waarbij alleen de achterzijde van de windborden met metalen platen werd bekleed (foto Pieter Sleeboom, mei 2019).

dan voor traag lopende molens. Behalve dat de molen nu een veel groter deel van de aanwezige windenergie kon benutten, bleken de pompen ook nog een ander gunstig effect te hebben. Bij de Kethelse molen was de kamdruk aan het bovenwiel tijdens het malen nagenoeg constant, maar bij de Waardenburgse molen bleek deze steeds te fluctueren met de snelheid van de molen. Bij weinig snelheid namen de pompen maar weinig kracht af, waardoor de molen gemakkelijk aanliep. Bij hogere toeren gingen de pompen er, vergeleken met een scheprad, weer veel harder aan trekken. De molen bleek veel regelmatig te lopen dan de molens die met een scheprad of vijzel waren uitgerust. Dat kwam doordat de pompen de molen beter in bedwang hielden dan deze werktuigen

dat konden. Vooral bij gestroomlijnde molens, die vaak sterk reageren op windvlagen, was dat een voordeel.

Door dit succes kwam Von Baumhauer terug op zijn weerstand tegen pompen in molens. In *De Ingenieur* nr. 42 van 1929 schreef hij er een artikel over. Hij maakte daarin duidelijk dat pompen op zich niet veel beter zijn dan schep-raderen of vijzels, maar dat hun gedrag beter overeenkomt met het gedrag van een windmolen. Uit de metingen aan de molen van Waardenburg bleek dat van het vermogen aan het bovenwiel 60% verloren ging aan de overbrenging en de pompen. In die zin waren de pompen dus geen verbetering. Het stroomlijnen van deze molen wierp wel zijn vruchten af.

Schroefpomp van de Groenendijksemolen. Onder en boven de schoepen zat voorheen een eivormige stroomlijnmantel, maar rond 1990 was die al zo goed als weggeroest (foto Jan Hofstra, 1998).

Half-verdekkeren

Het resultaat van de molen van Waardenburg was in ieder geval opzienbarend genoeg om veel belangstelling te wekken. Vooral het stroomlijnen van de wicken trok de aandacht. De Stommeermolen te Aalsmeer zou de tweede molen van Nederland worden die zou worden voorzien van deze wiekverbetering, maar door asbreuk in 1927 ging dit niet door. Dit type stroomlijn werd later half-verdekkerd genoemd, maar het dekkersysteem zoals we dat nu kennen bestond toen nog niet. De Groenendijksemolen te Hazerswoude-Rijndijk is nog steeds met het oorspronkelijke systeem uitgerust. Ook hier verving Dekker het

Waterstaatkundige situatie bij Benthuizen. I = Zuidpolder, II = Noordpolder (met daartussen het dorp Benthuizen), bemalen door de molens 1, 2, 3 en 4 (viergang). III = Bent- en Delf- of Generalepolder, bemalen door de Langelandsemolen (5), en IV is de Oude Groenendijksche- en Barrepolder, bemalen door de Barremolen (6). Molen 7 is de nog bestaande Groenendijksemolen die de polder Nieuw Groenendijk bemaalt (bron: Waterstaatskaart 1885).

scheprad door een pomp, en hetzelfde werd gedaan met de Bosmolen te Leiderdorp, de Vlietmolen te Hoogmade, de molen van de Oostbroekpolder te Zoeterwoude en de molen Buitenweg te Zuilen.

In Groningen werd de molen van de Onnerpolder gestroomlijnd volgens Dekker en daarbij voorzien van drie pompen; in Noord-Holland gebeurde dit met de molen van polder Het Noorden op Texel. Met deze laatste molen ging hij verder met het stroomlijnen van de roede en hier is uiteindelijk bedacht om de roede helemaal in te pakken in een metalen bekleding. In 1928 vraagt hij hier octrooi op aan en pas vanaf dat jaar bestaat het "verdekkeren" uit het geheel omkleden van de roede. De Bosmolen bij Leiderdorp kreeg in 1928 nog het oude systeem.

Benthuizer Bovenmolen

Door een vonk, afkomstig van de passerende stoomtrein, brandde op 31 juli 1928 de bovenmolen van de Benthuizer Noord- en Zuidpolder af. Ik heb me altijd afgevraagd of dat wel kon, maar toen men een aantal jaren geleden weer een stoomtrein liet rijden op het spoor van Leeuwarden naar Stavoren, ontstonden er overal bermbranden. Beide gebeurtenissen vonden plaats op een warme en zonnige dag.

De waterstaatkundige situatie van deze molen was vrij bijzonder, want hij stond kilometers uit de polder waarvoor hij dienst deed. In de loop van de tijd waren er door de winning van turf grote veenplassen ontstaan rond het dorp Benthuizen. Het dorp zelf werd daarbij, met de toegangswegen, gespaard. In de 18^e eeuw werden ten noorden van het dorp een gebied van 275 ha weer drooggemaakt met behulp van een gang achtkante schep-radmolens. Ten zuiden van het dorp werd kort daarop een gebied van 320 ha weer drooggemaakt. Deze zogenaamde Zuidpolder waterde door een duiker onder de Hogeveenseweg, even ten westen van de huidige korenmolen De Haas, af op de Noordpolder. Omdat beide polders nergens grensden aan boezemwater, waren ze genooddaakt om in een andere polder uit te malen. Van de viergang stonden drie achtkante schep-radmolens

vlak bij elkaar aan de noordzijde van de Noordpolder en maalden daar uit in het afgedamde gedeelte van de Hogeveense Vaart. Dit gedeelte van de vaart maakte vroeger deel uit van de boezem van Rijnland, maar na de invoering van de windbemaling werd 800 meter uit de Oude Rijn een verlaat in de vaart aangebracht en maakte dit gedeelte van de vaart deel uit van het polderwater van de Bent- en Delf- of Generalepolder, ook wel het Lange Land genoemd. De driegang kwam dus in deze polder uit te malen, maar deze polder werd zelf ook helemaal omsloten door andere polders. De Langelandsemolen stond aan de westzijde van het niet afgedamde gedeelte van de Hogeveense Vaart en maalde daarin uit. Via het afgedamde gedeelte van de Hogeveense Vaart, dat dwars door de Oude Groenendijksche en Barrepolder doorliep, kon deze molen zijn eigen polder bemalen.

De Hogeveense Vaart vormde oorspronkelijk de scheiding tussen de Barrepolder en de Oude Groenendijkschepolder, maar in 1813 werden beide delen verenigd door een grond-duiker onder de vaart door te leggen. De nog bestaande Barremolen zorgde voor de bemaling van beide delen.

De bovenmolen van de viergang kwam bij het verlaat in de Hogeveense Vaart te staan en kwam daarmee parallel te staan met de Langelandsemolen. Wel was bepaald dat de driegang bij Benthuizen alleen mocht malen als de Benthuizer Bovenmolen in bedrijf was.

De afgebrande molen werd vanwege het brandgevaar vervangen door een molen van steen, met op de kap zinken ruiten. De kap en een deel van het gaande werk waren afkomstig van een sloopmolen van de polder Berkel (Zuid-Holland). De molen werd ingericht naar de ideeën van A.J. Dekker. Herbouw in steen met onderdelen van een sloopmolen paste Dekker overigens later ook toe bij de Veen-dermolen te Roelofarensveen en de Adermolen bij Nieuwe Wetering.

Het scheprad van de Benthuizer Bovenmolen werd vervangen door een schroefpomp en uiteraard werden de wicken gestroomlijnd volgens het

Het (houten) verlaat in de Hoogeveensche Vaart, met links de Langelandsemolen en rechts de Benthuizer Bovenmolen. De bomen op de achtergrond staan langs de Oude Rijn (collectie Vereniging De Hollandsche Molen).

octrooi van Dekker en ook kwam er weer een rollager onder de hals van de bovenas. Omdat de molen voorheen was voorzien van het Eriks-systeem en ook de ondermolens daar nog mee waren uitgerust, stond het vast dat de pomp ook elektrisch aangedreven moest kunnen worden. Hiertoe werd de riemschijf op de pompas langwerpige uitgevoerd, zodat deze zowel door de molen als door de elektromotor kon worden aangedreven. De molenaar moest hiervoor de riemen omleggen. Omdat Dekker veel van de nieuwe molen verwachtte, werd de vlucht kleiner genomen dan bij de voorganger. De molen deed het inderdaad heel goed en volgens Dekker zou hij naast de bemaling van de Benthuizer Noord- en Zuidpolder ook wel de bemaling van de Bent- en Delf- of Generalepolder erbij kunnen nemen. Door het polderbestuur van die laatste polder werd daarom de proef genomen om een jaar lang niet met de Langelandsemolen te malen.

Toen dit goed uitpakte, werd die molen afgebroken.

De Technische Commissie van De Hollandsche Molen wilde de prestaties van het nieuwe paradepaardje van Dekker wel onderzoeken. De prestaties van de schroefpomp, die door de Leidse machinefabriek "Overrijn" was gemaakt, werden eerst onderzocht. Met een vast toerental, zoals bij aandrijving vanaf de motor, bleek de pomp het redelijk goed te doen, maar bij aandrijving door de molen bleek dat andere toerentalen al snel een verlaging gaven van het nuttige effect.

In 1928 was de elektrotechnische ingenieur H.A. Hoekstra toegevoegd aan de Technische Commissie. Uiteindelijk was hij het die de meeste proeven met de Benthuizer Bovenmolen heeft gedaan. Het was hem al opgevallen dat de zeilen van de molen boven een bepaalde windsnelheid al snel begonnen te slaan. Er werden

daarom ook proeven gedaan met kleinere riemschijven op de pompas, waardoor de molen zwaarder werd belast. De zeilen sloegen daardoor inderdaad minder, maar in windvlogen liep de kamdruk aan het bovenwiel daardoor soms op tot 2000 kg. De molen maalde aanvankelijk nog met het houten bovenschijf van de Berkelse molen, maar al snel kreeg de molen net zo'n stalen bovenschijf als de molen van de polder Waardenburg.

In juli 1929 kwam Hoekstra op het idee om de pomp zowel met de motor als met de molen aan te drijven. Toen de pomp op windkracht bijna net zo snel maalde als normaal op de motor, zette hij de motor aan. Die nam toen maar weinig stroom af en toen de molen nog sneller ging malen, ging de molen niet alleen de pomp aandrijven maar ook de motor, die daardoor als generator ging werken. Hoekstra zag op dat moment de kWh-meter achteruit draaien. Omdat hij merkte dat

het gaande werk hier erg onder had te lijden stopte hij snel weer met deze proef, maar bewezen was wel dat je met een gewone motor in een windmolen ook stroom kon opwekken.

Na de Tweede Wereldoorlog

In deze oorlog hebben de windmolens nog goede diensten kunnen verrichten. Omdat alle dieselolie nodig was voor de oorlogsvoering, werden polders met dieselmolens (indien mogelijk) gedwongen om over te stappen op elektrische aandrijving. In het laatste oorlogsjaar was er ook nauwelijks stroom meer. Molens die al buiten bedrijf waren gesteld, zoals de Dikke Molen te Alphen aan den Rijn, molen 't Op te Oppenhuizen en enkele molens in De Schermer, werden weer maalvaardig gemaakt. Windkracht was toen zeer welkom en molenaars en hun hulpen kregen ook gemakkelijk vrijstelling van tewerkstelling in Duitsland.

Na de oorlog keerde het tij al snel. Voor de oorlog was dieselmaling in het gebruik veel goedkoper dan elektriciteit, maar daarna werd het verschil zo klein dat alle dieselmolens die waren voorzien van een elektromotor elektrisch bleven malen. Hieraan hebben we nog diverse antieke dieselmotoren te danken, die waren blijven staan omdat men dacht die later weer te moeten gebruiken. Door verdere elektrificatie van het platteland kwam deze gemakkelijke krachtbron voor veel moleneigenaren binnen hun bereik, waardoor veel windmolens alsnog aan de kant kwamen te staan. Het verschil tussen hulpbemaling en volledige elektrische bemaling werd ook steeds kleiner, zodat dit laatste steeds aantrekkelijker werd doordat de kosten van onderhoud van de molen dan konden worden gemist. Het stroomlijnen van de wieken en andere technische verbeteringen hadden veel molens van de ondergang kunnen redden, maar vaak bleek het slechts uitstel van executie te zijn geweest. Voor De Hollandsche Molen vormde die ontwikkeling een grote teleurstelling.

Tandembedrijf

Nu aangetoond was dat je met een windmolen ook stroom kon opwekken, kwam de Leidse elektrotechnicus Jac. J. Zierfuss in 1947 met het voor-

stel om de werktuigen in een molen tegelijk door een elektromotor en door windkracht te laten aandrijven. Door het aanbrengen van een vrijloopkoppeling zou kunnen worden voorkomen dat de motor de wieken aan zou drijven. Bij normaal bedrijf zouden de werktuigen door de molen worden aangedreven, maar wanneer de wind te veel afzakte zou de motor dit automatisch overnemen. Wanneer de wind daarentegen zou toenemen, zouden de wieken tevens de motor, die nu als generator zou werken, gaan aandrijven. Als er niet gemalen hoefde te worden zou de molen gewoon kunnen worden gebruikt voor het opwekken van stroom. Het op die manier aandrijven van werktuigen, zonder handmatig over te schakelen tussen wind en motor, werd tandembedrijf genoemd. Omdat de molens hierdoor meer rendabel zouden kunnen worden, kreeg dit idee bij De Hollandsche Molen een enthousiast onthaal.

Om te bekijken of het idee levensvatbaar was, werd de eigenaar van de Benthuiser Bovenmolen gevraagd of er verdere proeven met de molen konden worden gedaan. Het polderbestuur ging akkoord en op 23 oktober 1947 werd een commissie ingesteld, onder leiding van ir. F. Stokhuyzen, om de uitvoerbaarheid van het plan te onderzoeken. Aan de commissie werd ook een lid van de Prinsenmolenscommissie toegevoegd. In 1948 en 1949 werd al wat voorwerk verricht. De molen werd voorzien van een vrijloopkoppeling, zodat het omleggen van riemen niet meer nodig was. Voor het opwekken van stroom werd een zwaardere motor aangebracht en in verband daarmee werd er ook een zwaardere stroomkabel naar de molen aangelegd. Om overbelasting te voorkomen werden de Dekkerwieken uitgerust met remkleppen. De werkelijke proefnemingen gingen in 1950 van start. Aan de hand van deze proefnemingen werd geconcludeerd dat de molen 34.000 kWh per jaar zou kunnen opwekken. Daarbij werd ervan uitgegaan dat de molen 10 uur per dag zou malen en op zon- en feestdagen zou stilstaan. Wanneer de molen zijn, achtte men 50.000 kWh per jaar mogelijk. In het eindrapport van de commissie werd geconcludeerd dat het tandembedrijf levensvatbaar was.

Omdat de meeste poldermolens een eind in het land stonden was aansluiting op het stroomnet nauwelijks een optie, maar voor korenmolens was dit een ander verhaal, want die stonden meestal in de dorpen en steden. De commissie dacht dat het tandembedrijf zonder al te veel problemen op zo'n 200 korenmolens was in te voeren en dat er op den duur wel 500 molens voor in aanmerking zouden kunnen komen. De molen van de Onnerpolder (Groningen) was de tweede poldermolen die zou worden uitgerust met het tandembedrijf. Al in 1951 werd de derde pomp daar vervangen door een elektromotor, zodat er niet alleen elektrisch kon worden gemalen, maar er ook stroom kon worden opgewekt.

Stichting Electriciteitsopwekking door Windmolens

De Hollandsche Molen zag in deze nieuwe functie een gouden kans voor het molenbehoud, maar omdat de meeste bestuursleden niet heel veel technische kennis hadden, werd hiervoor in 1952 de "Stichting Electriciteitsopwekking door Windmolens" opgericht. Later kwam de toevoeging "en Waterradmolens" erbij. Drijvende kracht achter de stichting was jarenlang ir. F.D. Pigeaud. Het hoeft geen verbazing te wekken dat de eerste korenmolen die met het tandembedrijf zou worden uitgerust een eigen molen van de vereniging zou worden, namelijk korenmolen de Walvisch in Schiedam. In de Benthuiser Bovenmolen stond de motor gewoon op de begane grond, maar hier kwam het geheel in 1954 op een houten zolder te staan. Dit bracht onverwacht veel trilling en herrie met zich mee en ook nog andere kinderziekten. Molenaar Kluit van Driel, die de molen van de vereniging huurde, kon er niet mee uit de voeten, waarop er al snel een einde kwam aan het opwekken van stroom op deze molen.

De Hoop Wervershoof

De tweede korenmolen waar het tandembedrijf in werking kwam, was de molen van J.A. de Moel te Wervershoof, waar het op 16 september 1955 officieel in werking werd gesteld. Uit het debacle met de Walvisch had men lering getrokken, zodat de motor hier op een groot stalen frame werd opgesteld. De vrijloopkoppeling in de bonkelaar is hier nog steeds aan-

wezig. Als de vang erop wordt gelegd is het een vreemde gewaarwording om de maalsteen nog gewoon even door te zien draaien terwijl het bovenwiel al stil staat. Het gevolg van het tandembedrijf was dat de molen zeer regelmatig ging draaien. De maalstenen hielden het toerental dat door de motor werd gegeven, zodat ze slechts eenmalig ingesteld hoefden te worden. Bij veel wind dreef de molen zowel de stenen als de generator aan en als de wind afzwakte viel de stroomlevering stil en werd de windkracht alleen benut voor het aandrijven van de stenen. Bij verder afnemende wind nam de motor het over en draaide de molen in feite voor de prins en dat alles automatisch. Wel moest de molen handmatig op de wind worden gezet. Als het personeel naar huis ging stond de molen verder stil, wat de teruglevering van stroom aan het net beperkte.

De Zwaluw Hasselt

Op initiatief van ir. Baggerman, die bij het elektriciteitsbedrijf werkte, werd deze molen in 1955 ingericht om stroom op te wekken. Molenaar Van Mulligen gebruikte de molen verder niet, want hij maalde alles met een elektrische hamermolen die onder was opgesteld. De molen werd zelfkruierend gemaakt door een op de staart gemonteerde elektrische kruilier met rondgaande ketting. Op de kap was daartoe een windvaan gemonteerd die de kruimotor aanstuurde. De molen werd verder voorzien van automatische remkleppen. Deze inrichting strookte niet helemaal met de ideeën van De Hollandsche Molen, want hier was geen sprake van tandembedrijf. Het voordeel was wel dat de molen lang zonder toezicht kon doormalen, wat het aantal maaluren flink verhoogde.

Molen Aeolus te Adorp

Molenmaker Chr. Bremer uit Adorp heeft samen met de "Stichting Electriciteitsopwekking door Windmolens", in de periode 1956-1957 nog proeven gedaan met het elektrische zwichten en kruien van deze koren-molen. De daar opgedane kennis werd weer op andere molens toegepast.

De Kraai Westbroek

In de jaren 50 werd er op deze molen vooral op de motor gemalen. Eigenaar Schuurman deed in die jaren ook nau-

welijks iets aan onderhoud, waardoor de molen steeds verder achteruit ging. Na een zware storm werd er zoveel schade aangericht dat werd overwogen om de molen maar af te breken. De Hollandsche Molen pleitte ervoor om de molen met het opwekken van stroom een tweede leven te geven en weer te herstellen. Van diverse instanties kwam hiervoor subsidie los, en in 1957 kon de stormschade worden hersteld. In 1958 kwam de molen weer in bedrijf.

Bij veel wind nam de generator veel meer kracht af dan vroeger het geval was met de maalstenen, waardoor het gaande werk met allerlei ijzerwerk versterkt moest worden. Het kruien en zwichten werd hier in navolging van de ervaringen in Hasselt en Adorp ook geautomatiseerd. Van een tandembedrijf was ook hier nauwelijks sprake, omdat de meeste werktuigen op de molen al op stroom werkten. In zes jaar tijd werd er 88.400 kWh opgewekt, waarvan 26.919 kWh werden benut voor eigen gebruik en waarvan 61.481 kWh aan het net werden geleverd. Voor de geleverde energie kreeg men aanvankelijk maar 5 cent/kWh, terwijl er voor de afgenomen energie 12 cent/kWh moest worden betaald. Per jaar leverde de stroomleverantie zodoende maar 512 gulden op en de besparing op het eigen gebruik 538 gulden.

De stichting wist te bewerkstelligen dat de provincies Zuid- en Noord-Holland en Gelderland voor de opgewekte energie 2 cent/kWh subsidie gaven. De provincies Drenthe en Noord-Brabant gaven 1 cent/kWh, op voorwaarde dat ook de gemeente dat bedrag zou geven.

Water(rad)molens

Aangezien het vermogen dat een molen uit de wind kan halen evenredig is met de derde macht van de windsnelheid, maakt een kleine afname of toename van de wind al een groot verschil in het op te wekken vermogen. Om vooral de wat hogere windsnelheden te benutten moesten er op de windmolens vrij zware motoren (annex generatoren) worden geïnstalleerd. Bij die hoge windsnelheden kreeg het gaande werk het hard te verduren, waardoor het bijna altijd versterkt moest worden met allerlei

ijzerwerk. Op de door water aangedreven molens pakte het opwekken van stroom dan ook veel gunstiger uit. Het hier op te wekken vermogen was vrij constant, zodat met relatief lichte motoren kon worden volstaan en versterking van het gaande werk was dan ook nergens nodig. Daarnaast konden de watermolens dag en nacht doormalen en kon het toezicht worden beperkt door het af en toe smeren van de lagers en het schoonhouden van het krooshek. Vooral dit grote aantal maaluren gaf de watermolen een doorslaggevende voor-sprong. Een windmolen is veel meer afhankelijk van het weer en heeft dan ook permanent toezicht nodig. Buiten de normale werktijden konden ze dan ook niet in bedrijf zijn. Hiervoor zou volledige automatisering noodzakelijk zijn. De mogelijkheid daartoe deed zich onverwacht voor op Texel.

Molen De Traanroeier

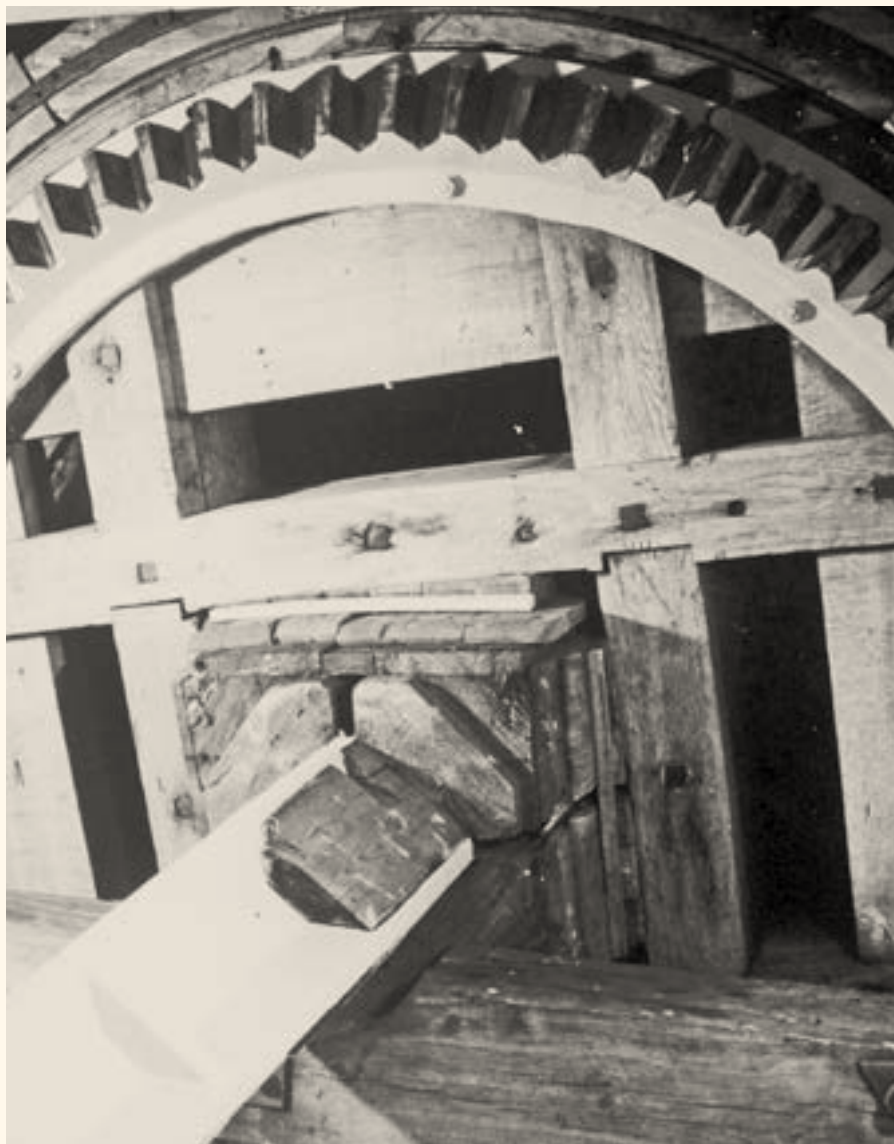
Op 17 februari 1902 vroeg de firma Dros & Co bij de gemeente Texel een vergunning aan om bij de haven van Oudeschild een korenmolen te mogen bouwen. Sinds 1896 woonde de Zaanse molenmaker Klaas Kuyper op Texel, en hij werd door deze firma gevraagd of hij voor een geschikte tweedehandsmolen kon zorgen. Kuyper kocht daarop de te koop staande molen De Traanroeier aan. Deze molen was oorspronkelijk in 1727 opgericht te Oostzaandam als pelmolen en heeft tot ongeveer 1900 als zodanig dienst gedaan. In 1901 werd de brandverzekering beëindigd en kwam de molen te koop. Kuyper bracht de molen over naar Oudeschild, waar het houten achtkant op een gemetselde onderbouw kwam te staan. De molen kreeg op de nieuwe plek geen rietbedekking meer, maar kap en romp werden nu voorzien van dakbeschot met daarop dakleer. Tegen de Tweede Wereldoorlog werd er op windkracht al niet veel meer gemalen, terwijl er aan onderhoud vanaf die tijd ook niet veel meer gedaan werd. Een aantal malen kwam de gedachte op om de molen te slopen. Om dit te voorkomen, kocht de gemeente Texel in 1944 de molen aan. De molen werd weer maalvaardig gemaakt en verhuurd aan molenaars. In 1946 werd het maalbedrijf definitief beëindigd en raakte de molen weer in de versukkeling.

In die tijd had Texel nog een eigen elektriciteitscentrale, die de toename van het gebruik van elektriciteit echter niet kon bijbenen. Bij brief van 9 december 1954 deed ir. Pigeaud aan directeur B. Kleinhuis van de T.E.M. (N.V. Texelsche Electriciteits Maatschappij) de suggestie om met De Traanroeier stroom op te wekken, zoals in Wervershoof en Westbroek. Dit idee viel op Texel in goede aarde en samen werd een plan bedacht om met de molen het maximale uit de wind te kunnen halen. De molen werd daartoe in 1960 door de gemeente gerestaureerd en tevens weer voorzien van riet, hoewel dat op Texel nooit aanwezig was geweest. Onder in de molen werd een generator opgesteld van maar liefst 50 kW. Omdat het houten gaande werk niet sterk genoeg werd geacht om de krachten die bij windstoten zouden optreden op te vangen, werd dit verwijderd. Alleen de bovenas en het bovenwiel bleven gespaard. Wel werd het bovenwiel voorzien van een gietstalen tandkrans. De stalen tanden daarvan dreven een stalen bonkelaar aan die was voorzien van uitneembare kunststof (celeron) tanden.

De staande spil van de molen was van rondstaal genomen, met aan de bovenzijde de genoemde bonkelaar en aan de onderzijde een gietijzeren snaarwiel, voorzien van twaalf groeven. Met twaalf V-snaren werd zo een tweede verticale spil aangedreven, eveneens voorzien van twee gietijzeren wielen. Het onderste wiel dreef met zeven V-snaren de generator aan.

De nieuwe roeden van Chris Bremer uit Adorp werden door dezelfde firma voorzien van zelfzwichting en fokken met remkleppen, alles geheel in metaal uitgevoerd. In tegenstelling tot de normale zelfzwichting zaten de tuimellatten en heklatten hier aan de voorzijde, waardoor de achterzijde bij dichtgetrokken kleppen helemaal vlak was en aansloot bij de roede. De roeden waren bovendien nog voorzien van stroomlijnneuzen. Om de kleppen te bedienen werd de bovenas in 1964 doorboord voor de zwichtstang.

De molen werd zelfkruierend gemaakt door het aanbrengen van een stalen tandkrans op het boventafelement, waar twee rondsels op werkten, aangedreven door een kleine elektro-

Bovenwiel van de Traanroeier, voorzien van een gietstalen tandkrans (collectie Vereniging De Hollandsche Molen).

Stalen bonkelaar met celeron tanden (collectie Vereniging De Hollandsche Molen).

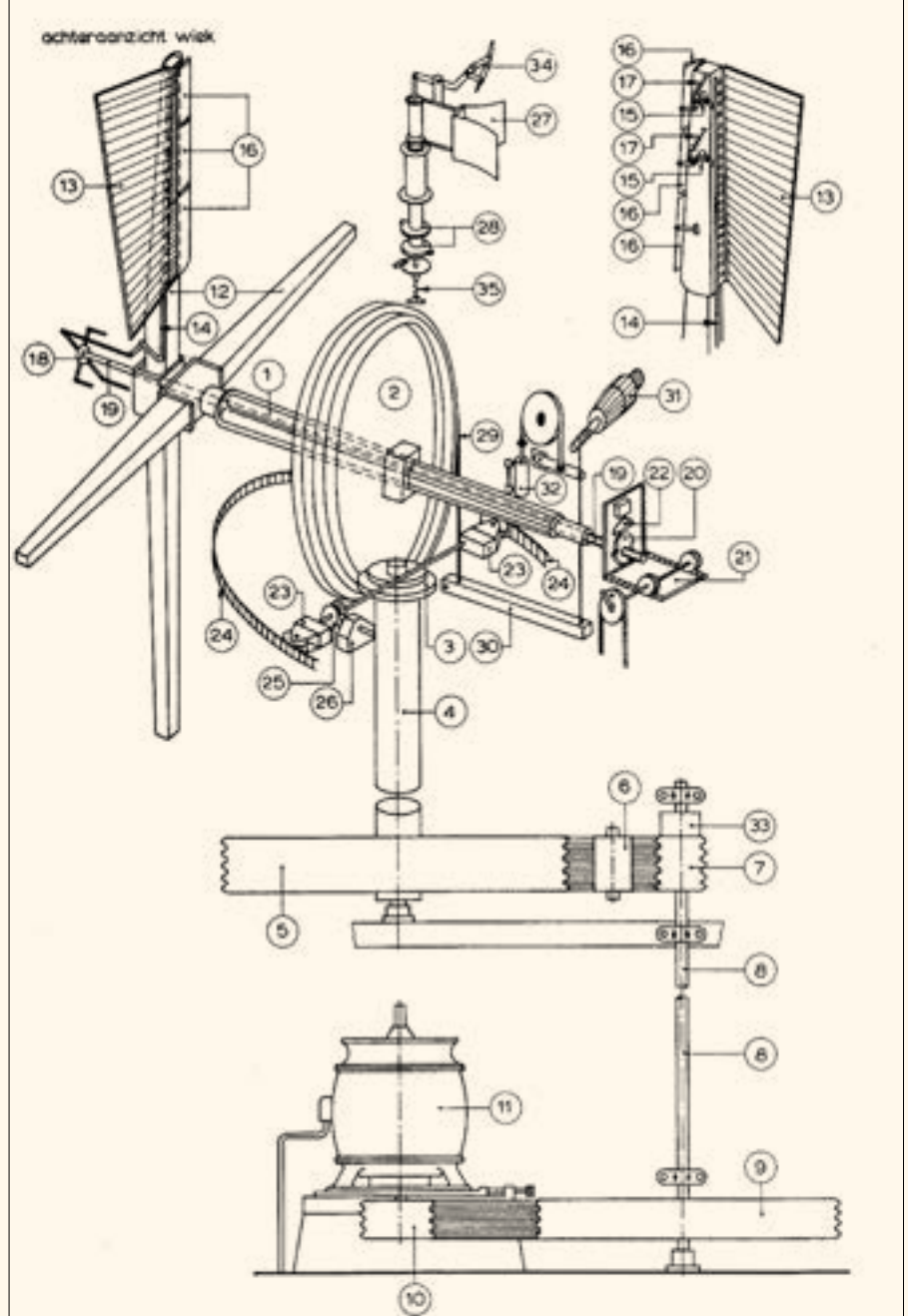
motor. Deze kruimotor werd aangestuurd door een op de kap geplaatste windvaan. Ook de vang en de zelfzwiching werden geautomatiseerd. Het geheel werd zo ingericht dat het vanaf de centrale was te bedienen. In 1964 kon de molen langdurig proefmalen.

Stroommalen

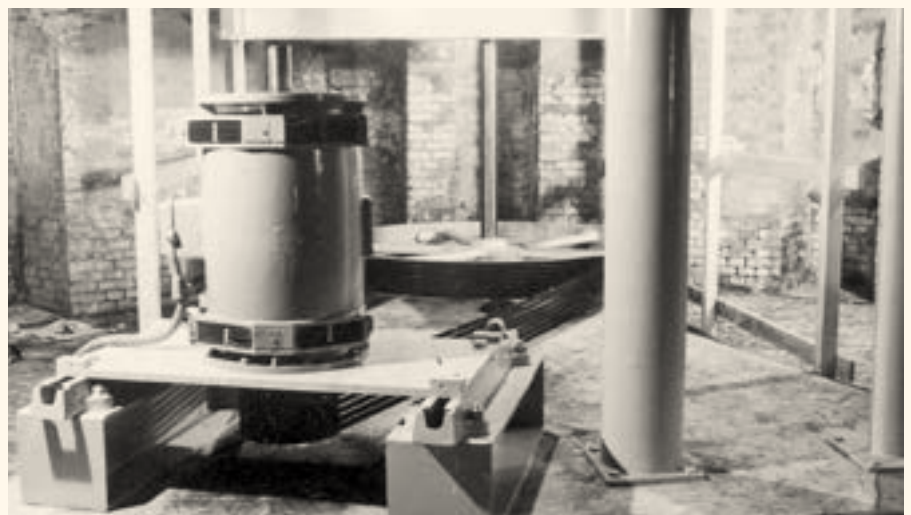
Wanneer de windsnelheid enige tijd boven de 5 m/s kwam werd de vang gelicht en de zelfzwiching dichtgetrokken. Tevens werd de generator op het net aangesloten. Zolang de molen langzamer liep dan 54 enden werkte de generator als een motor en om te voorkomen dat hij het wickenkruis ging aandrijven was de riemschijf op de generator voorzien van een vrijloopkoppeling. Hij stond dan "loos" te draaien. Boven de 55 enden ging de motor als generator werken en begon hij kracht af te nemen; bij toenemende windsnelheid zelfs zoveel dat de molen constant 56 enden bleef maken. De generator maakte daarbij 1.040 omwentelingen per minuut. Tot een windsnelheid van 12 m/s konden de kleppen van de zelfzwiching dicht blijven, daarboven gingen ze open. Boven de windvaan op de kap was nog een zogenaamde stormlepel gemonteerd. Boven de 15 m/s sloeg die lepel om en werd de molen stilgezet.

Het vele draaien van de molen had nog een onverwacht neveneffect, want het grotendeels metalen wickenkruis bleek de ontvangst van het televisiesignaal te verstoren bij een deel van de huizen te Oudeschild. In die tijd moest dat signaal nog met een dakantenne uit de lucht worden geplukt. Er waren nog maar twee netten en de uitzendingen begonnen pas om 20.00 uur en eindigden al om 23.00 uur. Omdat een eenvoudige remedie niet kon worden gevonden, werd maar besloten om de molen gedurende die tijd stil te zetten.

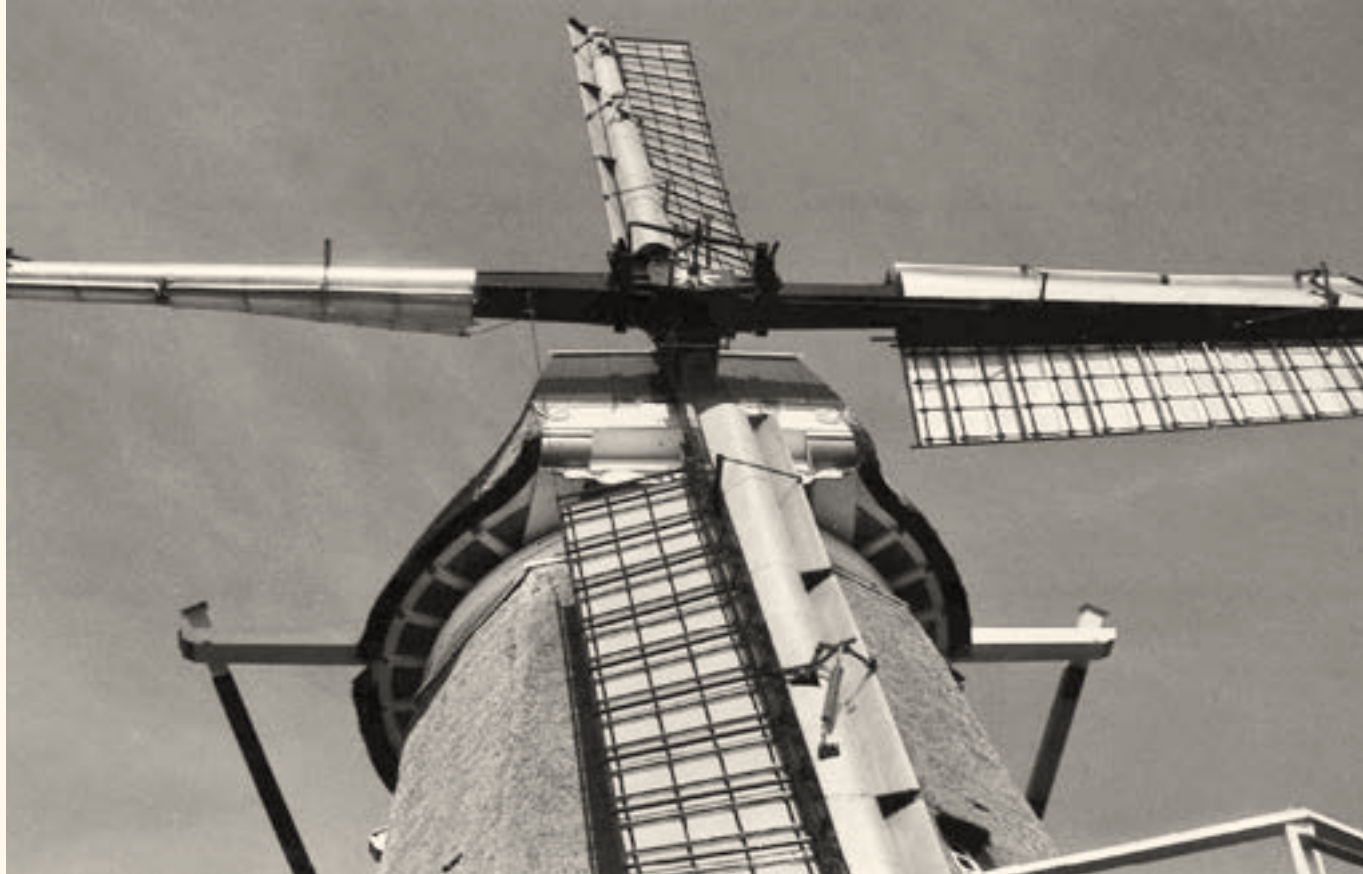
De molen heeft redelijk aan de verwachtingen voldaan. Bij een windsnelheid van 10 m/s ontwikkelde de generator een vermogen van ongeveer 30 kW en per jaar werd er ongeveer 50.000 kWh opgewekt. In verhouding tot de centrale op Texel was dit natuurlijk niet veel, want die wekte toen 240 maal zo veel op. Bij de korenmolens van Wervershoof en

Werking van molen de Traanroeier. De generator (11) werd door V-snaren aangedreven door de tussenspil (8), die weer door V-snaren vanaf de hoofdspil (4) werd aangedreven. De kap werd op de wind gehouden door een elektrische lier (26), die werd aangestuurd door de windvaan (27). Ook de vang kon door een elektrische lier (31) worden bediend en ook de zwichstang (19) kon elektrisch heen en weer worden bewogen (afbeelding uit: De Traanroeier - verzamelende uitgave van verschenen publicaties van de N.V. Texelsche Electriciteits Maatschappij, Den Burg, 6 april 1970).

De generator van de Traanroeier op de begane grond van de molen. Op de achtergrond de tussenspil die met een zelfde soort overbrenging vanaf de koningsspil werd aangedreven (collectie Vereniging De Hollandsche Molen).

Uniek wiekenkruis op de Traanroeier zonder houten onderdelen, vervaardigd door Chris Bremer uit Adorp (foto I.J. de Kramer, 15 september 1965).

Westbroek kon met de opgewekte elektriciteit nog een deel van het eigen gebruik worden gedekt, wat altijd meer opleverde dan het terugleveren van elektriciteit. Dat kon hier uiteraard niet het geval zijn, want de winst zat hier uitsluitend in de brandstof die de centrale bespaarde. Tegenover de bespaarde brandstof stonden de kosten voor onderhoud en toezicht, en hoewel alles onderhoudsarm was bedacht heeft de molen nooit winst kunnen maken.

Toen het elektriciteitsnet van Texel met het vasteland werd verbonden, kon de eigen centrale worden opgedoekt. Met de overname van de T.E.M. verdween ook snel de animo om de molen nog verder te benutten en rond 1995 werd de stekker er dan ook uitgetrokken. De veel malende molen viel daardoor stil. De molen werd overgenomen door een stichting, die de molen in 1999 weer liet inrichten als korenmolen en daarbij onderdeel liet uitmaken van het ernaast gelegen museum. Vanuit de toerist bekeken is een korenmolen veel interessanter dan een stroommolen, maar op grotere schaal bekeken moet toch de conclusie worden getrokken dat er van een unieke molen een dertien-in-een-dozijn-molen is gemaakt. Alle denkkracht, moeite en inspanningen van ir. Pigeaud en de zijnen werden

in één klap tenietgedaan. Daarbij is de molen tegenwoordig uitgerust met een wieksysteem dat niets te maken heeft met het systeem dat door Bremer speciaal voor deze molen werd ontworpen en gemaakt en dat er vroeger ook nooit op heeft gezeten.

Des te pijnlijker is het om te constateren dat er tegenwoordig op diverse molens weer systemen worden ingebouwd om stroom op te wekken. Om het gaande werk te ontzien, worden die zo afgesteld dat het op te wekken vermogen wordt begrensd tot ongeveer 12 kW. Op deze manier kan er echter maar een fractie worden opgewekt van wat er in Wervershoof, Westbroek en Oudeschild ooit mogelijk is geweest. Aangezien deze molens allemaal zijn stilgezet vanwege de geringe opbrengst, is het moeilijk te geloven dat het nu wel rendabel zou kunnen zijn. Daar komt bij dat men vroeger gewoon draaistroommotoren gebruikte als generator, die vooral uit ijzer en koper bestaan. De tegenwoordige generatoren bestaan uit materialen die steeds zeldzamer beginnen te worden en beter kunnen worden benut voor de meest efficiënte windturbines. Men denkt wellicht iets goeds te doen voor het milieu, maar het tegendeel is het geval. Nu zijn er ook molens die verder geen werk meer hebben en te begrijpen is dat men die

graag nog wat nuttigs wil laten doen, maar voor de samenleving als geheel pakken dergelijke investeringen nimmer positief uit.

Wat de molen op Texel betreft is het ook te begrijpen dat men daar liever meel produceert dan stroom. Het nuttige en het aangename waren hier echter wel te combineren geweest door weer als vanouds stroom op te wekken en met die stroom een elektrische maalstoel en een elektrisch luiwerk aan te drijven. Dat zou nog eens uniek zijn geweest. Nu de kleinschalige opwekking van stroom zover wordt gesubsidieerd dat er geen prijsverschil meer bestaat tussen afgenomen stroom en teruggeleverde stroom, had dit zeker positief uit kunnen pakken. Bij afwezigheid van molenaars zou de molen vanuit het naastgelegen museum eenvoudig in de gaten kunnen worden gehouden en wanneer de molenaars aanwezig zijn zou er meel kunnen worden geproduceerd, zelfs bij windstil weer.

Bronnen:

- Jaarboeken Vereniging De Hollandsche Molen.
- Tijdschrift De Molenaar, jaargangen 1923-1960.
- Tijdschrift De Ingenieur, jaargangen 1923-1960. ○

Het Ambachtelijk Korenmolenaars Gilde (AKG)

Het AKG is een vereniging van professioneel
werkende korenmolenaars

De leden:

- ontvangen extra scholing op het gebied van graan, meel en maaltechniek
- zijn bij toelating op hun vakbekwaamheid getoetst
- laten de bakkwaliteit en gezondheidsaspecten van hun meel periodiek keuren

Bezoek de AKG-molenaar en zijn winkel daarom voor:

- kwaliteitsmeel
- advies en goede raad
- heel veel andere gezonde en lekkere producten

Voor meer informatie zie:
www.molenaarsgilde.nl

MOLENSTEENMAKERIJ

**HANS
TITULAER**

voorheen
HEINRICH VAN HEES

Alle soorten molenstenen, scherpdienst, afstellen,
maaltechnisch advies.

Onderhoud aan oliestenen en pelstenen.
Restauratie van stenen en maalstoelen.
Kweernen, wrijfstenen, demo-steentjes.
Kneus- en scherphamers.

www.molenstenen.nl

Werkplaats: Eendenpoelseweg 6a, 6581 AB Malden, Nederland
Tel.: 0031 (0)24 696 36 54 / 0031 (0)6 53 66 76 86
E-mail: molensteenmakerij@planet.nl

wakker

zeilmakers sinds 1933

Gerennommeerd adres voor molenzeilen
Uitvoerbaar in copes, wk 77 en katoen
Div. mogelijkheden in kleur en touwwerk

Zeilmakerij D.Wakker b.v.

Scheldeweg 7

Ind. terrein 'Nieuwe Waterweg'

3144 ES Maassluis

• Tel. (010) 591 22 88

• Fax (010) 591 29 85

• Mail info@wakker.nl

• Site www.wakker.nl

VSE SCHILDERS

VASTGOED ONDERHOUD

VSE Schilders heeft een **gediplomeerd molenaar in huis**.
We spreken de taal van molenaar en molenmaker, weten hoe een
molen bouwkundig in elkaar zit en snappen waar we op moeten
letten bij het aanpakken van schilder- en onderhoudswerk.

- Heldere afspraken over bedrijfsvoering tijdens het onderhoud
- Kennis van werking en constructie van molens
- Goede samenwerking met molenaar, molenmaker en vrijwilligers
- Voor alle inspectie- en onderhoudsvragen

Vrijblijvende offerte nodig of eerst eens nader kennismaken?
0251-707318 of info@vseschilders.nl

De Trompet 1937, Heemskerck

Onzekere toekomst voor restant Reudinkmolen in Lochem

Erwin Esselink

In september 2017 ging de gemeente Lochem akkoord met de voorgenomen sloop van de laatste opstallen op het zogenaamde Reudinkterrein in Lochem, waar voorheen het veevoederbedrijf met die naam was gevestigd. Daaronder bevindt zich de stomp van molen De Hoop, beter bekend als de molen van Reudink. De sloop maakt de weg vrij voor de realisatie van de woonwijk Berkeloevers. Het doek lijkt hiermee gevallen voor de laatste molen van de stad Lochem, maar er gloort toch nog hoop voor 'De Hoop'.

Eerste molen

Lochem kent een zeer vroege windmolenvermelding, de oudste in de Achterhoek. In 1294 is er sprake van reparatie van de windmolen en de watermolen te Lochem. Lange tijd waren de standermolen op de Paasberg en de dubbele watermolen op het riviertje de Berkel de enige molens in de stad Lochem, die tevens het eigendom waren van de stad. Pas met het vervallen van de heerlijke rechten in de Franse tijd kwam er ruimte voor particulier initiatief. Zo verrees er in

1798 buiten de Molenpoort ten oosten van de stad nabij de brug over de Berkel een achtkante olie- en pelmolen. De molen beschikte over een dubbel oliewerk en twee gemetselde oliebakken. De twee pelstenen waren vervaardigd van Engelse zandsteen. De ligging aan de Berkel was welbewust gekozen. Deze rivier was een belangrijke transportroute van Zutphen tot in Duitsland. In een advertentie uit 1805, waarin de molen te koop wordt aangeboden, wordt dat ook expliciet vermeld: *zeer gemakkelijk met het ont-*

De waterkorenmolen op de Berkel in Lochem, voor het eerst vermeld in 1294, werd vanaf 1836 gepacht door Lambertus Reudink. De foto werd gemaakt in april 1894, kort voor de afbraak. De op de andere oever gelegen oliemolen was al in 1878 opgeruimd. Op de achtergrond draait De Hoop, die zoon Jan in 1851 kocht (fotoarchief Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, objectnummer 15.901).

vangen van zaad, als ook tot vervoering van hetzelfde naar het Munsterland, hetgeen met de schuiten die de Moolen dagelijks passeeren kan geschieden. Deze schuiten werden zompen genoemd. Op 8 mei 1806 droegen Hendrik Jan Raedt van Oldenbarneveldt (1758-1826) en zijn vrouw Elisabeth Anthonia Brass deze olie- en pelmolen, gelegen in 't Schependom, over aan Lodewijk Gustaaf Berends (1777-1854) en zijn vrouw Martina Christina de Leeuw van Coolwijk. Hendrik Jan Raedt van Oldenbarneveldt was officier van het scholtambt Lochem en zoon van de burgemeester. Lodewijk Gustaaf Berends was ook een voor-
aanstaand figuur. Hij was onder andere lid van de Provinciale Staten van Gelderland, griffier van het kantongerecht te Lochem en ook burgemeester van Lochem. Hij woonde op het landgoed Stijgoord, tegenover de molen aan de andere kant van de Berkel. In 1820 en 1821 probeerde Berends zijn olie- en pelmolen te verkopen, maar zonder resultaat. Op 4 oktober 1823 sloeg het noodlot toe. De molen werd door brand verwoest. De Arnheemsche Courant van 7 oktober 1823 meldde hierover het volgende:

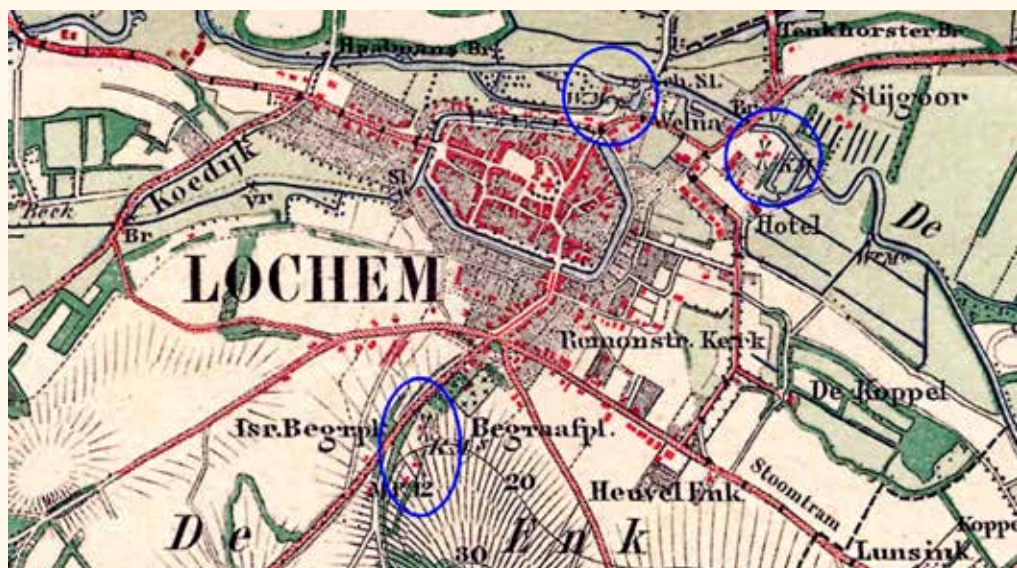
LOCHEM, den 5. October.

Alhier is, in den avond van den 4. October, door een fellen brand vernield, de olij-, pel-, koren- en windmolen van den heer L.G. Berends. Toen de brand ontdekt werd, stond het gebouw van boven tot op het muurwerk reeds in volle vlam, zoo dat er voor het blussen geene mogelijkheid overbleef, en is hetzelfde van binnen ook genoegzaam geheel verteerd; doch door de zeer spoedige en wel aangebragte hulp, is het, met den molen verbondene pakhuis, gelijk ook het woonhuis van den molenaar, schoon slechts weinig schreden van den molen verwijderd, en onder den wind staande, behouden gebleven.

Men weet de oorzaak van dezen brand niet. Het gebouw was in de Haagsche Maatschappij voor brandschade verzekerd. Voor het eerst werd als functie nu ook korenmolen vermeld. Blijkbaar is deze inrichting in de periode 1821-1823 aangebracht.

Nieuwe molen

De molen werd herbouwd, maar niet meteen. In april 1825 werd in een advertentie de verpachting voor de tijd van zes jaar van *eene geheel nieuw opgebouwde WIND-, OLIE-, PEL-,*

Lochem rond 1890. Rechtsboven stellingmolen De Hoop en links daarvan de watermolen op de Berkel. Onderaan de beide molens op de Paasberg (bron: Topotijdreis.nl).

KOORN- en RHUN-MOLEN, met Molenaarshuis, Stal, Oliebakken en Hofgrond aangekondigd met ingang van 1 augustus 1825. Blijkbaar was de herbouw in volle gang en verwachtte men dat de molen voor 1 augustus gereed zou zijn. Dat bleek toch niet haalbaar en de ingangsdatum werd later naar 1 september 1825 verschoven. In de administratie van de grondbelasting uit 1827 is een beschrijving van de molen bewaard gebleven:

Wind-koorn-pel-schors of run- en olie-molen

Eigenaar: L.G. Berends rentenier te Lochem

Pachter: David Kelderman molenaar Eene wel bebouwde achtkantige molen van onderen tot de omloop in steen en

boven dezelve in hout. Deze molen heeft de inrichting voor het slaan van olie bestaande in twee oliebanken twee persen en zes stampers met twee breekstenen. De tweede verdieping is de run- of schorsmolen en de derde verdieping de koorn- of pelmolen beide met een paar breekstenen. Bij gewone wind kunnen twee dezer inrichting tegelijk malen doch nimmer de vier tesamen. Hij is gunstig gelegen en wordt onderhands verhuurd.

Ten opzichte van de verbrande molen is er weer een functie toegevoegd, die van run- of schorsmolen, en dat had te maken met de opkomst van de leerlooierijen in Lochem in de loop van de 19^e eeuw. Als pachter treffen we David Kelderman (1791-1872)

De Hoop met molenaarshuis omstreeks 1900, gezien vanaf de Hoevenbrug. De molen heeft nog een geheel houten gevucht, uitgevoerd met borstroeden (prentbriefkaart collectie Erwin Esselink).

aan. Kelderman was een bekend molenaarsgeslacht, vooral actief in het oosten van het land, maar ook elders. Zo liet een kleinzoon van David, Cornelis Hermanus Kelderman, in 1899 korenmolen De Hoop in Bunschoten bouwen. David Kelderman was bij zijn huwelijk in 1818 molenaar op De Stadsmolen van Zutphen. In 1837, na twee pachttermijnen van zes jaar, werd Kelderman in Lochem opgevolgd door David Antoni Heusinkveld (1804-1867). In 1838 en 1844 ondernam Berends opnieuw een poging om de molen te verkopen. Naast de vier functies die de molen al had, werd deze ook aanprezen als *zeer geschikt om mede tot zaagmolen te worden ingericht*. Uiteindelijk werd op 18 februari 1851 het molencomplex verkocht aan Jan Reudink.

Reudink was een oud Twents molenaarsgeslacht. Al voor 1712 waren de broers Jan en Albert Rödink samen pachter van één van de stadsmolens van Enschede. Jans zoon Gerrit was ook korenmolenaar in Enschede, evenals Gerrits zoon Jurriaan (1746-1795). Twee zonen van Jurriaan werden ook molenaar. Dat waren Laurens (1784-1849) en Lambertus (1786-1855). Laurens en Lambertus waren onder andere pachter van De

Doordat andere oliën en brandstoffen hun intrede deden aan het eind van het negentiende eeuw, daalde de olieprijs drastisch. Het slaan van olie was niet meer lonend, vandaar dat Reudink het oliewerk te koop aanbood. Bovendien kwam de vrijgekomen ruimte goed van pas. Deze advertentie stond in het weekblad De Molenaar van 18 mei 1898.

Oude Molen te Hengelo en De Dijkersmolen te Borne. Verder waren ze in 1820 oprichters van de later als Reudinkmolen bekend staande standerdmolen in toen nog Lonnerker, sinds een grenscorrectie in 1884 Enschede. Deze molen werd in 1897 afgebroken. De straat die er langs liep kreeg de naam Reudinkstraat.

Naar Lochem

Lambertus Reudink trouwde in 1813 met Hendrika Hartgerink. De vader van Hendrika, Antonij Hartgerink, was molenaar te Lochem. In hetzelfde jaar deed Lambertus Reudink al een poging om de waterkorenmolen te

Lochem te pachten, maar hij werd het niet. Toen Jan van Dam in 1836 vertrok als molenaar van De Stadswatermolen naar zijn nieuwgebouwde korenmolen De Hoop te Markelo, werd Lambertus Reudink de nieuwe pachter. Hij betrok met zijn gezin de woning waar Jan van Dam tot dan gewoond had.

Jan Reudink, zoon van Lambertus en geboren in Borne in 1815, trouwde op 14 juli 1843 met Anneken Nossent. Vader Lambertus Reudink vertrok dezelfde maand met vrouw en kinderen naar Goor. Jan werd pachter van de waterkorenmolen en in 1851 ook van de op de andere oever gelegen olie- en pelmolen. In hetzelfde jaar werd hij eigenaar van de windmolen aan de Berkel, zoals hierboven al vermeld. De initialen van Jan en zijn vrouw JR AN waren aangebracht op de binnenmuur van deze molen. In 1847 werd zoon Lambartus geboren, die later vader Jan als molenaar zou opvolgen. Anneken Nossent overleed in 1856, waarna Jan Reudink in 1858 hertrouwde met Gerharda van de Riet. Met haar kreeg Jan in 1860 een zoon Albert, die ook molenaar zou worden.

Lambartus Reudink trouwde in 1873 met Heintje Bannink. Traditiegetrouw werd de eerste zoon, geboren in 1877, weer Jan genoemd. In 1879

De Hoop malend op het oosten, gezien vanaf de Berkel met het molenaarshuis en de Hoevenbrug op de achtergrond in 1900 (foto collectie Vereniging De Hollandsche Molen).

De Hoop malend op het westen omstreeks 1900 en gezien vanaf de Stationsweg, later omgedoopt tot Graaf Ottoweg. De stelling lag ongeveer een meter lager dan de stellingzolder en was via een trapje bereikbaar (prentbriefkaart collectie Vereniging De Hollandsche Molen).

werd Johannes Lambertus geboren, roepnaam Bets. Jan en Bets kwamen bij hun vader in het bedrijf werken.

Zaanse kenmerken

Van de windmolen zijn relatief veel afbeeldingen bekend. Hierdoor weten we dat de naam van de molen De Hoop op de korte spruit was aangebracht, alsmede het jaartal 1825 of 1835, doch dat is niet goed te zien

op de afbeeldingen. 1825 is het jaar waarin de herbouw gereed kwam, en 1835 wordt beschouwd als het jaar waarin het molenaarsbedrijf Reudink in Lochem gestart werd.

Wanneer de molen wat beter beschouwd wordt, dan vallen een aantal Zaanse kenmerken op: de vorm van baard en achterkeuvelens, de teerleur bovenin het achtkant en de aanwezigheid van een middelbalk, al was dat

laatste niet uitsluitend voorbehouden aan Zaanse molens. Aan de stand van de vangstok is te zien, dat de vangbalk bij gelichte vang niet in een haak hangt, maar aan een duim is opgehangen. In de Zaanstreek was dit gemeengoed, in de Achterhoek ongebruikelijk omdat daar veelal de vangtrommel werd toegepast. Die kon niet gebruikt worden in combinatie met de ophanging aan een duim.

Wat verder opvalt, is dat de stelling een stuk lager lag dan de stellingzolder, naar schatting ongeveer een meter. Om dat verschil te overbruggen waren er bij de deuren trapjes aangebracht. Dit zagen we vaker bij verplaatste Zaanse molens en het zorgde ervoor dat de molen na verplaatsing een grotere vlucht kon krijgen. Dit kwam bijvoorbeeld ook voor bij de molen De Twee Gebroeders in Barneveld en de korenmolen van Stampergat. Van De Hoop is bekend, dat de vlucht 24 meter was. Als de molen van de Zaan kwam, en dat is hierboven aannemelijk gemaakt, was de vlucht daar circa 22 meter en dat past heel goed bij een Zaanse molen. Welke molen naar Lochem verplaatst werd, kon niet achterhaald worden. Ook is niet duidelijk of de stenen onderbouw na de brand van 1823 hergebruikt is of dat deze opnieuw werd opgetrokken.

Met de tijd mee

De Reudinks waren vooruitstrevende molenaars. Al in 1878 vroeg Jan Reudink als een van de eersten in de Achterhoek vergunning voor de plaatsing van een stoommachine als hulpkracht. De gemeente verleende op 25 november van dat jaar vergunning voor de plaatsing van een stoomwerktuig. In 1898 werd het oliewerk te koop aangeboden en in dezelfde tijd werden kunststenen aangeschaft, fabricaat Jozef Trapp uit Pilsen, een noviteit in die tijd. Deze werden aangedreven door een gasmotor van 16 PK, waarvoor op 7 november 1898 vergunning werd verleend. Deze gasmotor verving de 20 jaar oude stoommachine en liep op stadsgas, geleverd door de Lochemse gasfabriek. In het vakblad De Molenaar schreef Reudink tevreden te zijn over de stenen. Scherpen kostte niet meer dan twee uur en hoefde haast niet te gebeuren. Aan het begin van de twintigste eeuw werden er in het vakblad De Mole-

In of kort voor 1905 kreeg De Hoop een nieuw gevluht met zelfzwiching. De houten as werd hiervoor doorboord. Achter de molen bevond zich zwem- en badinrichting De Berkel. In de crisistijd werd het nieuwe natuurbad Stijgoord aangelegd aan de overzijde van de Berkel, dat bestaan heeft van 1935 tot 1993 (prentbriefkaart collectie Vereniging De Hollandsche Molen).

Al in 1912 willen de gebroeders Reudink van hun windmolen af. De molen heeft op dat moment pas een jaar of zeven met de zelfzwichting gedraaid. De aanschaf van een zwaardere zuiggasmotor maakt de windmolen overbodig. Deze advertentie werd in *De Molenaar* van 23 oktober 1912 geplaatst.

naar ervaringen uitgewisseld over de toepassing van zelfzwichting. Veel molenaars buiten de noordelijke provincies, waar zelfzwichting al veelvuldig was toegepast, besloten tot de aanschaf ervan. Zo ook Reudink in Lochem. In of kort voor 1905 werden de houten roeden vervangen door twee nieuwe stalen roeden van Belgisch fabricaat. Beide werden voorzien van zelfzwichting. De houten as, die blijkbaar nog in een goede staat verkeerde, werd hiertoe doorboord. Toch is de molen hierna maar rela-

tief kort in gebruik gebleven. Al in 1912 werd de complete molen ter verplaatsing aangeboden. Dat had blijkbaar geen resultaat. In 1915 werd door de gebroeders Reudink een molenaarsknecht gevraagd op de zuiggasmaalderij. Het kunnen omgaan met een windmolen werd niet meer vereist. Blijkbaar werd de windmolen niet of nauwelijks nog gebruikt. De zuiggasmotor had een vermogen van 30 PK. In *De Molenaar* van 12 april 1916 werden gevluht, as, staart en gangwerk te koop aangeboden. Twee weken later werden opnieuw allerlei onderdelen te koop aangeboden, maar de as en roeden werden niet meer vermeld. Deze waren namelijk ondertussen verkocht aan molenaar Maatman in Hupsel bij Eibergen. Op 29 maart 1916 had zijn korenmolen as en roeden verspeeld. In Hupsel werd de zelfzwichting op één roede gehandhaafd.

Schaalvergroting

Sinds 1916 stond de molen van Reudink er dus onttakeld bij. Geleidelijk schakelde men geheel over op de productie van mengvoeders, van loongemaal naar handsgemaal. Vanaf 1929

Molens in de gemeente Lochem

Met de onttakeling in 1916 van molen *De Hoop* verloor Lochem zijn laatste complete molen na meer dan zeven eeuwen. De beide molens op de Paasberg, een standerdmolen en een stenen grondzeiler, waren kort daarvoor al afgebroken. Door het samenvoegen van de gemeente Laren met de gemeente Lochem op 1 augustus 1971 kreeg Lochem toch weer een complete molen op zijn grondgebied: *De Zwiapse Molen* te Zwiapse.

werd er elektrisch gemalen. In 1934 stapte Bets Reudink uit het bedrijf. Broer Jan zette het bedrijf voort met zijn zoon Lambertus (Bertus, geboren in 1908) onder de naam Fa. J. Reudink en Zoon. In 1938 vond er een belangrijke uitbreiding plaats. De tegen de molen aangebouwde machinekamer werd vervangen door een groot pakhuis, waarin ook een kantoortje werd ondergebracht. De Lochemse architect B.J. Beeftink ontwierp het pakhuis, waarvoor Jan Reudink de eerste steen legde met als opschrift JR 1938. Het nog aanwezige rietgedekte houten achtkant werd afgebroken en de resterende stenen onderbouw werd

Collage van Zaanse kenmerken: achterkeuvelens en teerdeur, vorm van de baard, middelbalk en stand van de vangstok: deze wijst naar links onder, wat betekent dat de vangbalk naar rechtsboven bewogen is om met een kram opgehangen te worden aan een ijzeren klamp of duim (foto's uit de collecties van Vereniging De Hollandsche Molen en Erwin Esselink).

Vanaf 1916 stond de molen als romp zonder kap en werd er dus alleen nog motorisch gemalen. In 1938 werd er een groot pakhuis tegen de molen gebouwd en het houten achtkant vervangen door een opbouw van steen, waarin silo's waren ondergebracht (foto collectie Vereniging De Hollandsche Molen).

Het voormalige veevoerbedrijf van Reudink. Vanaf de weg is de molenstomp niet te zien. Dat kan verklaren waarom dit vrij onbekende molenrestant in beide edities van het Gelders Molenboek ontbreekt in de lijst met molenrestanten (foto Erwin Esselink, 12 mei 2013).

Het Reudinkterrein gezien vanaf de overzijde van de Berkel. Al in 2000 werd alle bebouwing op het terrein afgebroken, met uitzondering van de molenstomp en het aangebouwde pakhuis (foto Erwin Esselink, 16 juni 2019).

Villa Stijgoord, waar Lodewijk Gustaaf Berends woonde. Hij was moleneigenaar van 1806 tot 1851 en had vanuit zijn woning uitzicht op zijn bezit (foto Erwin Esselink, 16 juni 2019).

ruim negen meter hoger opgemetseld en van een puntdak voorzien. In deze opbouw werden veertien silo's ondergebracht. Achter in de molenstomp lagen twee koppels stenen op een halfzolder, die met verticaal opgestelde elektromotoren werden aangedreven. Het maalgoed bevond zich in de silo's boven de stenen. In 1941 werd het bedrijf nog uitgebreid met een kunstmestloods.

In 1959 overleed Jan Reudink op 82-jarige leeftijd. Een jaar later werd het 125-jarig bestaan van het bedrijf gevierd. Inmiddels had de hamermolen zijn intrede gedaan, maar er werd ook nog met molenstenen gemalen. Bertus Reudink werd later opgevolgd door zijn zoons Jan en Henk.

Als een van de eersten startten zij in de jaren 70 van de vorige eeuw op kleine schaal met de productie van biologisch voer. De markt groeide gestaag en vanaf 1992 legde men zich volledig toe op biologische mengvoeders. De omzet uit het reguliere veevoer werd verkocht aan het mengvoederconcern UTD. Het was ook de tijd van de fusies in de mengvoederwereld, die nog steeds voortduurt. In 1997 werd ook de biologische tak van Reudink verkocht aan UTD. In 1998 werd UTD ingelijfd bij het Nutreco-concern en fuseerde met dochterbedrijf UTD tot Hendrix UTD. Omdat het bedrijf in Lochem te klein werd en met het oog op export naar België en Duitsland, verhuisde het bedrijf naar Vierlingsbeek. Het bedrijf in Lochem kwam leeg te staan. In 2012 werden de voeractiviteiten van Nutreco

overgenomen door ForFarmers, een internationaal opererende voeronderneming met hoofdkantoor in Lochem. Vanaf 2013 werd de productie van biologisch voer geconcentreerd in Lochem in de voormalige vestiging van Hendrix UTD aan het Twentekanaal onder de naam Reudink B.V. Daarmee is het bedrijf weer teruggekeerd naar de plaats waar het ooit begon.

Onzekere toekomst

In 2000 waren er concrete plannen om het Reudinkterrein herin te richten tot kantoor- en businesslocatie. De molenstomp en aangebouwde loods zouden verbouwd worden tot kantoor. De overige bebouwing op het terrein werd gesloopt. Deze plan-

De fabriek voor biologische veevoeders, sinds 2013 weer gevestigd in Lochem onder de naam Reudink. Leuk detail: Reudink en molenmakerij Groot Wesseldijk zijn tegenwoordig burens. Grondlegger voor deze molenmakerij was Gerrit ten Have, die zich in 1914 in Vorden vestigde als molenmaker. Volgens Jan Reudink heeft Ten Have nog gewerkt aan de oude maalderij, mogelijk ook nog aan de molen (foto Erwin Esselink, 18 september 2019).

nen werden echter niet uitgevoerd.

Voor de realisatie van een nieuw plan, de woonwijk Berkeloevers, meldde de eigenaar op 5 juli 2017 de voorgenomen sloop van alle op het perceel aanwezige bebouwing. Deze sloopmelding is op 14 september 2017 door de gemeente geaccepteerd en daarmee leek het doek gevallen voor het molenrestant.

In 2018 kwam Erfgoedvereniging Heemschut hiertegen in het geweer en vroeg de gemeente Lochem het molenrestant aan te wijzen als gemeentelijk monument. Heemschut beargumenteerde dat de roodbruine silo met het achtkantige pannendak met de omliggende monumentale panden uit 1820 zeer beeldbepalend zijn voor de omgeving en met name in relatie tot de historisch-ruimtelijke context. Het Lochemse college van B&W legde dit verzoek naast zich neer. Toch volgde er nog een gesprek tussen de gemeentelijke monumentencoach en de ontwikkelaar van het woningbouwplan. De eigenaren van het terrein stonden op zich niet onwelwillend tegenover behoud, mits het zowel bouwtechnisch als economisch uitvoerbaar zou zijn. Het resultaat is nu, dat in het ontwerpbestemmingsplan van mei 2019 toch een plek voor het molenrestant is ingeruimd. Vanwege het cultuurhistorische karakter van de molen wordt de onderzijde van de huidige toren (het restant van molen De Hoop/molen Reudink), tot een hoogte van ca. 12 meter boven het maaiveld, geïntegreerd in het plan. Uitgangspunt is om dit deel van het gebouw te behouden. ○

Moesten molens altijd malen? Tien jaar na "Bazelmans"

deel 2

Willem Roose

In de vorige editie van *De nieuwe Molenwereld* stonden we uitgebreid stil bij de bekende 'discussie Bazelmans': wat bewoog de auteur tot het schrijven van zijn essay, wat hield dit nu eigenlijk concreet in, en wat waren de reacties destijds uit het molenveld? In dit tweede deel staan we stil bij de impact van het essay ruim tien jaar na dato. Een panel van tien nauw betrokkenen uit diverse gelederen van de molenwereld legden wij acht vragen voor. Zoals het een goede discussie betaamt, blijken hun antwoorden en visies niet eensluidend. Die antwoorden en visies, alsmede aanverwante suggesties en meningen, vormen de kern van dit tweede deel. Uiteraard gingen we ook langs bij Jos Bazelmans zelf om terug te blikken op zijn essay dat zoveel reuring veroorzaakte (zie kadertekst).

Het panel

Eerst volgt een korte voorstellingsronde van de door ons benaderde respondenten:

- Max Beijck, sinds 2007 molenmaker en vanaf 2013 directeur bij Beijck B.V. in Afferden;
- Leo Endedijk, hoofd Belangenbehartiging van vereniging De Nederlandsche Molen en tot voor enige jaren directeur van deze vereniging;
- Jos Geverink, bedrijfsleider bij molenmaker Groot Wesseldijk B.V. in Lochem;
- Paul Groen, erfgoedadviseur bij Erfgoed Advies Groen B.V. in Montfoort, met als specialisatie molens;
- Arie Hoek, molenaar op molen nr. 5 van de Nederwaard in Kinderdijk, kritisch volger van de ontwikkelingen op molen(restauratie)gebied en lid van de gemeentelijke monumentencommissie Molenwaard;
- Erik Kopp, voorzitter van het Gilde van Vrijwillige Molenaars;
- Gijs van Reeuwijk, erfgoedadviseur

- bij Van Reeuwijk bouwmeester in Arum en gespecialiseerd in molens;
- Frank Terpstra, vrijwillig molenaar en auteur van diverse artikelen over molenrestauraties;
- Gerard Troost, specialist molens en waterbouwkundige werken bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE);
- Yolt IJzerman, voormalig voorzitter van The International Molinological Society (TIMS), vrijwillig molenaar en auteur van diverse molenpublicaties.

Om een breder perspectief te creëren wordt in dit artikel niet het bekende essay van Jos Bazelmans als basis gehanteerd, maar het veel uitvoeriger rapport *Een toekomst voor molens* dat de RCE in 2011 publiceerde. Hierin is overduidelijk de visie van Jos Bazelmans te herkennen. Zoals hiervoor aangegeven legden we aan onze respondenten een achttal vragen voor. Hierna houden we deze vragenlijst aan.

Vraag 1: In 2011 verscheen het rapport *Een toekomst voor molens*. Hoe kijkt u of uw organisatie tegen de inhoud van dit rapport aan?

IJzerman spreekt over een *omkeer in het denken* en refereert aan een eigen publicatie 'Molenherstel of monumentenzorg?' die hij in *Molenwereld* (1998, nr. 5) publiceerde. *De tijd was er helaas toen nog niet rijp voor*, concludeert IJzerman, wat in zekere mate voor Hoek geldt: *Misschien dat we nu kunnen stellen dat de RCE twintig jaar eerder haar toekomstvisie had moeten herzien*. Wellicht had de rijksdienst haar hand ook wel in eigen boezem kunnen steken. Een mea culpa van de rijksdienst voor het jarenlang propageren van vernieuwingen omdat 'molens nu eenmaal moeten malen' (zie vorige aflevering) was zeker op

zijn plaats geweest. Jos Bazelmans erkent dit overigens (zie tekstkader). Hoek nuanceert ook: *Molens waren na de tweede wereldoorlog vaak helemaal 'opgemalen', hun economische rol was uitgespeeld en er was niet of nauwelijks geld. Vele molens waren er zo slecht aan toe dat men in een groot aantal gevallen niets anders kon dan domweg ingrijpend restaureren*.

Beijck, Terpstra en Kopp zijn over het algemeen positief over het rapport, wat uiteraard ook voor Troost geldt: *Nog altijd zijn we niet afgeweken van deze lijn en is het, mede door jurisprudentie, inmiddels aan te merken als het vigerende molenbeleid*.

Endedijk is in beginsel ook positief, maar plaatst wel een paar kanttekeningen. Hij waarschuwt enerzijds voor een té dogmatische aanpak en wijst anderzijds op *molens waar vóór Bazelmans al stappen waren gezet, die mogelijk nu strijdig zijn met het nieuwe beleid*. (zie kadertekst over 'Twisten en twijfelgevallen').

Groen stelt dat het adagium "molens moeten malen" te ver was doorgevoerd en het rapport een (logische) tegenreactie was. Verder stelt hij dat er bij andere monumenten ook veel 'gehobbyd' en 'teruggerestaureerd' is, maar dat men hier 'eerder wakker' is geworden; het is nuttig om ook naar die ontwikkeling te kijken. Zijn collega Van Reeuwijk is het hier duidelijk niet mee eens en stelt dat het rapport een veel te theoretische kijk biedt vol rigide behoudsgedachten die ver af staan van het functioneren van molens als machines. *Bij molens is het herstel en behoud veelal maatwerk en dat laat zich niet altijd in vage regels vangen*.

Vraag 2: Hoe kijkt u tegen de stellingen in dit rapport aan? (zie De nieuwe

Molenwereld, juni 2019, blz. 67).

Endedijk gaat onder enig voorbehoud wel akkoord met deze stellingen, maar plaatst ook hier enige kanttekeningen. Het is prima dat bouwhistorisch onderzoek een prominente plaats krijgt bij restauraties, maar sla er niet in door: bij alleen het vernieuwen van een rietdek is dat echt niet noodzakelijk. Bij her- en nevenbestemmingen verdient de oorspronkelijke bestemming absoluut de voorkeur en in vele gevallen is dit ook de enige mogelijkheid (zie ook vraag 7). Volgens Beijck zouden verplaatsingen en verhogingen in uitzonderlijke gevallen toelaatbaar moeten zijn; rijkssubsidies zijn hiervoor niet per se noodzakelijk. Over reconstructies en completering merkt hij op: *Een ruïne kan ook mooi zijn, mits deze dan ook op een goede manier bereikbaar is of tentoon wordt*

gesteld aan het publiek. Afhankelijk van de conditie is in sommige gevallen een reconstructie een betere oplossing. In beide casussen pleit Beijck voor *maatwerk*.

Groen kan zich vinden in de stellingen en gaat nader in op hoe hij tot bepaalde inzichten is gekomen: *Vóór het rapport werkten wij al zo.* Als jongen in de jaren tachtig van de 20^e eeuw ging hij regelmatig langs bij beroepsmolenaars in het zuiden des lands, zoals Kees (Budel), Nijs (Weert) en Verbruggen (Oirschot). Het viel hem op dat op veel molens *veel aan elkaar was geprutst*, eigenlijk al vaak vanaf de bouw. Met weinig geld zijn deze molens authentiek gebleven. Er moet niet ingegrepen worden als het niet hoeft; een zes is ook voldoende. *Het belangrijkste was wat er uit de meelpijp kwam.* Als inspiratiebronnen voor het conserverend restaureren noemt hij

ook molenbouwhistoricus Nico Jurgens en molenmaker Harrie Beijck waar hij enige tijd werkzaam was, en die de vader is van Max Beijck, panellid in deze discussie.

Ook Hoek houdt een pleidooi voor terughoudend restaureren en wijst op het belang van bouwhistorisch onderzoek. Bij dat laatste plaatst hij tevens een kanttekening en wel over het niveau van sommige betrokkenen: *Iedere moleneigenaar kan een willekeurige 'molendeskundige' in huis halen en laten knoeien.* Bij de stelling over het niet reconstrueren van molens spreekt Hoek over een *weerbarstige materie*. Het lijkt toch wel erg veel op het meten met twee maten: *Zo wordt onder luid gejuich de vierde molen van de Overwaard in Kinderdijk ingericht als contramolens, een functie die maar nauwelijks 50 jaar bestaan heeft in een*

▲ De afbraak van de Oude Molen van de polder Nieuw-Lekkerland in 1957 (foto collectie Arie Hoek).

▲▲ "Een ruïne kan ook mooi zijn" en daar hebben we er niet veel van in Nederland, zowel op molengebied als daarbuiten. De romp van een torenmolen in het Noord-Limburgse Well. Zelfs zonder het nieuwe molenbeleid van de RCE zit waarschijnlijk niemand hier op een completering te wachten... (foto Erwin Esselink, 1999).

geschiedenis van 280 jaar. Enkele honderden meters verderop wordt geheel anders geredeneerd: Diezelfde RCE schiet vervolgens met grof geschut de reconstructie van De oude Molen van de polder Nieuw-Lekkerland af. Het gaat hier om de enige verdwenen molen van het wereldberoemde Kinderdijk-complex waar bovendien de fundamentsresten en de oorspronkelijke bemalingsstructuur zichtbaar zijn. Hoek spreekt liever over 'een gedeeltelijke reconstructie'; daar zou coulanter mee omgegaan mogen worden.

Vraag 3: Ziet u de laatste jaren veranderingen in de restauratiepraktijk die het gevolg zouden kunnen zijn van dit rapport?

A) Ten goede (bijvoorbeeld meer behoud van oud materiaal en minder vernieuwing).

B) Ten kwade (bijvoorbeeld het tot stilstand komen van molens omdat ze niet verhoogd of verplaatst mochten worden en/of het niet doorgaan van completering van rompen).

Veranderingen ten goede voeren hier de boventoon. Voor Beijck zijn er eigenlijk geen grote veranderingen: zijn bedrijf past het conserverend restaureren al langere tijd toe, evenals een klein aantal andere molenmakers. Verder noemt (en roemt) hij de toepassing van modernere restauratiemethoden en kundige adviseurs die goede bestekken kunnen schrijven. Dat laatste slaat wellicht ook op Groen die vele veranderingen ten goede constateert, maar toch ook een paar kanttekeningen maakt. De rompen van Heemstede (complete romp onderdeel uitmakend van een maalderij) en Beers (complete romp met kap en bovenas) werden

recent uitgesloopt en herbestemd, respectievelijk als atelier en woning. Dit zijn typische voorbeelden van het nieuwe molenbeleid. Groen zegt dat zeker niet alle rompen moeten worden gecompleteerd, maar in deze gevallen was dit toch wel wenselijk geweest: de economische waarde van zo'n molen is dan nul, hij wordt aantrekkelijk voor (groepen) molenaars (en publiek) en het is een goede garantie voor behoud.

Ijzerman is zeer positief over zaken als de toenemende aandacht voor bouwhistorisch onderzoek, behoud van historische bouwmassa, kleurstelling en hulpmachinerieën. En De Otter in Amsterdam: waar jarenlang werd geroepen dat die molen definitief tot stilstand zou komen en in geval zou raken, blijkt deze – zij het niet optimaal – toch nog best te kunnen

▲ De molenromp in Beers is recent verbouwd tot woning conform het nieuwe molenbeleid van de RCE, al hadden velen – zelfs de voorstanders van dit beleid – liever een gecompleteerde en maalvaardige molen gezien (foto Erwin Esselink, 2018).

▲▲ Zaagmolen De Otter in Amsterdam afgelopen zomer tijdens een kleine herstel- en schilderbeurt uitgevoerd door de molenaars. In tegenstelling tot eerdere berichten bleek verplaatsing niet noodzakelijk om deze oudste zaagmolen van Nederland weer aan het zagen te krijgen. Met een nieuwe eigenaar is de molen weer op weg naar een betere toekomst. Het "hoofdpijndossier De Otter", waarover we berichtten in de vorige drie nummers, is hiermee afgesloten (foto Willem Roose, 2019).

Vooruitstrevendheid in conserverend restaureren. Molenmaker Beijck vernieuwde in 2003 van het oude bovenwiel van de standermolen in Urmond slechts die onderdelen die echt aan vervanging toe waren.

draaien en soms te zagen. Ook Terpstra roemt de recente activiteiten rond de Amsterdamse zaagmolen: *Wie is nu nog vóór verplaatsing van deze hout-*

zaagmolen of durft dat te zijn?

Troost ziet uiteraard ook veel veranderingen ten goede, maar plaatst toch ook een paar kanttekeningen: molen-

makers hebben minder grote klussen – wat uiteindelijk kan leiden tot molenmakers die nooit een achtkant of een kamwiel hebben gemaakt – en de wil tot behoud van oorspronkelijk materiaal kan soms doorschieten. *Onderdelen moeten wel hun functie kunnen uitoefenen. Dus een keerstijl ga je niet aanlassen, die vervang je, aldus de molenspecialist van de RCE.*

Van Reeuwijk ziet voornamelijk veranderingen ten kwade: *De rigide opstelling van het rijk zorgt ervoor dat vele goede initiatieven om tot molenherstel te komen gefrustreerd worden. Het wordt absoluut niet begrepen in het veld.* Geverink wijst op een onderbelicht probleem: even los van het RCE-rapport met alle goede bedoelingen, is het centrale toezicht van de RCE in

Een terugblik met Jos Bazelmans:

mijn essay was eigenlijk één groot Mea Culpa

Bij dit artikel mag een terugblik op deze hele kwestie met de protagonist natuurlijk niet ontbreken. Hoe kijkt Jos Bazelmans zélf terug op de hele discussie? Op een zonnige zomerdag spreken we met de man die meer discussie veroorzaakte dan hij zelf had voorzien in de kantine van de RCE in Amersfoort.

Uw essay 'Moeten molens altijd malen?' deed nogal wat stof opwaaien. Was het een soort ingeving of liep u al langere tijd rond met het idee om eens een scherpe analyse te schetsen van het toenmalige molenbehoud?

Jos Bazelmans (JB): "Dat laatste zeker niet. Ik moest destijds een slotwoord verzorgen op een symposium 'De molen in het landschap' en ik had me eigenlijk nog nooit in molens verdiept. Dus, als wetenschapper, bestudeerde ik het molenbehoud en kwam snel tot de conclusie dat dit nogal afweek van de gangbare praktijk in de rest van de monumentenzorg. Er was een soort romantisch perspectief: restauraties niet om te zorgen dat het overleefde bleef, maar het laten zien van het monument in volle glorie, ook al was dat wellicht ahistorisch. Inspiratiebron voor mij was het boek *Omstreden herstel* van collega Wim Denslagen. Hij maakte me attent op monumentenbehoud óf als vorm van verzet tegen verandering en verval óf als acceptatie van beide. Het was me duidelijk dat het molenbehoud een voorbeeld was van het eerste."

Ai! En hoe werd er gereageerd op uw slotwoord?

JB: *(lachend)* "Nou, het had een feestelijk slot moeten zijn, maar in mijn herinnering viel de zaal helemaal stil, er werd ook niet geklapt. Tijdens de borrel na afloop kwamen er óf boze mensen naar me toe óf mensen die zeiden *jij zegt wat mensen al jaren denken!*"

Over reacties gesproken: uw essay had een zelfde inhoud als uw slotwoord destijds. Was u verrast door al die reacties?

Jos Bazelmans in actie op zijn vertrouwde vakgebied de archeologie in de uitbreidingswijk Huysackers bij Veldhoven (foto Melvin van Liebergen, 2017).

JB: "Ja, ik was naïef, achteraf had ik het anders moeten formuleren. Minder koel en zakelijk, met meer waardering voor wat er sinds de jaren twintig is bereikt".

Wat in het eerste deel van dit artikel reeds ter sprake kwam, was dat u niet alleen kritiek oogstte, maar dat er ook steun was, voornamelijk vanuit TIMS-kringen.

JB: "Iemand van wie ik veel steun kreeg was Dick Zweers (molenbouw-historicus, WR) Hij nam me mee naar een

oude torenmolen in Werth, net over de grens: een molen die al heel lang stil staat en daardoor heel veel authentieke en waardevolle bouwmassa bezit. Dick zei op een gegeven moment 'Jos, weet je wat het ergste is voor molenbehoud? Geld!'. Wil je authentieke bouwmassa behouden, dan zul je in ieder geval sober moeten restaureren".

Nog even terug naar alle reacties op uw essay: wat is u daarvan het meest bijgebleven?

JB: "Hoe verknocht mensen zijn aan molens! En dus ook aan malende molens". *Even doorvragen brengt nog een andere, best absurde reactie in herinnering.* "Sommigen vroegen zich af of ik eigenlijk wel bestond, of ik geen fictief personage was dat door de RACM in het leven was geroepen om wat kritiek te uiten". Lachend: "Bij een officiële bijeenkomst heb ik toen mijn paspoort maar laten zien!".

Door uw essay – of in ieder geval mede door uw essay – maakte de RACM (die vanaf 2009 RCE ging heten) binnen een hele korte tijd een radicale draai van 180 graden (o.a. over het al dan niet verplaatsen van de molen in Wadenoijen en De Otter in Amsterdam). Leverde dit geen interne strubbelingen of felle discussies op binnen de Rijksdienst?

JB: "Dat viel mee. Gerrit Keunen (pleitbezorger van completering, reconstructies en functionerende molens in geval van nood, WR) was al een tijdje weg bij de dienst en de nieuwe medewerkers Gerard Troost en Wouter Pfeiffer vormden voor mij juist een bron van inspiratie bij de ontwikkeling van mijn visie".

Dat laatstgenoemde tevens parttime-beroepsmolenaar is, zorgde er wellicht ook voor dat de soep uiteindelijk niet zo heet werd gegeten als zij werd opgediend. Tegelijkertijd klonk ook de roep voor een mea culpa vanuit de Rijksdienst. In het eerste deel van de bijdrage over dit onderwerp was te lezen dat auteur Robbert Verkerk n.a.v. van het verschijnen van het rapport 'Een toekomst voor molens' (waarin Bazelmans' visies duidelijk naar voren kwamen) opriep tot algemene excuses vanuit de Rijksdienst voor het decennialang gevoerde ('foute') beleid. Had hij daar een punt?

JB: "Laat ik vooropstellen dat ik zelf niet heb meege-schreven aan het rapport 'Een toekomst voor molens', maar achteraf gezien is mijn essay wel als één grote mea culpa te beschouwen. Natuurlijk lag dat destijds wel wat gevoelig bij de Rijksdienst, maar tegenwoordig kan ik dat wel gewoon zeggen".

Wat u sowieso voor elkaar hebt gekregen is dat iedereen in de molenwereld – voor- en tegenstanders – ruim tien jaar na dato nog steeds weten wat dat is, de 'Discussie Bazelmans'. Hoe verklaart u de impact van uw essay?

JB: "Ik was destijds Hoofd Kennis bij de RACM en ik denk dat mijn essay nooit zo'n invloed had gehad als ik het als – laten we zeggen – willekeurig TIMS-lid had geschreven. Nu was (bijna) iedereen ineens bang dat er minder geld voor molenbehoud beschikbaar zou komen of dat mijn essay een soort verkapte bezuinigingsnota was".

Blijft de vraag: Moeten molens altijd malen?

JB: "Die vraag is natuurlijk blijven hangen, maar achteraf

denk ik dat ik mijn essay in eerste instantie heb geschreven tégen completering van molens, tégen het terugbrengen van molens naar een gepasseerd station of naar een situatie die nooit heeft bestaan. Geschiedvervalsing, onbegrijpelijk! De nota over rompen en stompen van de Rijksdienst uit 2003 had voor mij achterwege mogen blijven".

Daar over gesproken: in die nota en in uw essay wordt De Malle molen in Gouda genoemd. Het is uiteraard te betreuren dat de oude motor destijds uit het naastgelegen zuiggasgemaal is verwijderd, maar aan de molen zelf zijn geen historische onderdelen verloren gegaan. Nu de molen gecompleteerd is, draai ik (WR) er zelf ook wel eens mee. Dat vind ik leuk en alle mensen in de buurt vinden dat ook heel leuk ...

JB: "Precies wat ik net zei: dat toont hoe verknocht mensen zijn aan molens. Dat kan ik niet veranderen..."

Ja, maar... . Ander voorbeeld dan: in het Drentse Zuidwolde wordt momenteel ook een molenromp gecompleteerd. Die molen was al eens gerestaureerd rond 1980, draaide nog regelmatig tot in de jaren negentig, maar uiteindelijk lukte het de particuliere eigenaar niet om voor voldoende onderhoud te zorgen. Daarom heeft hij het wiekenkruis in 2004 laten verwijderen. Nu, 15 jaar later, wordt de molen weer geheel gerestaureerd en dus ook gecompleteerd. Had dit volgens u een romp (met kap) moeten blijven?

JB: "Nou... dat is dan een uitzondering".

En zo komen we toch weer een beetje nader tot elkaar, tijd om af te ronden, maar eerst wil Jos Bazelmans iemand specifiek complimenteren: "Ik vind dat Leo Endendijk van De Hollandsche Molen het goed heeft gedaan in deze discussie. Hij zat in een moeilijke positie, maar hij had wel degelijk in de gaten wat mijn verhaal betekende. Het was moeilijk laveren voor hem, maar ik waardeer het erg dat hij uiteindelijk toch de switch heeft gemaakt naar erfgoedzorg". Waarvan acte!

Ten slotte: bent u tegenwoordig nog betrokken bij een of andere vorm van molenbehoud?

JB: "Professioneel ben ik er zeker niet meer bij betrokken. Ik speel met het idee om een artikel te schrijven over grafheuvels in de buurt van molens, 'de galg en de molen'. Soms stonden een galg en een molen letterlijk dicht bij elkaar, zoals bij de Haagse Galgenmolen (nu Laakmolen). Op sommige schilderijen zie je echter een combinatie, waarvan ik vermoed dat dit geen weergave is van de realiteit: een winterlandschap van Avercamp uit 1620 is een mooi voorbeeld, met uiterst rechts de galg en uiterst links de molen. Ik vermoed dat de molen en de galg in morele betekenis een tegenstelling vormden".

Met die laatste mededeling hadden cynici in 2007 vast wat misplaatste grappen kunnen maken: 'discussie Bazelmans', dood van het molenbehoud, grafheuvels... Twaalf jaar later lijken we toch in rustiger vaarwater te zijn terechtgekomen: de kraters van weleer lijken eerder een rimpeling op het wateroppervlak. We danken Jos Bazelmans hartelijk voor het interview. Buiten het RCE-gebouw straalt nog steeds de zon en maakt een milde zomerbries – als was het symbolisch – een lichte rimpeling op het water van de naastgelegen vijver.

de praktijk vaak vervangen door de-
 centraal toezicht door gemeenteamb-
 tenaren die nooit van Bazelmans heb-
 ben gehoord en het woord 'restauratie'
 amper kunnen uitleggen. Het lijkt er
 op dat er verschil is in opvatting tus-
 sen de wetenschappelijke benadering
 van de RCE en de eerder praktische
 benadering door provincie en ge-
 meente. Dit komt het conserverend
 restaureren in het algemeen en het
 behoud van historisch materiaal in het
 bijzonder doorgaans niet ten goede.
 Een lokaal dorpscomité met restau-
 ratieplannen krijgt vaak gewoon een
 vergunning en die plannen zijn zelden
 bevorderlijk voor de instandhouding
 van de historische massa: *Het plan dat
 er vervolgens wordt ontwikkeld is nooit
 de conservering van het bestaande res-
 tant, want dat is niet sexy maar saai.*

**Vraag 4: Heeft dit rapport uw eigen
 dagelijkse werkzaamheden of werk-
 wijze veranderd?**

Niet onverwacht ziet Troost het rap-
 port als steun in de rug: *Het heeft
 mij jaren gekost, en nog steeds, om de
 molenwereld uit te leggen wat we be-
 doelen met ons beleid. Nog altijd worden
 molens vaak gezien als hobby-objecten*

Het nog originele interieur van molen nr. 2 van de Nederwaard te Kinderdijk (foto A.J. van der Wal, collectie Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, 1996).

Boezemmolen 4 van het Zesde en Zevende
 Veendistrict bij Tijnje (gehucht Uilesprong) in
 zijn huidige gedaante. De in 1911 onttakelde
 molen werd recent voorzien van een nieuwe
 kap. Is dit een inperking van (verdere) vermin-
 king of een half afgebouwde molen zonder
 perspectief? (foto Erwin Esselink, 2014).

'Niet-historisch verantwoorde molenreconstructies': de Puurveense molen in Kootwijkerbroek uit 2015 is weliswaar een monument, maar voldoet aan weinig criteria om maar enigszins 'monumentwaardig' te zijn: plaats, model, grootte, stellingconstructie, wiek-systeem etc. komen niet overeen met zijn in 1964 verbrande voorganger (foto Erwin Esselink, 2016).

waar vrijelijk aan gesleuteld kan worden, in plaats van cultuurhistorische dragers met een verhaal. Hoek ziet het rapport (mede) als een ruggensteun in zijn eigen denkwijze. Zonder het rapport was bijvoorbeeld het historische wooninterieur van "mijn" molen 5 van de Nederwaard in Kinderdijk grotendeels verleden tijd geweest. Ook Terpstra ziet in het rapport een bevestiging van zijn eigen zienswijze, die mede werd bepaald door de eerder genoemde publicatie *Molenherstel of monumentenzorg?* van Yolt IJzerman en de lezing 'Totem en Taboe' door Gerard Rooijackers op het congres 'Een nieuwe kijk op molens' in 2003. Geverink hecht in het dagelijks leven al veel belang aan het behoud van historisch materiaal; in zoverre heeft het rapport zijn werkwijze dus niet veranderd. Het probleem dat hij signaleert is dat er in het traject daar naartoe weinig tot geen deskundige voorbereiding en begeleiding is: *Dit resulteert in een werkwijze waarbij de werkvloer gevaar voor authentieke waarden vaststelt en ruggenspraak houdt over de te volgen aanpak en werkwijze (...) Het is geheel verkeerd dat de laatste man, de uitvoerende partij, op de rem moet trappen.*

IJzerman is zelf niet actief op het gebied van molenherstel, maar concludeert wel dat het rapport (mede) aanzet is geweest tot acties tegen de geplande reconstructie (verminking) van de historische romp van de veenpoldermolen bij Tijnje, zij het met beperkt succes. Dat laatste is Van Reeuwijk dan weer helemaal niet met hem eens: *Het (rapport) bevestigt alleen maar de onbetrouwbare overheid. Wanneer we de letter van het rapport zouden volgen waren heel veel initiatieven niet mogelijk geweest en hadden we ook molens verloren.* Over de bovengenoemde molen bij Tijnje schrijft hij desgevraagd (naar aanleiding van de – mislukte – procedure om tot completering te komen): *Het gevolg is een half afgebouwde molen zonder perspectief voor de toekomst (of misschien als recreatiewoning) en een eigenaar die door alle ontwikkelingen (psychisch) ernstig is geraakt; een proces met louter verliezers, volgens mij alleen omdat een bepaalde filosofie moest worden doorgedrukt (zie kadertekst over 'Twisten en twijfelgevallen').*

Vraag 5: Zijn er ook uitgangspunten of maatregelen die, om het doel (een

betere monumentenzorg) te bereiken, wél opgenomen hadden moeten worden in het rapport maar er niet in staan? Zo ja, welke dan?

Goeie vraag! Ik ben blij dat jullie deze stellen!; reageert Troost, wij staan altijd open voor suggesties en verbeteringen. Zelf heeft hij ook een aantal onderwerpen die nader aandacht zouden mogen krijgen zoals verhalen rondom de molens, de zogenaamde 'Oral History' en de doorontwikkeling van molens in de vorm van bijvoorbeeld

dierenwinkels, veevoederbedrijven en maalterijen. Ook komt hij met een suggestie die door meerdere respondenten wordt geopperd, een zogenaamd 'molenpaspoort'. In de woorden van Troost: 'Ken je molen', wat hoort er allemaal origineel bij de molen; van het begin tot heden, van zakkenlabel tot oude mengketel, van de pet van de oude molenaar tot het plastic reclamebordje van Provimi. De inventarisatie met het objectgebonden verhaal moet gedocumenteerd en doorgegeven worden

Molenpaspoort, inventarisatielijst, monumentale gedragscode of beheerplan? Het zoveel als mogelijk vastleggen van alle (bij)zaken die van belang zijn voor de molen als monument en hoe hier mee om te gaan is iets waar veel van onze correspondenten veel waarde aan hechten. Moleninterieur van de Sancto Antonio in Halsteren in 2010 van beroepsmolenaar Frans Moerland. Rommelig maar uiterst sfeerol, alsof de tijd decennia heeft stilgestaan... (foto Ton Meesters).

aan de volgende (vrijwillige) molenaar. Geverink, Hoek en Groen gebruiken andere termen maar sluiten inhoudelijk naadloos aan bij het pleidooi van Troost. Geverink spreekt over een volledige inventarisatielijst waarin wordt vastgelegd wat er zich aan historisch belangwekkende inrichting in en aan een molen bevindt. Zonder een dergelijke lijst kunnen zaken, geheel naar inzicht van de molenaar, worden weggegooid, omgeruild, tot diefstal aan toe, zonder dat het in beeld komt; *elk museum heeft een overzicht van haar collectie, in een molen*

is dit niet helder. Hoek pleit voor een 'monumentale gedragscode' binnen de opleiding van het Gilde van Vrijwillige Molenaars en een zogenaamde nulmeting, hetgeen aansluit op het bovenstaande: *Zo'n nulmeting zou moeten bestaan uit de opname van het betreffende monument met zijn waardevolle kenmerken (...) maar ook alles wat in waardevolle relatie tot die molen staat.* Groen spreekt in dit kader over een beheerplan: *Het bouwhistorisch onderzoek zou – bij wijze van spreken – bij iedere molenaar als download op zijn telefoon moeten staan.*

Kopp pleit voor een denkkraft die zich richt op het in stand houden van voldoende molenaars: *Zonder molenaars (...) blijft de molen alleen een silhouet aan de horizon, zal snel in verval raken en haar iconische waarde verliezen.* Endedijk mist factoren als sociaal draagvlak en het immateriële aspect in het rapport. IJzerman pleit voor een betere bescherming van de molenomgeving en voor het toevoegen van maalterijen en (meer) gemalen op de monumentenlijst. Er mag ook wat van af: *Het zou aanbeveling verdienen een aantal niet-historisch ver-*

Twisten en Twijfelgevallen

Zoals Endedijk terecht aangeeft, was er voorafgaand aan de huidige visie van het rijk op molens een heel ander beleid. Stappen die destijds zijn gezet, kunnen dus in tegenspraak zijn met het huidige beleid. Het is in dat kader interessant om eens te kijken naar een nieuwsbrief over molenrestanten van de toenmalige Rijksdienst voor de Monumentenzorg (RDMZ), waarover uitvoerig werd gepubliceerd in *Molenwereld* (2004, nr. 2). In dat rapport werden zo'n dertig molenrompen bestempeld als 'incomplete molen', dat wil zeggen: rompen die met een rijksbijdrage gecompleteerd zouden mogen worden. Ongeveer de helft hiervan werd ook daadwerkelijk gecompleteerd, maar hoe zit dat met die andere helft? Kan men hier nog steeds rekenen op een rijksbijdrage, mocht men alsnog tot completering willen overgaan?

Troost legt desgevraagd uit dat daar geen sprake meer van kan zijn: het nieuwe rijksbeleid staat in beginsel negatief tegenover completelingen en voert dit consequent uit. Dat de molen van Coops in Zelhem (tevens op bovengenoemde lijst) momenteel toch gecompleteerd wordt, is te danken aan de provincie Gelderland die dit grotendeels financiert. *Hier lag nog een oude vergunning*, aldus Troost, die uitlegt dat de normen over wat een molen(restant) nu specifiek zo waardevol maakt, in de afgelopen jaren nogal zijn gewijzigd. De indrukwekkende romp van De Heimolen in Beuningen (Overijssel) dankt zijn waarde aan de nog complete mengvoederfabriek in en rond de molen. Nu onvoorstelbaar, maar vijftien jaar geleden stond hij op bovengenoemde lijst van 'incomplete molens'. De molen van Sint Laurens (zie deel 1 van dit artikel) is van hetzelfde laken een pak: *in de buurt staan veel draai- en maalvaardige molens en de molen van Sint Laurens dankt zijn zeldzaamheidswaarde toch echt aan het feit dat hij als functionerende maalderij is behouden*, aldus Troost. Een compromis – als windmolen completeren, met behoud van de functionerende maalderij – is voor hem geen optie: *dan moet er een loods worden afgebroken en die maakt deel uit van de maalderij.* Van Reeuwijk is juist een groot voorstander van dit compromis: *Er zijn heel veel initiatieven om de molen van Sint Laurens weer een functie te geven. Hierbij zal dan de elektrische maalderij onderin de molen worden gerestaureerd. Bovenin komen de maalstenen weer en kap en*

De Hoop in Lienden: waardevolle molenromp ingericht als maalderij of ontakelde windmolen die wacht op kap en wickenkruis? (foto Erwin Esselink, 2018).

wieken. De molen is dan weer voor het publiek toegankelijk. Maar inderdaad: bij deze herbestemming zal wel een pakhuis naast de molen uit de jaren zestig moeten verdwijnen. En dus concludeert Van Reeuwijk: *zeer ernstige tegenwerking van de Rijksdienst; al het lokale initiatief wordt gesmoord.*

Ook de in 1963 ontakelde molen De Hoop in Lienden vormt een twistpunt. Volgens Troost een molenromp

antwoorde molenreconstructies van de lijst te schrappen. Daarmee hebben we een bruggetje naar de volgende vraag.

Vraag 6: Verwacht u in de toekomst nog wijzigingen in het rijksbeleid (een herziene nota 'Toekomst voor molens', editie 2) en zo ja, welke kant denkt u dan dat die wijzigingen op zullen gaan?

Terpstra vindt een herziening niet nodig, maar doet wel enige suggesties als verdere invulling van het beoogde beleid. Evenals IJzerman pleit hij voor het afvoeren van molens zonder

bouw- en cultuurhistorische waarde van de monumentenlijst. Daar staat tegenover het aanwijzen van topstukken (molens met juist een hele hoge bouw- en cultuurhistorische waarde). Verder pleit hij voor een beschermde status van (meer) bijgebouwen, maalderijen en molenaarshuizen. Hoewel hij het niet verwacht, hoopt Eendedijk wel op een herziening van het rapport. De praktijk blijkt op een aantal punten anders dan de theorie: *Dat komt door met name molengevallen die al voor de nota in gang zijn gezet* (zie kadertekst over 'Twisten en twijfelge-

vallen'), *externe factoren die van invloed zijn (denk even aan Burum) en het feit dat het niet alleen de RCE is die bepaalt wat er in voorkomende gevallen gebeurt.*

Hoek verwacht een meer 'marktgericht beleid': *Men zal meer aan particulier initiatief hechten en aan marktwerking. Of dit het monument ten goede komt?*, vraagt Hoek zich af. Als triest voorbeeld noemt hij de 'restaurantmolens' Eilinzon bij Abcoude, die slechts tien jaar bestond voor hij door brand werd verwoest. Groen staat stil bij het toerisme en het stijgend aantal (vaak buitenland-

ingericht als maalderij, waarvan je je moet afvragen of completeren verstandig is. Van Reeuwijk beaamt dit niet: *Het rijk geeft aan dat het voorzien van kap en wieken wel mogelijk is, maar niet noodzakelijk omdat het tenslotte geaccepteerd is dat de molen geen kap en wieken heeft.* Als voorvechter van completering trekt hij – vanzelfsprekend – een andere conclusie: *Thans zijn we betrokken bij initiatieven van de eigenaar om de molenromp (...) weer een molenfunctie te gaan geven. Wij hebben het bouwhistorisch onderzoek opgesteld. De conclusie hierbij was dat deze plannen om de molen te herbestemmen tot werkende molen, met een nevenbestemming onderin, een versterking zouden bete-*

kenen van de cultuurhistorische waarde. De gemeente wil dit graag ondersteunen en het object staat bovendien als molen geregistreerd in het monumentenregister. Het rijk ligt echter volledig dwars. Troost spreekt dat laatste tegen: Bij de molenromp in Lienden was destijds door de eigenaar nog geen bouwhistorisch onderzoek gedaan, waardoor wij niets anders konden dan het staand beleid uit te leggen. Wij gaan binnenkort een gesprek initiëren met de eigenaar. We doen er dus alles aan om daar in gesprek te blijven, zoals we tot nu toe altijd gedaan hebben. Wat dat betreft is er in positieve zin veel veranderd de afgelopen 15 jaar!

De forse stellingmolen in Beuningen (Overijssel) diende slechts 24 jaar (1901-1925) als windmolen en was vervolgens bijna een eeuw onderdeel van een mengvoederfabriek. Ook tegenwoordig dankt het molenrestant hier zijn zeldzaamheidswaarde aan. Tijden veranderen: nog in 2003 werd de molenromp door de RDMZ geselecteerd als "incomplete molen", dat wil zeggen als een molen die het verdient gecompleteerd te worden (foto Harmannus Noot, 2010).

Kitsch: de voormalige molen C van de Zijpe- en Hazepolder werd in 1971 als restaurant herbouwd langs de A2 bij Abcoude. Een bovenwiel ontbrak, dus draaien was onmogelijk. Reeds tien jaar na de bouw ging de tot Eilinzon gedoopte molen bij een brand verloren (foto collectie Vereniging De Hollandsche Molen).

se) bezoekers dat molens te verwerken krijgen: *We hebben niet meer de beste technologie, wél de bekendste technische historie.* Groen houdt een pleidooi om na te denken over de toeristenstromen in bepaalde molens, bijvoorbeeld in Kinderdijk (voor een kritische noot hieromtrent zie Hoeks reactie op vraag 7). We moeten dit (beter) beheren en reguleren: *Welke wijzigingen accepteren we wel of niet voor dit doel?* Collega Van Reeuwijk relateert de hele rol van de RCE: *De rol van de rijksoverheid is reeds veel marginaler geworden. Een nieuwe nota kon wel eens een nog theoretischer en verder van de werkelijkheid afstaande zaak worden. Mijn verwachting is dat binnen afzienbare tijd de directe bemoeienis kleiner zal worden.*

Troost verwacht niet snel een herziening van het rapport, maar intern is er al wel enige bijsturing geweest: er is meer ingezet op de watermolenbiotoop en het watermolenlandschap. Ook borging van het immaterieel erfgoed van de molenaar wordt nagestreefd: *Borging via de opleidingen, een internationaal netwerk van molenaars, mogelijk ook borging via de toekomstige omgevingsvergunning (een functionerende molen is nodig om het ambacht van de molenaar voort te laten bestaan).* Zoals hierboven reeds gemeld staat de RCE open voor suggesties zoals *we ook op het vlak van stroomopwekking hebben gedaan. Hier hebben we ons standpunt bijgestuurd van 'kritisch' naar 'we staan er open voor'.* Dat stand-

punt staat dan weer haaks op dat van Terpstra, waarmee we bij de volgende vraag zijn aangekomen.

Vraag 7: Wat vindt u van her- of nevenbestemmingen van molens? Is bij verandering van bestemming de monumentale waarde in het geding of niet? Mag er eventueel wat van die monumentale waarde worden opgeofferd als daarmee meer geld voor instandhouding kan worden verkregen? Naar eigen zeggen een voetnoot, maar Terpstra is desalniettemin van mening (in tegenstelling tot Troost): *Verdere ontwikkeling en promotie van elektriciteitsopwekking door monumentale windmolens per direct stopzetten!* Wat betreft her- en nevenbestemmingen pleit Terpstra voor terughoudendheid: in tegenstelling tot de meeste gebouwen zijn molens van nature machines, wat nevenfuncties vaak bemoeilijkt. *Daarnaast wordt het economische win(st)model van her- en nevenbestemmingen te vaak te rooskleurig gepresenteerd.*

Troost merkt op dat dit onderwerp altijd wel een discussiepunt zal blijven en een kwestie van persoonlijke opinie is. Toch is hij positiever: *Molens zijn plekken van ontmoeting, door een goede herbestemming kan dit voortgezet worden. Er zijn echt mooie herbestemmingsplannen waarbij niets aan de molen is gewijzigd en die zeer succesvol hebben uitpakkt.*

Endelijk verwijst naar het in 2015 verschenen rapport *Molentoeekomst* van De Hollandsche Molen waarin wordt geconcludeerd dat herbestemmingen in molens zelf moeilijk te realiseren zijn en ook niet de voorkeur hebben. Nieuw gebouwde molens of molens die geen monument zijn vormen hierop de uitzondering: *Hiervoor is een stevige herbestemming meestal onmisbaar voor een gezonde exploitatie in de toekomst.*

Kopp, Beijck en Geverink staan niet onwelwillend tegenover her- en nevenbestemmingen, maar maken allen hun kanttekeningen. Kopp zegt: *Daar waar mogelijk zonder aantasting van het monument moet het kunnen.* Beijck specificeert deze uitspraak als het ware: *Mijns inziens is dit goed, mits het bijdraagt aan de instandhouding, er geen tot weinig onomkeerbare handelin-*

Twee oude interieuroopnamen van molen nr. 7 van de Nederwaard in Kinderdijk: "Juist het voorbijgaan aan het monument en zijn geschiedenis, maakt dat herbestemming funest kan uitpakken". Rechts het interieur waaraan door molenaar Jan Hoek tijdens zijn leven (1897-1976) niets werd veranderd. Helaas werd dit na zijn dood in 1977 geheel vernietigd. Op de grote foto diezelfde Jan Hoek in slaap gevallen tijdens het lezen van de krant (foto's collectie Arie Hoek).

gen worden verricht en de publieke toegankelijkheid er op vooruit gaat. Geen opoffering van onderdelen met hoge monumentale waarde en al helemaal niet van onderdelen of objecten met een grote zeldzaamheid. Zijn collega Geverink sluit hier op aan: *Her- of nevenbestemmingen kunnen een hele goede maatregel zijn tot behoud van een molen, zolang (...) (dit) niet leidt tot verlies van historische waarden (...) Reuring aan de molen en een bron van inkomsten zijn altijd welkom (...), en wanneer naderhand aangebrachte veranderingen volgens een heersende tijdgeest in kwalitatief goede materialen zijn uitgevoerd, worden ze vanzelf over jaren ook historisch en waardevol.*

Daarover gesproken: reeds in 1956 ging molen nr. 2 van de Nederwaard

in Kinderdijk als bezoekersmolen fungeren en dat is hiermee – volgens bovenstaande redenering – feitelijk ook een historische situatie. Toch is Kinderdijk-bewoner Hoek kritisch: *In Kinderdijk zijn inmiddels meerdere molens bestemd tot bezoekersmolen, een bestemming die daar nimmer heeft bestaan in het verleden. Dat verleden bestond uit de molen als werktuig en dienstwoning. De bezoekersmolens hebben inmiddels een historiserend beeld gekregen, een beeld dat nimmer in die hoedanigheid heeft bestaan (...) Wat voor beeld willen wij aan onze nazaten nalaten? Tulpen op de molenwerf en een schreeuwerig draaiorgel? Een poffertjeskraam en de Kinderdijkmunt? Juist het voorbijgaan aan het monument en zijn geschiedenis, maakt dat herbestemming funest kan uitpakken.*

Molens en herbestemmingen gaan in het buitenland vaak hand in hand. Waar de Nederlandse overheid in de jaren vijftig subsidies begon te verstrekken voor molenrestauraties, kwam de Duitse overheid op datzelfde moment met 'stilleggingspremies' in verband met een meeloverschot. Voorwaarde hiervoor was wel dat de molenaar zijn molen uitsloopte. Herbestemming werd zo vaak het enige alternatief voor sloop. Voor de schitterend gelegen molen in het Noord-Duitse Laboe mocht zelfs een investering in een Bilau-wiekenkruis niet baten: in de jaren vijftig werd hij verbouwd tot wanstaltig restaurant en bestaat als zodanig nog steeds (prentbriefkaart uit circa 1975).

Van Reeuwijk ziet iets meer mogelijkheden tot herbestemming, maar is tegelijkertijd kritisch: *In de praktijk is een nevenbestemming bij een aantal molens wel een mogelijkheid. Dit kan onderin de molen of in een separaat gebouw naast de molen. Het is niet eenvoudig zo'n nevenbestemming te vinden. Kantoorruimte bijvoorbeeld onderin een molen is geen succes vanwege geluid, maar is ook bouwfysisch een moeilijke opgave. Zijn collega Groen beaamt dit:*

*Het kan, maar wees zeer terughoudend is zijn devies. Ook hij is niet enthousiast over kantoren in molens en heeft zodoende ook moeite met de herbestemming van de (koren)molens in Arkel en Streefkerk: *Je sluit een molen als het ware uit. Het gaat ten koste van de sfeer; ik heb er moeite mee.* Een ander voorbeeld dat Groen aanhaalt en waar hij niet erg enthousiast van wordt, is de Sint Annamolen in Nijmegen waar zich tegenwoordig een lift in de luikoker bevindt. Zeelst en Vreeland (De Ruiter), waar de woning zich om de molen bevindt, noemt hij beter*

Molen De Ruiter in Vreeland. De omringende pakhuizen werden herbestemd als woning, maar tasten daarbij het beeld van de molen als maalwerktuig gelukkig niet aan (foto Leo van der Drift, 2008).

geslaagde voorbeelden: *Misschien kun je in het algemeen stellen dat herbestemmen rond een molen beter is dan in een molen.*

IJzerman snijdt ten slotte een heikel onderwerp aan, maar komt ook met een suggestie. *Economische zelfstandigheid van monumenten in het algemeen en molens in het bijzonder maakt behoud minder afhankelijk van in essentie altijd beperkte overheidsmiddelen. Geen land in Europa stelt zoveel overheidsmiddelen ter beschikking voor molenbehoud. Elders zijn (beperkte) nevenbestemmingen, zoals horeca, soms eerder regel dan uitzondering. Haast altijd gaat dat echter ten koste van de authenticiteit. Een goede oplossing zou volgens IJzerman zijn om een molen samen te brengen met een object (in de directe omgeving) dat 'verdient': Een prima voorbeeld is de watermolen Den Haller (Diepenheim) waar, onder druk van de vroegere eigenaren, de gemeente een horecabedrijf naast de molen samen met de molen zelf in één stichting heeft ondergebracht.*

Vraag 8: Wat zou u nog willen toevoegen aan de discussie?

Geverink tipt een onderwerp aan dat niet eerder ter sprake kwam: *We merken dat de gehele overheid vanwege decentralisaties en bezuinigingen, concentratie op hoofdtaken – allemaal modeterminen – waarde hecht aan een restauratiesector die deels zelfsturend is. Eén van de toverwoorden: certificering. Er is hier zelfs een speciale organisatie voor opgericht, de ERM (Erkende Restauratiekwaliteit Monumentenzorg). Belangenverenigingen zoals De Hollandsche Molen dringen er dan samen met de RCE op aan dat molenmakers zich certificeren. Het steekt dan zeer dat op het moment dat er een aanbesteding plaatsvindt, steeds weer niet-gecertificeerde bedrijven worden gevraagd, ofschoon er voor concurrentie voldoende gecertificeerde bedrijven voorhanden zijn. Dezelfde overheid verklaart deze certificering niet bindend te kunnen maken om allerlei juridische (drog)redenen. Bazelmans (daar heb je hem weer...) lijkt het wel voor elkaar te hebben dat voor archeologisch onderzoek*

alleen gecertificeerde bureaus is aanmerking kunnen komen. Voor simpel handwerk van een orgelbouwer, molenmaker, glazenier, stukadoor, smid, koperslager, voeger, metselaar, timmerman etc. is het schijnbaar toch niet belangrijk.

Terpstra denkt hier duidelijk anders over: *Probeer (...) het tegenwoordig overgewaardeerde begrip "certificering" te vermijden!* Verder pleit hij voor een (versterking van de) permanente beheersstructuur voor de meest waardevolle molens, de zogenaamde topstukken, en – speciaal voor deze molens – de aanstelling van een permanente (vrijwillige) erfgoedbeheerder. Ook pleit Terpstra voor het opzetten van een opleiding voor zo'n erfgoedbeheerder, specifiek gericht op molens.

Endedijk acht de tijd rijp voor een officiële evaluatie van het beleid (en een mogelijke bijstelling), terwijl IJzerman aanstuurt op meer ruimte voor nuance: *Toekomst voor molens biedt die nuance. Tegenstrevers kiezen soms bewust voor polariserende posities, in een poging het 'absurde' van het nieuwe beleid aan te tonen. Haast steeds zijn goede compromissen mogelijk. Ook*

Van Reeuwijk slaat een verzoenende toon aan: *Laten we met z'n allen samen weer aan het molenbehoud werken en niet verzanden in theoretische discussies waar het eigen gelijk belangrijker lijkt te zijn dan de zaak waar we voor vechten.*

Het laatste woord is aan Gerard Troost van de RCE: *Het is belangrijk dat de discussie gevoerd blijft worden. Complimenten voor deze evaluatie!*

Wij van De nieuwe Molenwereld deden het met veel plezier! Ten slotte heeft Troost nog een klein verzoek: *Ik zou graag af willen van de term 'discussie Bazelmans'. Jos heeft destijds als afgevaardigde van de RCE veel betekend voor het aanzwengelen van de discussie, maar het werd en wordt soms nog te persoonlijk. De Rijksdienst heeft uitgangspunten voor de omgang met monumentale molens opgesteld, en daarmee is de discussie Bazelmans wat mij betreft beëindigd.*

Wij rakelden de discussie in ieder geval gaarne weer op. Of de term 'discussie Bazelmans' over tien jaar nog in het vocabulaire van de molenwereld zal voorkomen, zal de toekomst uitwijzen. ◻

► Den Haller in Diepenheim: (onrendabele) molen met horecabedrijf ('dat verdient') samen in één stichting ondergebracht (foto Ton Meesters, 2019).

